

Б.Г. 1. 21 13
А. 38
С. 24/24

АКЪБАЙЛАНЫ Х.М.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ЛИНГВИСТИКАДАН ОЧЕРКЛЕ

- Фонетика
- Этимология
- Социолингвистика

Министерство образования и науки КЧР
Институт повышения квалификации работников образования
Карачаевский научно-исследовательский институт

Х.М. АКБАЕВ

**ОЧЕРКИ
ПО КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ
ЛИНГВИСТИКЕ**

- Фонетика
- Этимология
- Социолингвистика

Ставрополь – 2009

ГУК «Государственная
национальная библиотека КБР
им. Т. К. Мальбыхова»
г. Нальчик, ул. Ногмова, 43

81.632.93 + 81.632.92

~~ББК 81-2 Кара-1~~

А 38

Рекомендовано к печати редакционно-издательским советом Карачаево-Черкесского института повышения квалификации работников образования и ученым советом Карачаевского научно-исследовательского института.

Научный редактор: Т. К. Алиева, проф., доктор филол. наук (КЧГУ).

Рецензенты: А.-М. Х. Батчаев, проф., кандидат филол. наук (КЧГУ);
А. М. Узденов, кандидат педагогических наук;
Р. Т. Хатуев, кандидат исторических наук (КНИИ).

ISBN 978-5-89972-281-3

(На карач.-балк. языке).

Акбаев Х. М. Очерки по карачаево-балкарской лингвистике: фонетика, этимология, социоллингвистика (Къарачай-малкъар лингвистикадан очеркле): – Ставрополь. 2009. – 206 с.

В книге рассматриваются проблемы современного карачаево-балкарского языка. Есть новый подход к фонетике, к ее составу и классификации. Исследования автора в области фоносемантики, этимологии, семасиологии и социоллингвистики, безусловно, можно назвать новым словом в карачаево-балкарском языкознании. Автором обозначены некоторые проблемы билингвизма, языковой политики и языковой ситуации в Карачаево-Черкесии, также предлагаются определенные меры по решению этих задач.

Издание предназначено для широкого круга специалистов по тюркским языкам, а также студентам отделения карачаево-балкарского языка.

ISBN 978-5-89972-281-3

© Акбаев Х. М., 2009.

© РГУ «КЧР ИШКРО».

Къарачай-Черкес Республиканы Окъуу эмда илму министерствосу
Окъуу къулдукчуланы билимлерин ёсдюрюу институт
Къарачай илму-тинтиу институт

АКЪБАЙЛАНЫ Х. М.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ЛИНГВИСТИКАДАН ОЧЕРКЛЕ

- Фонетика
- Этимология
- Социолингвистика

Ставрополь – 2009

Илму редактор: Алийлени Т. Къ., профессор, филология илмуланы доктору.

Теджегенле: Батчаланы А.-М.Х., профессор, филология илмуланы кандидаты;
Ёзденлени А.М., педагогика илмуланы кандидаты;
Хатуланы Р. Т., тарих илмуланы кандидаты.

Акъбайланы Мудалифни джашы Харун.

Къарачай-малкъар лингвистикадан очеркле: фонетика, этимология, со-
циолингвистика: – Ставрополь, 2009. – 206 бет.

ISBN 978-5-89972-281-3
(Къарач.-малкъ. тилде).

Китаб къарачай-малкъар тилни тинтилмеген неда толу ачыкъланмагъан, ишекли тургъан проблемаларына джораланыбды. Автор фонетикагъа джангы кёзден къараб, аны къурамын эмда бир къауум таууш энчиликлерин, джорукъларын джангыдап тохташдырады, аннга кёре къарачай-малкъар тилни тауушларыны классификациясын береди.

Авторну фоносемантика, этимология, семасиология эмда социолингвистика тинтиулери къарачай-малкъар тил илмуда, бир ишексиз, джангы оюмду, джангы сёзду эмда тилни тамбласына магъаналы атламды.

Китаб ана тил бла кюрешген алимлеге, устазлагъа, студентлеге эмда тилни суйгенлени барысына да джораланады.

БАШЛАРЫ

1. КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ФОНЕТИКАСЫ.....	10
Ал сѣз	10
Тилни таууш къурамы	12
Ачыкъ тауушла	22
Къысыкъ тауушла	46
Тауушланы транскрипциясы	61
Фоносемантика	66
2. ЭТИМОЛОГИЯНЫ ТАМАЛЛАРЫ.....	93
Систем тилни теориясы	94
Этимология тинтиуню мадарлары	109
3. АЙРЫШ. АЙРЫ СѢЗ	124
4. ЧЕРКЕС ТУКЪУМЛАНЫ ТЮРК ТАМЫРЛАРЫ	131
5. АНА ТИЛНИ ДЖАРМАЛАУ	158
Тил политика	161
Тил болум	167
Билингвизм неда тилни джармалау.....	170
6. ТЕРМИНЛЕГЕ АНГЫЛАТМА	179
7. БОЛУШЛУКЪ МАТЕРИАЛЛА.....	182

ОТ РЕДАКТОРА

Книга Х.М. Акбаева «Очерки по карачаево-балкарской лингвистике» является очередным научным исследованием автора, написанным на карачаево-балкарском языке, посвященным неисследованным и малоисследованным проблемам карачаево-балкарского языка. В книге рассматривается современное состояние фонетики, этимологии, семасиологии карачаево-балкарского языка, исследуются спорные вопросы данных разделов языка, предлагаются новые идеи.

Наиболее актуальным в цикле исследований Х. Акбаева является очерк по фонетике карачаево-балкарского языка. Ученым известно, что в исследованиях по фонетике тюркских языков существуют разнообразные, часто противоположные суждения. Это говорит о сложности и многоаспектности данной проблемы и свидетельствует о том, что изучение гласных и согласных в тюркских языках, в том числе и карачаево-балкарском, продолжает оставаться необходимым и актуальным.

В данном исследовании прослеживается новый взгляд на проблемы фонетики: устанавливаются особенности состава фонетики, обнаруживаются новые звуковые закономерности, на основе которых дается новая классификация звуков карачаево-балкарского языка. В книге дается подробное описание фонем и звуковых комплексов, показано своеобразие фонетической структуры и закономерности фонетических изменений в карачаево-балкарском языке. По мнению автора книги звуковой состав карачаево-балкарского языка состоит из нескольких частей: 1) простых звуков; 2) номинативных (или смыслонесущих) звуков; 3) звуков, заимствованных из других языков. Объединяет их то, что носителями языка

они одинаково произносятся и слышатся. Во-вторых, особенности их образования, произношения и функционирования можно конкретно обозначить. В третьих, особенности звукового состава карачаево-балкарского языка, можно сравнить с особенностями других языков и выявить сходное и различное. В книге дается подробная характеристика каждого звука языка. Таким образом, в карачаево-балкарском языке автором приводятся 8 номинативных звуков – 2 гласных [ы1], [а1] и 6 согласных [ч1], [ц1], [ш1], [м1], [й1], [х1]; 30 простых звуков: 8 гласных [а], [о], [э], [ы], [у], [ю], [ё], [и] и 22 согласных [б], [г], [гъ], [д], [дж], [ж], [з], [й], [к], [къ], [л], [м], [н], [нг], [п], [р], [с], [т], [у], [х], [ч], [ш]. Приводятся также 4 заимствованных (для произношения заимствованных слов) звука: [в], [ф], [ц], [ш]. Всего функционирует в языке 42 звуков, 34 из которых автор относит к смыслоразличительным звукам – т.е. к фонемам.

В соответствии с новым взглядом на звуковой состав языка, автор вносит изменения и в звуковую терминологию к-б. языка. Так, исходя из способа и места образования звуков, он предлагает такие обозначения звуков, как хумха, эмгек, тилли-джумушакъ тынгылауукълу, тынгылауукълу и т.д.

Выводы о карачаево-балкарской этимологии, семасиологии и социолингвистике освещаются в соответствующих очерках. В очерке об этимологии автор рассуждает о предмете этимологии (выявление происхождения и изменения значений специфических слов), о проблемах, принципах построения, целях и задачах составления этимологических словарей тюркских, в частности, карачаево-балкарского, языков. Для определения немотивированных этимонов в качестве лингвистического индикатора праформы автором предлагается использование материала *системного языка* (на основе лексики ханаанейского и арабского языков). Автор также представляет свое видение инструкции по составлению этимологических словарей. Далее представлен аналогичный очерк по семасиологии.

Практическим продолжением этой работы является сравнительный анализ ста черкесских фамилий тюркского происхождения.

Заключительный очерк автора посвящен проблеме достаточно актуальной – языковой жизни народов КЧР (социолингвистическим проблемам, языковой политике, языковой ситуации и билингвизму).

В очерке раскрываются причины угасания родных языков, падения их престижа и других социолингвистических неурядиц. Опираясь на постулаты социолингвистики, ученый попытался исследовать языковую ситуацию и языковую политику в республике. Следует отметить, что такая работа в КЧР проводится впервые и имеет огромное значение. Ведь языковая политика отражает языковое самосознание народов, а это в свою очередь зависит от лингвозоологической, лингвокультурной, лингвосоциологической и лингвоюридической ситуации в регионе.

Автор предлагает выход из тупика: выносит конкретные, неотложные задачи, решение которых должно проводиться на разных уровнях: на уровне властных структур республики, общественности, сферы образования, СМИ и др. Приводит положительный пример решения подобных задач в других республиках (республика Коми, Татарстан, Адыгея). Как и предыдущие исследования, очерк написан на карачаево-балкарском языке. Однако, на наш взгляд, целесообразность написания этой злободневной работы на языке межнационального общения очевидна: как информация для властных структур и всей общественности она была бы незаменима. К тому же проблема касается носителей всех государственных языков КЧР. Тем не менее, последний очерк меня особо радует, и я уверена, что автор работы, в чьем лице я вижу не только теоретика, но и практика в деле возрождения и развития языков малочисленных народов КЧР, будет и дальше работать над данной актуальной проблемой, которая включает в себя также разработку необходимых программ.

Очередная работа талантливого ученого Х. Акбаева «Очерки по карачаево-балкарской лингвистике» своевременна и необходима для всех, кто ценит родное слово. Исследование отличается актуальностью, новизной и самостоятельностью и рекомендуется к печати.

Алиева Т.К., профессор, доктор филологических наук.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ФОНЕТИКАСЫ

АЛ СЁЗ

Къарачай-малкъар тил, дуняда башха миллет тиллеча, тауушладан, сёзледен, айтымладан, аланы тилде джорюу джорукъларындан къуралыбды, кеси да алтай юйюрлю тиллени тюрк къауумуну къыпчакъ-огъуз бёлегине киреди. Ёмюрлени узагъында къурала келген къарачай-малкъар тил кесини тамалында «куман, болгар, хазар, огъуз шартланы сакълайды эмда бурунгу алан шахарланы джазма эсгертмелерини тилине бек джууукъду»¹.

Къарачай-малкъар тилни, фонетика да аны ичинде болуб, тинтиу, тилни энчи ич халын, джорукъларын ачыкълау бла бирге, башха бюгюнню тюрк тиллени эмда «бурунгу тюрк джазма тиллени тинтиуде да кёбюсюне ачхыч кибик боллукъду»².

Къарачай-малкъар тил деб, бюгюнню таулула (къарачайлыла бла малкъарлыла) сёлешген миллет тилге айтылады, аны бла дуняда 400 мингнге джууукъ адам хайырланады. Тилни джюрютгенлени бурунладан келген джуртларында (Россия Федерацияны Къарачай-Черкес Республикасы бла Къабарты-Малкъар Республикасында) джазма тили кириллицаны тамалында къуралыбды. Тыш къраллада джашагъан къарачай-малкъар диаспорала (Турцияда, Сирияда, Сауда Аравияда, Иорданияда, АБШ-да, Голландияда, Къазахстанда, Узбекистанда, Тюркменистанда, Къыргызстанда эмда башха къраллада) ётген ёмюрню 30-чу джылларында джа-

¹ Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. «Наука», М., 1989, стр. 22.

² Боровков А.К. Очерки карачаево-балкарской грамматики //Языки Северного Кавказа и Дагестана. (Сб. лингв. исследований). т.1, М.-Л., 1935, стр. 17.

рашдырылган латин тамаллы джазма бла хайырланадыла. Джазма тилни тарихини юсюнден айтханда, къарачай-малкъар джазма тил ёмюрлени узагъында тюрлю-тюрлю тамалла бла хайырлана келгенди: руника, аджам (араб), латин, кириллица.

Тилни тинтиуде къарачай-малкъар тил илму арт джюз джылда, сёзсюз да, уллу джетишимле этгенди: фонетикада, морфологияда, синтаксисде, лексикографияда тил илмуну тамалын салган магъаналы тинтиу-излем ишле бардырылгандыла.

Фонетика (лат. phone – таууш) – тилни таууш къурамын, тауушланы къуралыуларын, энчиликлерин, айтылыгуну кёзююнде тюрлениулерин, тилни къурамында алган орунларын тинтген илмуду.

Адамланы бир-бирлерине хапар берген-алган мадарларында тауушла миллет тилни тамалыдыла, аны барлыгъы бла джокълугъун белгилейдиле. Ол себебден, тилни тинтиуде фонетиканы магъанасы керти да уллуду. Не мурат бла тинтилгенине кёре, фонетикагъа төрт тюрлю кёзден къарайды тил илму: тилле арасы фонетика (общая фонетика) – дуняда джюрюген тиллени таууш къурамларына, бир затха къарагъанча, бир кёзден къараб, адам улуну тилинде тауушну магъанасын, тилде орнун белгилейди, аны ич эмда тыш джорукъларын тинтеди. Тил илмуда тауушну юсюнден бирча ангыламла, терминле къураугъа, илму мадарла бла амалланы келишиулю эмда кескин этиуге уллу себеб болады. Илмуну бу бёлюмю электрон мадарланы ёсюмюне, аланы кенг джайылыгуларына да себеблик этеди.

1) энчи фонетика (описательная фонетика) – къайсы болса да бир миллет тилни тауушларын тинтеди. Тилни башха бёлюмлери (сёзле, сёз къураучу мадарлары, грамматика мадарлары) бир кебде «гыйы» къатыб турмагъанларыча, заманнга кёре, аны таууш къурамы да тюрлене барады – бир къауум тауушла тилден тюше, бир-силе да къошула келедиле.

2) тенглешдириу фонетика (сопоставительная фонетика) – тюрлю-тюрлю тиллени эмда диалектлени таууш къурамларын тенглешдиреди, аланы бирчалыкъларын, айрылыкъларын ачыкълайды. Быллай илму амал тиллени бир-бирлерине джууукълукъларын неда башхалыкъларын кёргюзеди, башха тиллеге юрениуде кёб таблыкъла береди.

3) тарих фонетика (историческая фонетика) – тилни тауушла-

рыны ёмюрлени узагъында къуралыуларын, тюрлениулерин тинтеди. Илмуну бу лагъымы сёзлени этимологияларын ачыкълауда, бюгюннгю фонетикада джорюген таууш джорукъланы ангылауда да себеб болады.

Тауушла сёзледен тышында кеслери магъана джюрютмейдиле³, алай а сёзле тауушладан къуралгъанлары себебли, ардагъыла илмуда амалсыз тинтилерге керек боладыла. Тауушла аууздан айтылгъанларыча, джазмада да харифле бла бериледиле. Бюгюннгю къарачай-малкъар литература тил хайырландыргъан джазма («алфавит» десек тюздю) тилни бютеу тауушларын да берелмейди – харифле бла, асламысында, къуру магъана тюрлендирген тауушла белгиленибдиле. Тил илму тауушланы тюрлениулерин, айтылыуда хар бир энчиликлерин белгилерге керек болгъаны себебли, транскрипция белгиле бла хайырланады. Тюз джазмада тауушну не тюрлюсюн да бир хариф бла джазыб къоя эсек, транскрипцияда тауушну хар айтылыу тюрлюсюню энчи белгиси барды: бир таууш – бир белги.

Къарачай-малкъар тил илмуда тауушла бирча тинтилмегенлери себебли, бу ишибизде бюгюнлюкде иги тинтилмеген неда терс ачыкъланган сорууларына къараргъа излейбиз. Бизни сартын, тилни энчи фонетикасы да аллай болумда турадыла. Энчи фонетикада бюгюннгю къарачай-малкъар литература тилни тауушларын белгилеу, артыкъ да бек ачыкъ тауушларын тинтиу, кёб тюрлю чурумну сылтаундан джангъылычлы халда турады.

I. ТИЛНИ ТАУУШ КЪУРАМЫ

1. Фонетиканы тарихинден.

Тил белгилени ич эмда тыш джорукъларын илму дараджада кескин ачыкълауда фонетиканы орну кемсиз уллуду. Тауушланы къуралыулары, аланы бир-бирлери бла байланыулары, алмашынуулары, бойсунуулары, магъана джюрютюулери эмда аны тюрлендириулери – была барысы да сёзлени тилде джорююу джорукъларын къурайдыла, тил белгини тамалыдыла.

³ Эсгертиу: энчи магъаналы тауушла алдан да магъана джюрютедиле, ол себебден илмуда бу айтылгъан джорукъ алагъа келишмейди.

Къарачай-малкъар тилни фонетикасын биринчи болуб XX-чы ёмюрню ал сюреминде белгили венгер алим В. Прёле⁴ тинтиб башлагъанды. Сёзсюз да, ол замандагъы тил илмуну болуму, аны тинтиу мадарлары тилни фонетикасын кертисича тюз ачыкъларлай мадар берелмегенди. Ол заманны алимлери (Н.А. Караулов, В.И. Филоненко, бироздан а О. Прицак бла Л. Покровская да) тилни фонетикасын тюз ачыкълаялмагъанлары себебли, аны таууш къурамында «узун ачыкъ тауушла бла ичине тартылгъан къысыкъла да бардыла»⁵ деген оюмну айтхандыла.

Къарачай-малкъар тилни тауушларын керти да илму дараджада биринчи болуб Акъбайланы Ш.Х. тинтгенди⁶. Бу къарачай алим литература тилни эмда аны бютеу диалектлерини тауушларын тенглешдириу халда тинтиб, аланы энчиликлери бла бирчалыкъларын тохташдыргъанды. Къарачай-малкъар тилни тауушларыны биринчи толу классификациясын да тил илмуда Ш.Х. Акъбай улу джарашдыргъанды.

Сёзсюз да, тил илму, фонетика да аны ичинде болуб, орнунда турмайды – тинтиу мадарла, лагъымла, техника да ёсе барадыла. Арт джыллада тил илму тауушланы тинтиуде артикуляция аппаратны суратха алыуну, спектрографированиени, тюрлю-тюрлю акустика аппаратланы эмда цифра технологияланы хайырландырады. Аланы юслери бла адамны къулагъы, кёзю «туталмазлыкъ» артикуляция эмда таууш энчиликле ачыкълана, джангы шартла белгилене барадыла. Бир ишексиз, аллай илму джетишимлени бирине санаргъа боллукъду ачыкъ тауушланы хакъындан Тамбийлени М.Д. бардыргъан илму-тинтиу ишни⁷: къарачай-малкъар тил илмуда биринчи болуб кинорентгенографияны, спектрографияны мадарларын хайырландыргъанды. Алимни бу илму иши немча

⁴ Прёле Вильгельм. Карачаише вёртерверцаихнис. Журнал «Восточное обозрение», т. X. – Будапешт, 1908; Карачаевские этюды. Журнал «Восточные обозрения», т. X. – Будапешт, 1909.

⁵ Суюнчлени Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черк., 2001, 134-чю бет.

⁶ Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черк., 1963.

⁷ Тамбиева М.Д. Сопоставление ударного вокализма современных немецкого и карачаево-балкарского языков. Автореф. дис. канд. филол. наук. Киев, 1992.

тилни ачыкъ тауушлары бла байламлы болгъаны себебли, сёзсюз да, тилибизни фонетикасына тынгылы джууаб берелмейди. Ол себебден, тил илму, къарачай-малкъар тилни бютеу тауушларын аллай экспериментал мадарла бла тинтиб, келир заманда кесини сёзюн айтыргъа керек боллукъду. (*Къарачай-малкъар тил илмуда фонетика бёлюнню къуралыу тарихин теренирек билир ючюн, бу алимлени илму ишлерине да къара: Гузелени Ж.М.⁸, Алийлени У.Б.⁹, Толгъурланы А.З.¹⁰, Суююнчлени Х.И.¹¹, Батчаланы А-М.¹²*).

2. Тилде тауушла ненчадыла?

Къарачай-малкъар тил илмуда тауушланы бютеулей саны бююнлюкде да кескин тохташдырылмагъанды. Биринчи болуб, Алийлени У.Дж. белгилегенди тауушланы санын – 8 ачыкъ бла 25 кысыкъ таууш. Андан сора Акъбайланы Ш.Х. 8 ачыкъ бла 26 кысыкъ тауушну теджейди. Аппаланы А.М. 35 тауушну тергейди тилни фонетикасында. Гузелени Ж.М. санагъан бла уа 30 таууш болады. Толгъурланы А.З. теджеген фонетика къурамда уа 8 ачыкъ (а, э(е), ы, и, о, ё, ю, у) таууш бла 22 кысыкъ (б, п, д, т, к, г, къ, гъ, з, с, ж, ш, ч, й, у, р, л, м, н, нг, ф, х) таууш барды. Автор тыш тилледен кирген [ф] тауушну берсе да, къарачайлыла джюрютген [дж] тауушну къошмай къояды бу саннга.

Х.И. Суююнч улуну оюму бу тизимде энчи турады: ол къарачай-малкъар литература тилде бютеулей да 92 (84 кысыкъ бла 8 ачыкъ)

⁸ Гузеев Ж.М. О составе фонем современного карачаево-балкарского языка. – Советская тюркология, 1977, № 4, с. 59-63 бетле.

Ол автор. Основы карачаево-балкарской орфографии. Нальч., 1976.

Ол автор. Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков. Нальч., 1976.

Ол автор. Основы карачаево-балкарской орфографии. Нальч., 1980.

² Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972, 5-15 бетле.

¹⁰ Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилни фонетикасы. КБГУ, Нальч., 1986.

¹¹ Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черк., 2001.

¹² Батчаланы А-М.Х. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил. 1-чи кесеги. Лексика. Фонетика. КъЧКъУ, Карач., 2006.

таууш санайды. Фонемаланы саны уа 166 болады: кьаты орунда – 8 ачыкь бла 84 кьысыкь таууш; кьарыусуз орунда – 6 ачыкь бла 68 кьысыкь таууш¹³.

Асламысында алимлени сан тергеулеринде айрылыкьла кьуру да кьысыкь тауушланы юслеринде боладыла – тыш тилледен кирген [ф], [ц], [в], [щ] тауушланы кьарачай-малкьар фонетиканы кьурамына кьошаргьама огьесе кьошмазгьама, деген сорууду баш сылтау. Кертисинде да, кьошуумуду огьесе кьошмаумуду?

Бир юлгю. Бюгюннгю орус литература тилде [дж] таууш эркин джорюйдю (джейран, джунгли, джигитовка, джоуль, джип). Алай а тил илмуда ол таууш орус тилни фонетикасына кьошулмайды, анда кьаралгьан да этмейди. Тилде быллай болум не береди? Тилни тазалыгьын, энчи джорукьларын сакьлауда, сёзсюз да, орус алимле, бир кёзюуге дери джарарлай, деменгили лагьым табхандыла. Алай а тилни бюгюннгю кертти халын белгилеуде [дж] тауушну эслемеу, уллу кемликди. Илму белгилесе, белгилемесе да, тил аны бла хайырланнганын кьоймайды. Медет, бир кьауумла [д] бла [ж] тауушланы тизиб айтыргьа кюрешедиле, бирсиле аны кемсиз джумушатадыла, башхалары уа кьаты айтадыла. Илму кёзден тинтилиб берилген болса уа, барысы да бирча айтырыкь эдиле, бирча джорютюрюк эдиле.

Илму не болса да бир джангы тауушланы кьошмайды, алай а тилни кьурамында джорюген бютеу тауушланы кьайсысын да белгилерге, тилни кесини энчи тауушлары бла «кьонакьларын» ачыкьларгьа борчлуду. Тилни джорютгенле аллай энчиликлени биле-биле хайырлансала, бизни сартын, тилни сакьланыуу да, айныуу да бир-бирлерине билек-дженг бола бараллыкьдыла.

Айтылгьанны эсге ала, бюгюннгю кьарачай-малкьар литература тилде (аны кьарачай кесегинде) 30 тюз тауушну белгилейбиз: 8 ачыкь [а], [о], [э], [ы], [у], [ю], [ё], [и] бла 22 кьысыкь [б], [г], [гь], [д], [дж], [ж], [з], [й], [к], [кь], [л], [м], [н], [нг], [п], [р], [с], [т], [у].

¹³ Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черк., 2001, 142-чи бет, 165-чи бет.

[x], [ч], [ш]*¹⁴ таууш. Аладан сора да тыш тилледен кирген сёзлени тилде джюрютюр ючюн 4 да тыш тилледен кирген тауушну хайырландырабыз: [в], [ф], [ц], [щ]. Бютеулей да 34 таууш.

Былайда чертилрге тыйыншлы дагыда бир зат – барысы да тилде магъана тюрлендирген тауушладыла – фонемаладыла. Белгилисича, фонема керти да айтылган таууш болмай, тилни абстракциялы белгисиди, кесини кьуллугъун хар кьуру да айтылган тауушну юсю бла тындырады. Фонема – тил белги – тилде джабыкь сафла кьурайды, таууш – айтылыу белги – ачыкь сафла кьурайды.

3. Энчи магъаналы тауушла.

Къарачай-малкъар тилде, тюз тауушладан тышында, суперсегмент белгилени кьураугъа кьошулмагъан, алай а ушакъда эркин хайырландырылган, энчи магъана джюрютген талай (2 ачыкь бла 6 кысыкь) таууш бардыла. Энчи магъаналы тауушланы, ушашдырыу тауушладача неда сёзледеча, дуняда денотатлары (магъана юлгю)*¹⁵ джокъду – ала тилни джюрютгенле кеслери берген, салган магъанада джюрюйдюле. Энчи магъаналы тауушла тилни паралингвистика¹⁶ лагъымлары да тюлдюле – ала фонация, кинетика неда графика кьуллукълада джюрюмейдиле. Адамны богъурдагында, тамагында кьуралыучу ынгычхау неда ынгырдау тауушлада болмай, хар заманда да бирча артикуляция кьурамлары эмда макъам шартлары болганлары себебли, аланы фонетиканы мадарлары бла толу белгилерлей амал барды.

Сёз ючюн, адам кесини бек сейирсиннгенин, разы болмагъанын неда илгеннгенин билдирир ючюн, джумушакь тынгылауукь

*¹⁴ Тауушланы тилде джюрюгенлерине юлгюле: [а]та, [о]тун, [э]шик, [ы]з, [у]ллу, [ю]й, [ё]мюр, [и]шек, [б]ай, [г]ырын, бу[гъ]оу, [д]уркьу, [дж]ол, [г]аж, [з]ыбыр, та[й]. [к]ёк, [къ]уш, [л]охпай, [м]ант, [н]ызы, ан[нг]а, [п]урч, [р]ахын, [с]ом, [т]ау, [къ]уу, [х]анс, [ч]ёб, [ш]ай.

*¹⁵ Сёз ючюн, бир затны джерге кьаты гийген тауушу тилде «дон» деген ушашдырыу сёзю денотатыды. Тилде алай ушашдырыу тауушла, сёзле эркиндиле, сёзлюкледe да бериледиле: шап-шуп, тарх, тарх-турх, хуп-хуп, хап, мяу, гыр-гыр, зыр, уф-чуф, кьакь-кьакь, дыбыртдий-дыбыртдий, д. а. к. башхала.

¹⁶ Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникаций. М., 1980.

бла бурун кемирчекледе кьуралгъан ачыкъ таууш бла хайырланады. Макъам шарты бла [ы] тауушха джууукъду, алай а андан эсе арт тиллиди. Джумушакъ тынгылауукъ бла бурунда кьуралгъан тауушла кеслери да бираз тунакы боладыла.

[ы1] – тар ачылгъан, арт тилли, бурунлу, созулгъан, хумха, къаты ачыкъ тауушду. Тилде кеси энчи джюрюйдю, бѣлюмле, сѣзле кьураугъа къошулмайды. Адамны разы болмагъанын, унамагъанын неда айтылгъанны ангыламагъанын, эшителмегенин билдиреди, тюз ушакъда «не?» деген сорууну орнунда эркин джюрюйдю. Огъайлау неда разы болмау магъанада келсе, хауа ичине тартылгъан халда (инспирант кысыкъладача) басылыб, кюч бла айтылады (ы1-ы1); разылыкъны билдирген магъанада келсе уа («хоу» деген сѣзню орнунда), хауа толкъун тышына тынч чыгъады (ы1хы1).

[а1] – орта ачылгъан, арт тилли, бурунлу, созулгъан, хумха, къаты ачыкъ тауушду. Бурун бла джумушакъ тынгылауукъ къошулуп кьуралгъаны себебли, ачыкъ [а] тауушдан эсе тунакы айтылгъан тауушду. Тилде кеси энчи джюрюйдю, бѣлюмле, сѣзле кьураугъа къошулмайды. Сѣлешген адамны тюшоннгенин неда бир затны ангылаялгъанын билдиреди.

Быладан сора да, тилде энчи къуллукълу талай эмгек кысыкъ таууш барды. Аланы айта туруб, хауа аууздан тышына бармай, ичине тартылады, тил тынгылауукъгъа къаты кысылыб, тилни, эмгенча, ызына тартыб, терк айтылады.

[ч1] – дауурлу, тунакы, ал тилли, эмгек кысыкъ тауушду. Кьуралгъан орну бла, тилни тынгылауукъгъа тийген джери бла да [ч] тауушха ушайды, андан башхалыгы – тил тынгылауукъгъа къаты кысылады, хауа ичине тартылады, тил да, аллына кымылдамай, артына тартыла туруб, тынгылауукъдан терк айырылыб, онг неда сол джанына кызыу кѣчеди, таууш эринлени симметрия ортасы бла чыкъмай, онг неда сол кыйыры бла чыгъады. Тилде кеси энчи джюрюйдю, бѣлюмле, сѣзле кьураугъа къошулмайды. Адамны бир затха разы болмагъанын, унамагъанын неда бир затны джокълугъун билдиреди, огъайлаучу магъанада джюрюйдю.

[ц1] – дауурлу, тунакы, ал тилли, эмгек кысыкъ тауушду. Кьуралгъан орну бла, тилни тынгылауукъгъа тийген джери бла да [ц]

тауушха ушайды, андан башхалыгы – тил тынгылауукыга кьаты кьысылады, хауа ичине тартылады, тил да, аллына кьымылдамай, артына тартыла туруб, тынгылауукдан терк энгишге айырылады. Тилде кеси энчи джюрюйдю, талай кере бир-бири ызындан кьайтарылыб айтылыргыга да болады, бълюмле, сёзле кьураугыга кьошулмайды. Адамны огьурамагынын, айыб этгенин билдиреди.

[ш1] – ал тилли, шуулдаучу, тунакы, созулгъан кьысыкь тауушду. Кьуралгъан орну бла [ш] тауушха ушайды, андан башхалыгы – тилни эки джаны кьырыкьча ёргерек буруладыла, айтылыуда тил тынгылауукыга бегирек кьысылады, кеси да аз артхаракь тартылады, эринле тегерегирек боладыла, [ш] тауушдан эсе кёбге созулуб айтылады. Тилде кеси энчи джюрюйдю, бълюмле, сёзле кьураугыга кьошулмайды. Нени болса да бир затны мардадан атлаб, озуб баргынын билдирир муратда айтылады.

[м1] – сонор, эринли, джабыкь, созулгъан кьысыкь таууш. Артикуляция аппарат сонор [м] кьысыкь тауушдача кьуралады, алай а айтылыуну кёзююнде эринле ачылмай, хауа бютеулей да буруну ичи бла барады. Адамны бир затха сейирсиннгенин билдиреди. Созулгъан джабыкь [м1] кьысыкь тауушну тамалында талай джабыкь «сёз» кьуралады: [м1ы1нгы1] – «огьай» деген магъанада; [м1ы1хы1] – «хоу» деген магъанада; [м1ы1х] – онгсунмагынын билдириу; [м1ы1] – соруу салгъан магъанада неда тюшоннгенин билдириу, д. а. к. башхала.

[й1] – тар ачылгъан, тамакьлы, инспирант (ичине тартылгъан), даурлу, кьаты, кьысыкь таууш. Адамны илгеннгенин, бек сейирсиннгенин билдиреди.

[х1] – даурлу, тунакы, арт тилли, кьобулу, хумха кьысыкь таууш. Тилни арт джаны джумушакь тынгылауукыга тюгел джетмейди, [х] тауушдан эсе бираз хумхаракь ауаз бла айтылады. Адамны унамагынын, уллу кёллююгюн, кёлюн кюлдюргенлигин билдиреди (*х1ы1!*, *х1а!*), бир кьауум междометиеде (туаргыга «х1а!» дегенде), разылыкьны билдирген сёзледе (*ы1х1ы1*) джюрюйдю.

Биз бу башында берген 8 тауушну тилде кьалгъан тауушладан хакь башхалыкьлары – аланы алдан да энчи магъана джюрютюулери, кьалгъан 30 таууш а, алдан энчи магъаналы тюлдюле, хар

къуру да сѣзледе джюрюген заманларында боладыла фонемалы да, магъаналы да. Ол себебден, [ы1], [а1], [ч1], [ц1], [ш1], [м1], [й1], [х1] къарачай-малкъар тилде энчи магъаналы тауушладыла дейбиз. Энчи магъаналы тауушла, бизни оюмубуз бла, къарачай-малкъар тилни бурундан келген таууш хазнасыдыла.

Баба тилни сѣзлерин адам тѣгерегиндеги затланы атларыннан, атланы уа затланы шартларындан къурагъанды. Алай демеклик, адам тѣгерегиндеги дуняны терен танымагъаны себебли, затланы ол-бу шартларын сезелгенине кѣре, кесини энчи сезимлерине кѣре ат атагъанды. Тилни информация белгилери (таууш, сѣз, фразема) бюгюнню миллет тилледеча кѣб санлы эмда ауур джюклю болмагъанлары себебли, баба тилде хар бир таууш да ат атау ишлеге толу эмда магъаналы къошулгъанды. Сѣзню хар бир тауушу да аны магъаналы кесеги болгъанды. Тюз тауушла миллет тилледе кеслерини аллай ачыкъ къуллукъларын бир къауум аффиксле бла префикследе бюгюн да сакълабдыла. Бизни сартын, баба тилни сѣзлеринде хар тауушну энчи магъаналы болгъанына къарачай-малкъар тилде (башха тиллени асламысында да) бюгюнлеге дери сакъланган, ауузда толу джюрюген бу биз ачыкълагъан энчи магъаналы тауушла тынгылы шагъатлыкъ этедиле.

Энчи магъаналы тауушла эндиге дери джазмада харифле бла белгиленмегенлери себебли, бюгюнню къарачай-малкъар литература тилде не аз да хайырландырылмайдыла, алай а къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини сѣлешиу тиллеринде бек эркин джюрютедиле. Бизни сартын, къарачай-малкъар тилни таууш эмда тил байлыгъын толу берир ючюн эмда аны илму кѣзден тынгылы тинтир ючюн, энчи магъаналы тауушла фонетиканы къурамында амалсыз къаралыргъа да, тилни башха тауушлары бла бирге окъуу дерследе орунлу болургъа да керекдиле.

4. Ал таууш неда ауаз.

Адам дунягъа джаратылгъанлай огъуна, «къайгъылы» неда «хош» болгъанын билдирирлей, тюрлю-тюрлю тауушла чыгъарыб башлайды. Сѣзсюз да, ол тауушла аны не ана тилини сѣзлери тюлдюле, не сабийни кесини толу, магъана берген энчи «сѣзлери» да

болалмайдыла. Ёсе баргъанына кёре талай замандан сабий тилни тауушларын айтыб башлайды. Бир къауум алимлени оюмларына кёре, сабийни къаллай миллетлиги болса да, къайсы бириси да алгъы бурун ачыкъ тауушланы айтыб башлайды.¹⁷ Къысыкъ тауушлагъа уа адам бираз кечирек юренеди. Алай некди? Аны джууабы тынчды эмда бирди – ачыкъ тауушну айтыу адамны тамагъына да, ёпкелерине да, сёлешиу аппаратына^{*18} да эм тынч келеди.

Сабийни ауузу, тили, тынгылауугъу, сёлешиу аппаратыны башха санлары алкъын ийленмегенлери себебли, ол санланы хал-сезим ангылаулары-таныулары толу къуралыб бошалмагъанлары себебли^{*19}, айтыллыкъ къысыкъ тауушну энчи шартларын да кескин, толу къураялмайды²⁰. Ол себебден, алгъы бурун эм тынчындан башлайды – хауа толкъуннга басым бериуден. Тауушла хауаны, тылпыуну кючю бла къуралгъанлыкъларына, хар тылпыудан да къуралыб бармайдыла тилни тауушлары. Адамны кёкюрегинде эки тюрлю хауа тылпыу джорюйдю: биринчиси, солуугъа джораланнган тылпыу; экинчиси, тауушла къураучу тылпыу – таууш тылпыу. Таууш тылпыудан алгъы бурун ал таууш (тил илмуда «ауаз» дейдиле) къуралады. Ал таууш (X) богъурдакъ бла тамакъны ортасында тилчикни юсюнде къуралады: таууш тылпыу богъурдакъда тыгъылыб, басылыб, тауушну айтыугъа джетиширлей бир басым алыб, тауушну айтырны тюз аллында тамакъдан чыгъар джерде къуралады.

Ал таууш (X) ауузда айтыллыкъ тауушну къуралыр джерине джетгинчи, аны айтылыу энчиликлерине кёре, тюрлене барады – ол бёлюнмеген, бирча тохтаусуз баргъан джумушду. X-таууш кесини таууш энчилигин, басым кючюн тюрлендиреди, толусу бла айтыллыкъ тауушну джорукъларына бойсунады.

¹⁷ Кондратов А.М. Звуки и знаки. М., 1966, 166-167-чи бетле.

^{*18} Сёлешиу аппаратха адамны быллай санлары киредиле: эринле (баш, тюб), тишле (баш, тюб), тил, тынгылауукъ, бурун ичи, тилчик, тамакъ, богъурдакъ, ёпке башла, ёпке (онг, сол).

^{*19} Былайда артикуляция аппаратны бир-бир санлары, сёз ючюн, тишле, сабийде алкъын къуралмагъанларын да эсге алыргъа дурусду.

²⁰ Скалозуб Л.Г. бла Лебедев В.К. Тензометрирование как прием исследования давления языка на нёбо при речи // Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков. М.-Л., «Наука», 1966.

Къарачай-малкъар тилни бютеу ачыкъ тауушлары ал тауушдан (ауаздан) къураладыла. Бир къауум къысыкъ тауушланы къураугъа да къошулады Х-таууш – зынгырдауукъ эмда сонор къысыкъ тауушла ауаздан къураладыла. Сонор эмда зынгырдауукъ къысыкъ тауушланы айтыуда да, ачыкъ тауушланы айтыуда да бирча ауаз барды.

Сёз ючюн, быллай артикуляция эксперимент этиб кёрейик: зынгырдауукъ [ж] тауушну айта тургъанлай, ауузну кенг ачабыз – [а] таууш чыгъады. Къалгъан зынгырдауукъ, сонор тауушлада да сынауну эсеблери бирди – ачыкъ таууш чыгъады. Энди тунакы къысыкъланы айта туруб, ауузну кенг ачабыз – аууздан тылпыу чыкъгъанлыкъгъа, ачыкъ таууш джокъду. Чуруму – тунакы тауушланы къурауда ал таууш джокъду. Зынгырдауукъланы, сонорланы эмда ачыкъланы бирча артикуляция эмда таууш къурамы болгъан ауаз – ал таууш – къурайды*²¹.

Бизни кёллюбюзге келген бла, Х-таууш, къаллай таууш къураллыгъына къарамай, не заманда да бирча къуралгъан, бир фонетика джорукълагъа, мадарлагъа бойсуннган, хар джол сайын бирча санла къурагъан тауушду. Алай эсе, аны кесин энчи белгилерге да, экспериментал халда тинтиу-ачыкълау ишле бардырыгъа да мадар барды. Къарачай-малкъар тил илму ол магъаналы эмда амалсыз керекли ишни джууукъ заманлада бардырып, деб да ышанабыз.

Эсеблеу.

Тилни таууш къурамыны юсюнден оюмубузну эсеблей, къарачай-малкъар тилде бютеулей да 42 таууш барды дейбиз. Аладан 30 тауушу тилни энчи фонетика хазнасыны бёлюмле эмда сёзле къураучу тауушларыдыла. Тилни бурундан келген тауушларыны къурамында дагъыда 8 энчи магъаналы таууш барды – хар заманда да бирча хазыр магъанада джюрюйдюле, сёзлени къураугъа къошулмайдыла. Бююнлюкге тыш тилледен кирген сёзлени тилде хайырландырып ючюн 4 да башха тилли тауушну джюрютебиз.

²¹ Къарачай-малкъар тилде «ауаз» деген сёз кёб магъаналы тил белги болгъаны ючюн, кеси да, фонетика кёзден къарагъанда, тауушланы артикуляция къурамларына, аланы ат-магъана сафларына тюгел келишимегени себебли, «ал таууш» деген терминни андан эсе орунлугъа санайбыз.

Тилни тауушлары 3 къяуумгъа юлешинедиле: а) тюз тауушла б) энчи магъаналы тауушла; в) тыш тилледен кирген тауушла.

Тилни тюз тауушлары эки тюрлю боладыла – ачыкъ эмда къысыкъ тауушла: 8 ачыкъ [а], [о], [э]. [ы], [у], [ю], [ё], [и] бла 22 къысыкъ [б], [г], [гъ], [д], [дж], [ж], [з], [й], [к], [къ], [л], [м], [н], [нг], [п], [р], [с], [т], [у], [х], [ч], [ш] таууш.

Тилни энчи магъаналы тауушлары эки тюрлю боладыла – ачыкъ эмда къысыкъ тауушла: 2 ачыкъ [ы1], [а1] таууш бла 6 къысыкъ [ч1], [ц1], [ш1], [м1], [й1], [х1] таууш.

Тыш тилледен кирген тауушла барысы да къысыкъладыла – [в], [ф], [ц], [щ].

II. АЧЫКЪ ТАУУШЛА

Ал тауушну энчиликлерин, къуралыу джорукъларын бюгюнлюкде тыйыншлы экспериментал халда тохташдыралмагъаныбыз себебли, биз сезерлей, хакъ ангыларлай ауузда да айтылмагъаны себебли, аны ич шартларына бёлюнмегенлей, тилни таууш къурамында «ауаз» болгъанын чертиуу бла тохтайбыз. Биринчиси, ачыкъ тауушла хар заманда да ауаз бла айтыладыла. Къысыкъ тауушланы айтыуда уа дауур да къошулады.

Экинчиси, ачыкъ тауушланы кеслерин, башха тауушладан болушлукъсуз, энчи айтыргъа мадар барды. Къысыкъ тауушланы джангызыны да, къайсы болса да бир ачыкъ тауушну болушлугъу болмай, тилде энчи айтылырлай мадары джокъду*²².

Дунияда тюрлю-тюрлю тилледе ачыкъ тауушланы саны бирер тюрлюдо. Сёз ючюн, бюгюнню карагаш²³ неда лак²⁴ тилледе 9 ачыкъ таууш барды, араб тил къуру 3 ачыкъ таууш бла хайырланады. Бир къяуум полинезий тилледе джангыз бир ачыкъ

*²² Энчи магъаналы къысыкъ тауушланы бир къяууму бу саннга кирмейди.

²³ Арсланов Л.Ш. Язык карагашей – ногойцев Астраханской области. ЕГПИ, Набережные Челны, 1992, 16-чы бет.

²⁴ Буржунов Г.Г. Сопоставительный анализ систем гласных русского и лакского языков //Вопросы сопоставительной фонетики русского и кавказских языков. Махач., 1985, 25-39-чу бетле.

таууш джюрюйдю. Алай а ачыкъ тауушла дуняда миллет тил-лени къайсы бирисинде да амалсыз бардыла – аласыз кысыкъ тауушла тилде айтылыналмайдыла.

Бюгюннго тил илму къарачай-малкъар тилде 8 энчи ачыкъ тауушну тохташдырыбды: [а], [о], [э], [ё], [ю], [у], [ы], [и]. Джазма тилде уа ол 8 ачыкъ тауушну 10 хариф бла белгилейди – а(я), о, э(е), ё, ю, у, ы, и. Сёзню аллында [э] тауушну «э» хариф бла, сёзню ичинде бла ахырында уа «е» хариф бла джазабыз (*эгерле, эчкиле, экеулен*). Бир къауум сёздеде [а] таууш [л] тауушдан сора джумушакъ келген төресинде, «я» хариф бла джазылады (*гшыяу, айлян-джюк, биямукъ, гелля*).

Ачыкъ тауушланы къуралыу мадарларына кёре эмда аланы къайсы шартларына эс бөлгенлерине кёре, бюгюннго илмуда алимле бир-бирлерине тюгел келишмеген талай классификацияны бередила. Бизни сартын, быллай экили оюмла тауушланы энчи къуралыу шартлары бла айтылыуда болушлукъчу мадарларын алмашдырыудан чыгъадыла. Къауум джангылычла уа, бир-бир флектив тиллени фонетикалары бла тенгleshдириуге артыкъ магъана бериуню ууундан, аланы классификацияларына ушашдырыудан да чыгъадыла. Ол себебден, къарачай-малкъар тилни энчи тауушларыны баш шартлары бла болушлукъчу мадарларын тинтиб кёрюрге тыйыншлыды.

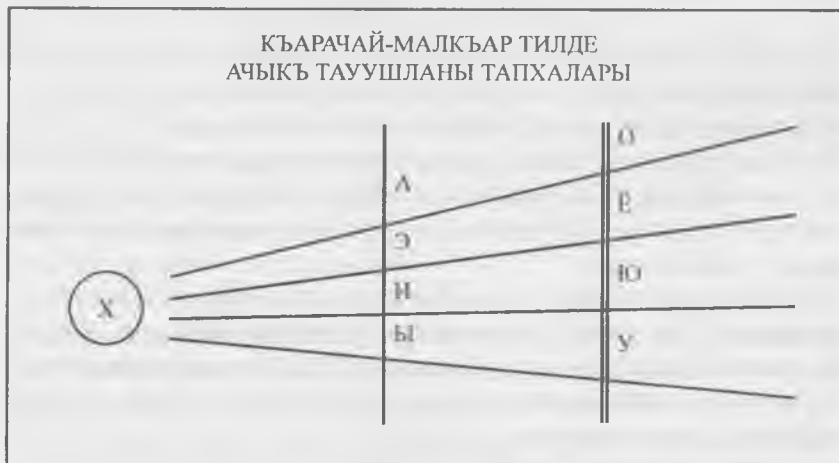
Ачыкъ тауушланы юслеринден айтханда, аланы тилде къуралыулары бла джюрюулерини бир талай энчи шартлары барды: ауаз бла айтыладыла, ауузну ачылыуунда эмда тилни узунлугъунда энчи орунлары барды, къаты эмда джумушакъ боладыла, тилде эрин эмда тынгылауукъ гармонияны джорукълары бла джюрюйдюле, д. а. к. башхала. Аланы къайсысы къуралыу энчилигиди, къайсысы уа тилде джюрюу мадарыды – бу сорууланы хар бирине энчи къараб, бир-бирлеринден кескин айырыргъа керекбиз.

1-чи шарты: ауузну ачылыуунда орну.

Ачыкъ таууш айтылыр ючюн, алгъы бурун аууз къаллай бир болса да ачылыргъа керекди. Алай эсе, ауузну ачылыуу аны биринчи шартыды. Болса да, бир къауум алимле кеслерини классификацияларында ачыкъ тауушну ол шартына не аз да магъана бермей

къоядыла (сёз ючюн. Хабичлени М.Я., 1989, 807-чи бет; Сююнчлени Х.И., 2001, 139-чу бет; Толгъурланы А.З., 1986, 17-чи бет). Къарачай-малкъар тилде ачыкъ тауушну бу баш шартын – ауузну ачылыуун – биринчи болуб Акъбайланы Ш.Х. эслегенди: аны классификациясында ауузну ачылыууну эки орну белгиленеди – кенг эмда тар ачылгъаны²⁵.

Биз ачыкълагъандан а, къарачай-малкъар тилде тауушланы къуралуу джерлерине кёре төрт толу эмда энчи ачыкъ таууш барды: [а], [э], [и], [ы]. Бу ачыкъ тауушла хар бири ауузда бирер энчи джерде къураладыла. Ауузну ачылыууна кёре, эм кенг, эркин орунда [а]– тауушду, ызы бла бираз къысыгъыракъ [э]– таууш къуралады, андан сора [и], эм ахырында да, ауузну эм къысыкъ, тар ачылгъанында [ы]– таууш къуралады. (Сурагъа къара).

Ауузну ачылыуу таууш белгини базыкълыгъын бла назиклигин белгилеуге къошулады эмда ачыкъ тауушланы джумушакъ//къаты болууларына да бираз себеб болады²⁶.

²⁵ Акбасв Ш.Х. Фонстика диалектов карачасво-балкарского языка. Черк., 1963, 23-26-чы бетле.

²⁶ Дукельский Н.И. Принципы сегментации речевого потока. М.-Л., 1962, 32-46-чы бетле.

Ачыкъ тауушланы айтыуда ауузну төрт тюрлю ачылганы барды:

- 1) кенг ачылыуу;
- 2) орта ачылыуу;
- 3) тюз ачылыуу;
- 4) тар ачылыуу.

Ауузну хар быллай ачылганы бирер тауушха энчи тапха болады эмда ачыкъ тауушланы ол орунлары бла белгилерлей да мадар береди. Сёз ючюн:

- 1) [а] – кенг ачылгъан;
- 2) [э] – орта ачылгъан;
- 3) [и] – тюз ачылгъан;
- 4) [ы] – тар ачылгъан.

2-чи шарты: эринни къошулууу бла къошулмауу.

Къарачай-малкъар тилде ауузну бу төрт тюрлю ачылгъан тапхасында бютеулей да төрт толуга эмда энчи ачыкъ таууш барды: [а], [э], [и], [ы]. Ауузну ачылыуунда төрт тапхадан сора башха ачылыуу джокъду, тапхалада уа бу төрт тауушдан сора башха таууш да джокъду. Алай эсе, ол бирси ([о], [ё], [ю], [у]) тауушла недиле да?

Аны ачыкълар ючюн быллай сынау иш этерге теджейбиз. Толуга ачыкъ тауушланы ([а], [э], [и], [ы]) айтылгъан заманларыда ауузну ачылыуунда алгъан тапхаларындан тебдирмегенлей, айтыуну да тохтатмагъанлай, эринлени төгерегирек джыйыб, къысаракъ этиб кёребиз. Алай демеклик, айтыла тургъан тауушну орнун аууштурмагъанлай эринли этиб кёрюдю. Къарачай-малкъар тилде [а] ачыкъ таууш эринли болса хар къуру да [о] тауушну береди, [э] → [ё], [и] → [ю], [ы] → [у] бурулады. Энди айтыуну тохтатмагъанлай эринлени алабыз, къошабыз, алабыз, къошабыз... Магъанасы: артдагы [о], [ё], [ю], [у] ачыкъ тауушла, ауузну ачылыууну тапхаларында алгъан орунлары бла [а], [э], [и], [ы] тауушлагъа толуга бла келишген бла къалмай, аланы къуру да эринли вариантларыдыла.

Тауушну айтылыуунда, къуралыуунда эринле динамика халда дагыда бир къуллукъ болуб артдан къошулгъанча, аланы юслери бла къуралгъан тауушла да таууш къурау сафда экинчидиле:

X-таууш → [a] → [o]; X-таууш → [э] → [ё]; X-таууш → [и] → [ю]; X-таууш → [ы] → [у]. Биринчи къралгъан эринсиз ачыкъ тауушлагъа ([a], [э], [и], [ы]) 1-чи дараджалы ачыкъ тауушла дейбиз. Артда къралгъан эринли ([o], [ё], [ю], [у]) тауушлагъа уа 2-чи дараджалы ачыкъ тауушла дейик.

Алай бла кърарачай-малкър тилни ачыкъ тауушларыны къралыуларында энтда бир шартларын ачыкълайбыз – ачыкъ тауушла эринлиле неда эринсизле боладыла. Эринсиз ачыкъ тауушла 1-чи дараджалы, эринлиле уа 2-чи дараджалы ачыкъ тауушладыла.

3-чю шарты: тилни узунлугъунда алгъан орну.

Ачыкъ тауушланы къралыуларында тилни да барды кълугъу. Бир къауум алимле²⁷ ачыкъ тауушлагъа тилни юч джеринде орун белгилейдиле – аллында, ортасында эмда ахырында. Сёз ючюн, Хабичлени М.Я. тилни ортасында орунга [ы] тауушну салады, Х.И. Суююнч улу уа, кесини классификациясында тилни ортасында энчи орун белгилесе да, аннга салыргъа ачыкъ таууш табмагъанды. Акъбайланы Ш.Х. ётген ёмюрню 60-чы джылларында белгилеген эки орунну (арт тилли бла ал тилли) Тамбийлени М.Д. 90-чы джыллада экспериментал-фонетика халда толусу бла тохташдыргъанды²⁸. Алай бла, тилни тамакъдан учуна дери узунлугъунда ачыкъ тауушла аны эки джеринде къраладыла: тилни тамакъгъа эм джууукъ джеринде – арт сюреминде;

1) тилни учуна эм джууукъ джеринде – ал сюреминде.

2) тилни узунлугъунда алгъан орунларына кёре, кърарачай-малкър тилни ачыкъ тауушлары эки къауумгъа юлешиндиле:

1) арт тилли – [a], [ы], [o], [y];

2) ал тилли – [э], [и], [ё], [ю].

Ачыкъ тауушла тилде кеслерини тапхаларын, орунларын эмда эринли-эринсиз шартларын бир заманда да алмашдырмайдыла: бу юч излем кърарачай-малкър тилни ачыкъ тауушларыны тюрленменген шартларыды.

²⁷ Сёз ючюн, Хабичлени М.Я., Суююнчлени Х.И.

²⁸ Тамбиева М.Д., 1992, 10-12-чи бетле.

4-чю шарты: къатылыгыъы бла джумушакълыгыъы.

Къарачай-малкъар тилни ачыкъ тауушлары айтылыу халларына кёре эки къауумгъа юлешинедиле – къатыла бла джумушакълагъа. Аны алайлыгыъын тилни фонетикасын тинтген алимлени къайсысы да бир тукъум бир даусуз толу мюкюл этеди. Къаты къауумгъа кенг айтылгъан арт тилли [а], [о] бла тар айтылгъан арт тилли [ы], [у] тауушла киредиле. Тюз айтылгъан ал тилли [и], [ю] бла орта айтылгъан ал тилли [э], [ё] да джумушакъ ачыкъ тауушлагъа санададыла.

Бюгюннгю тил илму ачыкъ тауушланы бу шартларыны баш чурумун аланы ауузну ачылыуунда алгъан орунларындан кёреди. «Базыкъ ачыкъ тауушла деп, къуралгъан заманда тил ёрге кётюрюлюп, *тюп жсыякъ сюек уллуракъ ачылгъан* (курсивни биз салгъанбыз – А.Х.) ачыкълагъа айтадыла» неда «Назик ачыкъ тауушла деп, таууш къурала туруп тилни ал жаны ал тюп тишлени этлерине къысылып, *тюп жсыякъ сюек да гитчерек ачылып* (курсивни биз салгъанбыз – А.Х.) къуралгъан ачыкълагъа айтадыла»^{*29} дейди Толгъурланы А.З.

Алай а, бизни классификациябызда, ачыкълагъаныбызгъа кёре, [ы] тауушдан тар айтылгъан ачыкъ таууш джюкъду – ол [э]

^{*29} Малкъар алимле ачыкъ тауушланы къатылыкъларын//джумушакълыкъларын «базыкъ» эмда «назик» деген терминле бла белгилейдиле.

бла [и] тауушладан да тар айтылады, болса да кьаты ачыкъ тауушду. Орта ачылгъан [э] бла тюз ачылгъан [и] тауушла – джумушакъладыла. Сёзсюз да, ачыкъ тауушну кьаты неда джумушакъ болууунда аны ауузну ачылгъанында алгъан орнуну да барды юлюшю. Алай а бу шартны аны баш энчилигине санарлай тюлдю. Нек?

Бизни сартын, ауузну ачылыуунда алгъан орунларына кёре кьаршчылыкъ тюбей эсе (*тар* бла *кенг* ачылгъанында – кьатыла, *орта* бла *тюз* ачылгъанында да – джумушакъла), тилни юсюнде алгъан орунларында аллай тиклик джокъду:

- 1) [э], [и], [ё], [ю] ал тилли тауушла – джумушакъла;
- 2) [а], [ы], [о], [у] арт тилли тауушла – кьатыла.

Алай бла, кёргенибизча, ачыкъ тауушланы тилни юсюнде алгъан орунлары этдиреди бу эки кьауумну араларында быллай энчилик: арт тилли ачыкъла кьаты тауушладыла, ал тилли тауушла уа джумушакъладыла. Андан да терен айтабыз десек, тилни орта сюремини тынгылауукъгъа джууукълугъу//узакълыгъы этдиреди тауушланы джумушакъ//кьаты. Ал тилли ачыкъ тауушланы айтхан заманда тил узунуна тартылгъаны себебли, аны орта сюрими тынгылауукъгъа джууугъуракъ кёлтюрюледи, алай бла тынгылауукъну джумушакълыгъы айтылгъан тауушну да джумушатады. Арт тилли тауушланы айтхан заманда уа, тил кьысхаракъ болады, ол себебден тынгылауукъдан энгишге бюгюледи. алай бла тынгылауукъ кьошулмайды, айтылгъан таууш да джумушамайды. Суратлаб айтсакъ, таууш айтылгъан заманында тынгылауукъгъа джууукъ ётсе, ол аны базыкълыгъын бираз «сюрмелеб», назигирек этеди, алай бла таууш джумушакъ болады. Тынгылауукъдан узагъыракъ айтылгъан төресинде уа, «сюрмеленмегенлей», алайлай, базыкълый ётеди, алай бла кьатылыгъын толусу бла сакълайды.

Къарачай-малкъар тилде ачыкъ тауушланы кьаты неда джумушакъ болуулары аланы кьуралыу энчиликлери тюлдюле, алай а тауушланы тилде айтылыу шартларыдыла.

5-чи шарты: тилни кёлтюрюлююунде орну.

Къарачай-малкъар тил илмуда ачыкъ тауушланы кьуралыула-

рыны баш шартларыны бирине тилни кёлтюрюлююу да тергеледи. Сёз ючюн, [а], [ы] алаша кёлтюрюлгенле, [о], [э], [ё] – орта, [у], [и], [ю] да мийик кёлтюрюлген ачыкь тауушла деб бериледи. Бизни сартын, тилни кёлтюрюлююун ачыкь тауушланы баш, тюрленмеген шартларына санау джангылычлы оюмду.

Сёзсюз да, ачыкь тауушну тилден, сёлешину халдан тышын да джангыз кесин айтханда, тилни кёлтюрюлююун экспериментал халда тохташдырылай мадар барды. Алай а сёлешинген заманда башха тауушла бла джалгъаныб келген кёзюуде ачыкь тауушланы тилде кёлтюрюлюулери хар джалгъанган тауушха кёре тюрлене барады. Аны алайлыгъын тюрлю-тюрлю кьуралыулары болгъан кьысыкь тауушла бла байламлыкьда тенглеширгенде бек тынч кёрюрге боллукьбуз. Сёз ючюн: *келечиге, сернекле, текелей; ынгырдык, тыбырынгы, ылыхтын-ным; кьубулуучу, булбулчугьум, суулугьунг; ички, тишлигибиз, тирлик; кюкюртлю, чюгюндюр, тюлкю; бёскюн, тёлю, ёмюр; аламат, джамагъат, тамаша; тотур, лохнай, кьоранч*, д. а. к. башхала. Кёргенибизча, тилни кёлтюрюлююу ачыкь тауушланы кьурауда орунлу болгъанлыкьгъа, бирча, тюрленмеген халда турмагъаны себебли, аны ачыкь тауушну баш шартына санарлай тюлдю.

Алай бла, тилни кёлтюрюлююу ачыкь тауушланы кьурауда орунлу болса да, кьошакь мадар болгъан болмаса, бир заманда да ачыкь тауушну баш, энчи шарты тюлдю. Ол себебден, ачыкь тауушланы энчиликлерин белгилеу классификацияда тилни кёлтюрюлююу энчи орунлу болургъа да керек тюлдю.

6-чы шарты: тилде кьуралыу сафлары.

Сёзсюз да, тил илмугъа тауушланы генезислерин ачыкьлау, аланы тилде кьайсысы кьайсысыны ызындан келгенлерин, кёзюу сафларын белгилеу да магъаналы эмда тинтиу кёзден кьарагъанда бек сейир ишиди. Былайда биз эки эгиз сабийни юслеринде бардыргъан сынау ишибизни юлгюге келтирирге излейбиз. Абадан сабий айтхан тауушланы, ол этген сабий «дже-тишимлени» гитчеси ортача эки ыйыкьдан (10-15 кюн) хазна кьалмай толусу бла этиучен эди. Толу тауушну дараджасында

кеслери къайтарыб айталыуларына кёре белгилеб, быллай эсеблени ачыкълагъан эдик*³⁰.

Биринчи кескин айтхан тауушлары [ы], экинчиге [а] тауушну, ючюнчюге – [и], төртюнчюге да [э] тауушну айтхан эдиле. Тюзю, ачыкъ тауушланы тизиминде къалгъан 4 эринли вариантны айтырыкъларын сакълаб тургъанлайыкъгъа, аладан алгъа атылыучу эринли [б] кысыкъ тауушну айтдыла. Аны ызы бла [т], [д], [п], сонор [й], [з] кысыкъ тауушла, аладан сора [нг], [н], [м], [л] сонор кысыкъла, ызы бла да [с], [гъ] кысыкъ тауушла келедиле. Медет, джашау болумну чурумларыны сылтаундан къалгъан тауушланы къачан къуралгъанларын эмда аланы кёзюу сафларын эсебге алырлай болалмагъан эдик. Ол себеден, эринли ачыкъ тауушланы ([о], [ё], [ю], [у]) эмда къалгъан кысыкъ тауушланы генезислерин не аз да тохташдыралмагъанбыз. Эсгертирге излепенибиз, [ё] тауушну 2,5 джылларында айтхан эдиле – ачыкъ тауушлада эм кеч келген таууш эди. Сонорлу [р] тауушну уа зор бла, логопедияны мадарларын да хайырландыра, 4,5 джылларында айтдыргъан эдик.

Сёзсюз да, къуру эки сабийни юслеринде бардырылгъан экспериментни хакъ дараджасы, тилни керти халын ачыкъларлай, тынгылы болаллыкъ тюлдю. Алай а бу юлгюде бизни бираз тюшюндюрлюк бир затды: бири айтханны экинчиси 10-15 кюнден тамам биринчисича къайтаргъаны. Бир юйде, бирча тил болумда ёсген сабийлени джангылыб да бир башха тауушну айтмай, бир-бирлерин къайтарыб баргъанлары къарачай-малкъар тилни тауушларыны генезиси керти да алай болурму деген оюмгъа келтиреди. Алай а аны кертилигин, хакълыгъын тохташдырыр ючюн, сёзсюз да, джюзле бла саналгъан толу экспериментле бардырылыргъа керекдиле.

Бу берилген юлгюбюз бла чертирге излепенибиз – тилни фонетикасын толу белгилер ючюн, аны тауушларыны генезиси да

*³⁰ Эксперимент сабийлеге 5 ай толгъан заманларында башланган эди. Эксперимент баргъан кёзюуде ол-бу тауушну айтдырыргъа неда айтдырмазгъа деген умут болмагъанды, къарачай-малкъар тилни тауушларыны джангызы да иш этиб юретилмегенди. Сабийле кеслери тил чыгъаргъанларына кёре, айталгъанларына кёре эсеблей баргъанбыз.

ачыкъланыргъа кереклисин эсгертебиз. Аллай илму ачыкълауну хайыры алфавитни тизимин тюз бериуге да, этимология тинтиулеге да, фоносемантика ачыкълаугъа да бек джарарыгъына ишексизбиз. Тил илмудан тышында да аллай тинтиулени эсеблери сабий психиатрияда, дефектологияда (сёз ючюн, логопедияда), психоллингвистикада да джараргъа боллукъдула.

7-чи шарты: сингармонияны джорукълары.

Бюгюнню къарачай-малкъар тил илмуда ачыкъ тауушланы тилде джорюулеринде эм магъаналы баш энчиликлерине алгъы бурун сингармония – тынгылауукъ эмда эрин гармония саналады. Тынгылауукъ гармониягъа бош сёздеде къуру ал тилли неда арт тилли ачыкъ тауушланы джорюрге боллугъу саналады: *джарыкъ, орамыбыз, сатыучу, кемедеги, чёгюшчюгюм, тилеклери д. а. к. башхала*. Эрин гармония деб а, белгилисича, бир сёзде къуру эринли неда эринсиз ачыкъ тауушланы джорюуене айтылады³¹: *узунлукъ, учуучунукъ, орундугъум, ючюнчю, къалабалыкъ, текечикле, шиндигинг, д. а. к.*

Тынгылауукъ гармонияны джорукъу къарачай-малкъар тилде тамырны ызындан келген аффикследе джангыз да бузулмайды³². Алай а Ш.Х. Акъбай улу айтхандан, «бир къауум сёздеде биринчи бёлюм бла аны ызындан келгенледе ачыкъ тауушланы келишмеген тёрелери да тюбеучениди»: *къунаджжин, чакъынджжик, такъюзюк, адет, абдез, тазир, аджжир, Аликлери*. Эки неда талай сёзден къуралгъан къош сёздеде бу джорукъ сакъланмазгъа да болады: *къаракёз, чагъыркёз, чагъыдий, гетенбаш, Кёгала, кирчанна*. Сёзлени тамалларыны асламысында уа бу джорукъ толусу бла сакъланады (*къочхар, чабыр, дорбун, кычырыкъ, кётюр, чёмюч, тюлкю, кюпсе, темиреу, тирмен, джетек*), бюгюнлюкде ачыкъ ангылашыннган эмда толу ишлеген аффикследе да бузулмайды (*садагъ+ым, чабакъ+чы, къутур+уу, чолпу+ла, сенег+им, бшег+и, кюбюр+чек, кёк+ле+де*).

³¹ Сюйюнчлени Х.И. Къарачай-малкъар тилде сингармонизм бла сёзню магъанасы // Труды Карачаево-Черкесского НИИ, вып. V (серия филологическая). М., 1964. 50-55-чи бетле.

³² Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карач., 1999. С.31.

Эрин гармонияны юсюнден айтханда уа, «бу шарты бла кьарачай-малкьар тил кьыпчакъ тили кьауумгъа саналса да, Волга сууну тий-ресинде джашагъан кьыпчакъла (татар, башкир) бла ногъай кьыпчакъланы тиллеринден иги огъуна башхады – караим эмда кьумукъ тилле бла бирге огъуз кьауумлу (азербайджан, осман тюрк) тиллеге ушайды» (Ш.Х. Акъбай улу, 1999. 32-чи бет). Бюгюнню илму айтхандан, сёзню тамалында «тар ачыкъ тауушла келген төресинде, эрин гармония бир заманда да бузулмайды, алай а ол джорукъ кенг ачыкъ тауушлары болгъан сёзде артыкъ уллу ишлемейди» эмда «эрин гармония кенг ачыкъ тауушлары кесине бойсундуралмайды». Бизни сартын, бу оюмну бир кьауум кемликлери барды. Сёз чючн, сёзню тамалында «тар ачыкъла» келген төресинде да, аффикследе эрин гармония эркин бузулалады: *кишиу+чукъ, бишиу+чю+ле, кюбюр+чек+чик, кюл+ел+мей+ме, гылыу+чукъ, улду+ракъ+ла, бугъун+ал+майма, джылыу+ун+да, кючюк+ле+ри+не*, д.а.к.

Болса да, тилде сингармонияны болууу бла болмаууну башчуруму керти да, бюгюнню илму айтханча, ачыкъ тауушладамыды огъесе сылтау башха затдамыды? Сёз чючюн, тилни бурундан келген энчи сёз хазнасында сингармонияны бу башында айтылгъан джорукъларына бойсунмагъан сёзле эркинден да кёбдюле. Илму белгилеген джорукъгъа келишмейдиле деб, аланы барысын да тышындан кирген сёзлени хазнасына ашырыу, бизни сартын, алай тюз иш да тюлдю³³. Аллай мисалла бир эки сёз болуб къалсала, джорукъгъа бойсунмагъан бош, эрек юлгюледиле деб кюяр эдик. Алай а, айтханыбызча, ачыкъ тауушлары сингармониясына бойсунмагъан сёзле тилде кёбден да кёбдюле: *абезек, абери, абил-, абрек, Аджи, адеж, аджир, ажиген, ариулукъ, азгек, айюкай, албёскюн, араун, ауруу, ауукъ, ауу, атлаууч, атауул, аууз, ауур, Аликлери, анди, алчи-кючю, Адей, Ачей, Ачезе* д. б. Бу тизимни, Сёзлюкню³⁴ башха харифлерине кире тебресек, бек узун этерге боллукъбуз. Былача тилни бурунню хазнасына кирген сёзлени бырناق этелирбизми, экен... Ол биринчиси.

³³ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969, 197-чи бет.

³⁴ Кьарачай-малкьар-орус сёзлюк (Авторла Суююнчлени Х.И., Гочияланы С.А). М., 1989.

Экинчиси, тышындан кирген сёзлени юсюнден айтханда, джаз-ма тилни юсю бла кирмеген төресинде (бурун заманлада уа кёбюсюне алай болганы хакъды), аллай тыш сёзле тилни фонетика, морфология эмда башха грамматика джорукъларына бойсундурулганлары илмугъа белгилиди³⁵: *вагон – багон, Йаасишин – Йасын, фотоген – петекен, Фатимат – Байдымат, фараон – пыргъауун, фитна – питна, маулют – маулут, зиндан – зыйдан*, д. а. к. башха юлгюле.

Тилни кесини сёзлери да. «къонакъла» да тилни джорукъларына бойсунмагъанлыкъмы этедиле огъесе тилни керти джорукълары бюгюннгю илму ачыкъалайгъандан эсе бираз башхамыды? Сингармония бютеулей да ачыкъ тауушланы энчиликлеримиди огъесе тунакы тауушланы шартларымыды, алай да болмай, эки къаууму да биргелей джорютген тил джорукъмуду? Бизни сартын, былайда биз салгъан соруула тил илмуда алкъын тинтилмегендиле, тинтилген эселе да, аллай ишле толугъа, тынгылы тюлдюле, джууаб дараджагъа да джетмейдиле.

Ачыкъ тауушланы биз башында берген джангы классификациясы тилни тауушларыны къуралыуун тинтиуге да, аланы ич, тыш джорукъларын ангылаугъа да, тилде сёзлени къуралыу мадарларына джангы кёзден къараугъа да себеб болур деб ышанабыз. Сёзню этимологиясын, морфология къурамын ачыкълауда алгъынныгы классификация талай джангылычлыкъ туудура эди. Сёз ючюн, ачыкъ тауушланы эски классификацияда белгиленген энчиликлерине кёре бир-бирлерине таууш нёгер болуулары аланы керти генезислерине не аз да келишмейди.

(Эски таблицаны «Къарачай-малкъар – орус сёзлюкню» 807-чи бетинде М. А. Хабич улуну «Краткий грамматический очерк карачаево-балкарского языка»³⁶ деген статьясындан алабыз.)

Бизни классификациябызгъа кёре а//ы бла о//у къаты ачыкъ таууш нёгерледиле, э//и бла ё//ю да джумушакъ ачыкъ таууш нё-

³⁵ Мусабаев Г.Г. О некоторых вопросах казахского литературного языка//Вопросы казахского языкознания. Алма-Ата. 1951.

³⁶ Хабичев М.Я. Краткий грамматический очерк карачаево-балкарского языка//Къарачай-малкъар-орус сёзлюк (Авторла Сюююнчлени Х.И., Гочияланы С.А). М., 1989.

Ачыкъ тауушланы (эски) классификациясы						
Тилни мийиклиги \ Тилде орну	Ал тилли		Орта тилли		Арт тилли	
	эринс.	эрин.	эринс.	эрин.	эринс.	эрин.
мийик	и	ю	ы			у
орта	э (е)	ё				о
алаша						а

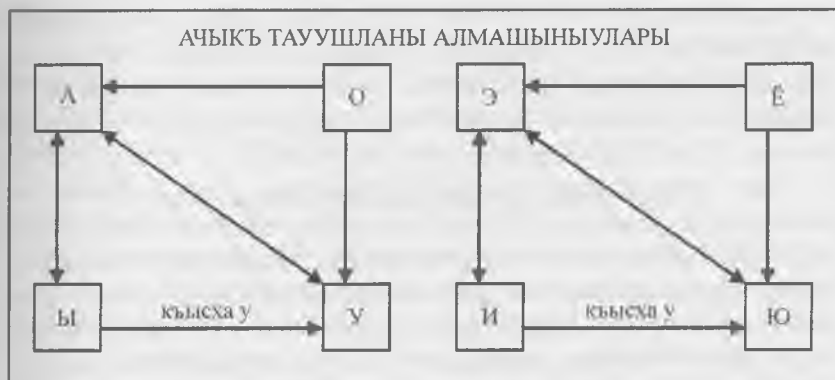
герледиле. Андан сора да эринли (о, ё, ю, у) тауушла эринсиз (а, э, и, ы) тауушланы къуру да эринли вариантлары болгъанларын эсге алсакъ, артдагы төрт ачыкъ тауушну джорукълары бютеу тилни да джорукълары болгъанларын кёрлюкбюз. Алай демеклик, тилни ачыкъ тауушларыны джорукълары бютеулей да [а], [э], [и], [ы] тауушланы юслеринде къуралыбдыла. Тилни таууш нёгерлерине энди джангы кёзден къараб кёрейик: а//ы бла э//и тилде орунлары бла да, аууз тапхалары бла да бир-бирлерине нёгердиле.

Сёз ючюн, *ташчы* деген сёзню тамырында [а] тура эсе, аны аффиксине [ы] нек келди деген соруугъа тюз джууаб кеси келеди – [а] бла [ы] ачыкъ таууш нёгерледиле, тилде бир-бирлерине эм джууукъ тауушладыла. Неда, *бешик* деген сёзню тамырындагы [э] тауушха аффиксдеги [и] къайдан чыкъды? Джууабы – [э] бла [и] таууш нёгерледиле.

Эринли таууш вариантланы тилде джорюу джорукълары ала-ны «иелери» бла байламлы болгъанлары себебли, эринлиле да «ие» тауушларыча нёгерлик джорютедиле: о//у бла ё//ю бир-бирлерине таууш нёгерледиле. Сёз ючюн, *къолтукъ, къозу, тору, солуу, бёрю, тёлю, ёмюрлюк, ёлюк, кёгюрчюн*, д. а. к. башхала.

Ачыкъ тауушла нёгерлик къауумларыны ичинде бир-бирлери бла толу алмашынадыла. Сёз ючюн, сёз кесини морфология ёсюмюнде талай аффикс аллыкъ болса, аффикслени къурамларында эринсиз таууш нёгерле кеслерини эринли таууш нёгерлери бла толу алмашыныргъа боллукъдула, ала кибики эринлиле да алмашынадыла эринсизле бла. Сёз ючюн: *мени арыуум, къарыулула, къоркъуулула, къырнакъ, къудору, къонгурау, атылыу, дуадакъ*. Неда, *кёнчегим, кюлтечик, темиреулю, тёлёулюк, Джёгетей, кёмеулюле*, д. а. к. башхала.

Кёргенибизча, былайда тилни тынгылауукъ гармониясы не аз да бузулмайды. Алай а эрин гармониягъа тауушланы быллай эркин алмашыныуларында бек аз орун барды, тюзюн айтханда, джокъду дерлейди. Эринли джумушакъ тауушла бла эринсиз къаты тауушланы араларында (ала бир-бирлери бла бир заманда да алмашынмайдыла) болгъан гармонияны санамасакъ, керти да джокъду. (Суратха къара).

Болса да, аллай эрин гармония эринлилени энчиликлери тюлдю, аланы кеслеринде джюрюмейди ол шарт. Аллай алмашынмау гармония эринсизледе да барды. Эринсиз къаты тауушла да алмашынмайдыла эринли джумушакъ тауушла бла. Андан да ётюб, бизни сартын, быллай кёзбаулу эрин гармонияны баш сылтауу, чыкыгъан джери да эринсизлени алмашынмауундады: эринлиле эринсиз ачыкъ тауушланы къуру да эринли вариантлары болгъанларын унутмайыкъ.

Тамырдагъы ачыкъ тауушну аффикследе къайсы таууш нёгери келлигин сёздеги къысыкъ тауушла да белгилейдиле³⁷. Аланы сангырау//зынгырдауукъ, тынгылауукъну къошулгъаны// къошулмагъаны, тишли//тишсиз болгъанлары, тамакълы//бурунлу энчиликлерине кёре, ачыкъ тауушла да кеслерини къауумларындан нёгер излейдиле. Къысыкъ тауушланы къаты кеблери ол нёгерлени

³⁷ Кузнецова А.М. Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных. М., «Наука», 1965, 21-27-чи бетле.

таууш энчиликлери бла келишмеген төресинде уа кялай болады экен?

Сёз ючюн, тамырдагы (таб, биринчи бөлүмде огъуна) ачык тауушну ызындан эринли, кьобулу, сонор, зынгырдауук кысык [у] таууш келсе, аны ызындан келлик бөлүмде эмда аффикследе эринли ачык тауушла келирге боладыла (сау + лукъ, дау + чу, джау + суз, бузоу + чу, деу + люк, тилеу + ю + бюз, билеу + чюг + юм, келиу + лю + гю, бериу + чю + ле, къарыу + суз + лукъ). Ачык тауушланы алмашынууларында бу амалсыз джорукъ да тюлдю – [кысха у] тауушдан сора алдагы [а], [э] тауушла алмашынмай кялыргъа да боладыла (сылтау + ла, джау + дан, кяу + ра + ла; деу + ле, билеу + ден, тиреу + ле + ри + биз).

Бош сёздеде сингармонияны джорукълары биринчи бөлүмнө ачык тауушундан башлаб атлай эселе, тилни кесини кьош сёзлеринде бла башха тилледен кирген сёздеде аланы ахыр бөлүмдеги ачык тауушлары бла байламлыдыла (белибау + ла + ры + быз, алакёз + чю + гюм, Хубий + ле + ри; Фатима + ны + кы; пелиуан + ла, поезд + де + ги, лейтенант + ны + кы + мы + ды, сабий + чик + ле + ри).

Кысык тауушланы сингармонияга кятылганларын былай юлгю да туура этерге боллукъду: кьош сёздеде неда башха тилледен кирген сёздеде биринчи бөлүмде кяты таууш болуб, экинчи бөлүмде уа джумушакъ таууш келсе, ол кеси да [й] кысык таууш бла джабылса, артда келген аффиксле ал тилли кяты тауушлага ушарга ёчдюле (Хубий + ла + ны, Къаракёт + ла + ры, Алий + ла + ры, Джантей + ла + ры), болса да, аллай сёзлени тынгылауук гармонияны джоругъу бла джазабыз (Хубийлери, Къаракётлери, Алийлери, Джантейлери). Бир кяауум сёздеде джумушакъ ачык тауушлу бөлүм сонорлу, ал тилли [л] кысык таууш бла джабылса, ол кысык таууш тилде орну бла да, ауазны кьошулганы бла да ал тилли кяты [а] тауушну кьуралыууна себеб болады (бил + я + ча, тил + я тоб, Гил + яс + тыр + хан).

Дагыда, айтылган заманда тамырны ызындан келлик бөлүмде неда аффикследе ачык тауушланы алмашынуу джорукъларыны кяйсысы хайырландырыллыгын, сингармонияны сакъланыгы бла сакъланмазлыгын алгы бурун экономияны законлары

белгилегенин унутмазгъа керекбиз. Ол джорукъгъа кёре, тил не къадар аз тылпыуну джоуб, ол къадар да тынчы бла, азыракъ эмда бир-бирлерине келишиулюрек артикуляция санланы хайырландырыу бла айтыргъа керек болады сёзлени.

Ол себебден, къарачай-малкъар тилни фонетикасы ачыкъ тауушланы тилде бир-бирлери бла джорюулерин, аланы кысыкъ тауушла бла къалай келишгенлерин, бу эки къауум бир-бирлери бла къаллай халда байламлыкъ джорютгенлерин, къайсы къайсысын бойсундургъанын келлик заманлада амалсыз ачыкъларгъа керек боллукъду. Ары дери уа, тилде ачыкъ тауушланы эрин эмда тынгылауукъ гармониялары не джорукъла бла ишлегенлери, тилде къалай джорюгенлери джууабсыз тургъаннга санайбыз.

8-чи шарты: айтылыуда тюрлениулерин.

Тил илмуну арт джыллада экспериментал-фонетика тинтиулде этген джетишимлери тауушланы айтылыу халда джорюулерин сегментация халда юлеширге боллугъундан эсе, аны юлешинел-мезлигин джакълайды. Нек дегенде, ачыкъ тауушну бютеу къуралыу эмда айтылыу шартлары аны аллында келген кысыкъ тауушну энчиликлери бла кысха байланыбды, кёбюсюнде уа кысыкъ тауушну энчиликлерине бютеулей да бойсунубду³⁸. Былайда джангылыч болмаз ючюн, эзде тутаргъа керекли бир шарт – ачыкъ тауушла тилни баш тауушларыдыла, суперсегментлени къурауда да биринчи орундадыла. Бёлюмню, сёзню эмда синтагманы тилде бирикмекликлерин, толулукъларын эмда аланы эркин джорюрлей мадарларын хар заманда да ачыкъ тауушла къурайдыла.

Аны тышында, кысыкъ тауушла тилде къуру кеслери айтылыналмагъанлары себебли, кеслерини артикуляция мадарларына аллында неда ызындан келлик ачыкъ тауушну да талай шартын сыйындыра, сегментлеге юлешинмезлей синтезли тауушну дараджасында къураладыла. Ол себебден, къарыусуз орунда келген

³⁸ Фант Г. Акустическая теория речеобразования (ингилиз тилден кёчюрюлгени). М., 1964;

Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. М., 1981.

ачыкъ тауушланы бир-бирде, таб, экспериментал-фонетиканы техника мадарлары бла да белгилейелмейдиле энчи сегментлеге.

Редукция – тауушланы тюрлениулер.

Къарачай-малкъар тилде сёлешиуню кёзююнде асламысында ачыкъ тауушланы созулуб айтылыулары тюрленеди. Алай демеклик, тыш мадарлары тюрленселе да, ич халлары уллу тюрленмейди: [а] таууш [ë] болмайды неда [ю] таууш [ы] тауушну халына бурулмайды. Ачыкъ тауушланы тыш мадарларыны тюрлениулеринде биринчиге редукцияны (лат. *reductio* – артха кёчюу, кысыхарыу, азайыу) айтыргъа тыйыншлыды. Сёзде аффиксле къошула баргъанларына кёре, аны басымы да кёче барады, тамырдагъы ачыкъ тауушну оруну уа къарыусуздан къарыусуз бола барады.

Сёз ючюн, «э-тек-ле-дён» деген сёзде [э] таууш төрт бёлюмде төрт тюрлю айтылыу эмда таууш халда келеди: 1-чи бёлюмде орта ачылгъан, ал тилли, эринсиз, джумушакъ эмда кысыха айтылгъан ачыкъ [э] тауушду; 2-чи бёлюмде атылыучу, тишли, ал тилли, сангырау [т] тауушха бойсунуб, тюз ачылгъан, ал тилли, эринсиз, джумушакъ айтылгъан ачыкъ [и] тауушха ушагъан эмда бек кысыха айтылгъан [ë] таууш болуб келеди; 3-чю бёлюмде сонорлу, тишли, ал тилли кысыкъ [л] тауушну ал тиллилиги [э] тауушну ал тиллилиги бла келишгени себебли, сонорлугъу да ауазгъа джууукъ болуб, [э] тауушха уллу къатылмайдыла, алай а бу эки тауушну чеклери ол шартланы юслеринде тамам къарыусуз, джукъа боладыла, эки тауушну бир-бирлеринден сегментлеге кескин юлеширлей мадар бермейдиле; 4-чю бёлюмге басым тюшгени себебли, [э] таууш кесини кючлю орнундады, толу айтылады, алай а ал тилли атылыучу, зынгырдауукъ [д] таууш [э] тауушну ал тиллилигине, зынгырдауукълугъу да ауазны барлыгъына келишиб, эки арада чекни зибкил этедиле.

Редукциялы тюрлениуле сёзню аллында (джалчылары, игилендириу, юлгюлю), ортасында да (абызырау, чабакъчыла, темиреулю) болургъа болады. «Темиреулю» деген сёзде уа, [и] таууш джокъ болуб кетгенни орнундады – тегеран [м] тауушну айтдырырлай бир узунлукъчугъу къалгъанды. Тюз эмда тар ачылгъан ачыкъ тауушла ([и], [ы], [у], [ю]) эки сонор кысыкъ тауушну араларында неда со-

нор тауушну аллында келген төрелеринде, аланы редукция тюрле-ниулери тилден тышуб кетгенге дери джетеди: *буруну* → *бурну*, *эринчек* → *эринчек*, *джуруну* → *джурну*, *ёлюю* → *ёлюю*.

Ачыкъ тауушланы джутулуулары.

Сёзню ахыры ачыкъ тауушха бошалыб, ызындан келген аффикс да ачыкъ тауушдан башланса, сёзню ахырындагы ачыкъ таууш бютеулей да джутулуб кьалады: *джети* + *еулен* → *джетеулен*, *эки* + *еулен* → *экеулен*, *алты* + *аулан* → *алтаулан*. Тил илмуда тауушланы былай тас болууларына (тышюулерине) эклипсис неда элизия (лат. *elisis* – тюртюю) дейдиле.

Кьош сёзде биринчи сёз арт тилли ачыкъ тауушха бошалыб, экинчи сёз да арт тилли ачыкъ таууш бла башланса, биринчи сёзню ахырындагы ачыкъ таууш джутулуб кьалады: *кьайгы* + *аиш* → *кьайгыаиш*, *Ачы* + *Ахмат* → *Ачахмат*, *сары* + *аиш* → *сараиш*. Кьош сёзде биринчи сёзню ахыры бла экинчи сёзню аллы бирча ачыкъ тауушла эселе, аланы бири джутулуб кьалады: *кьара* + *аууз* → *кьараууз*, *Хаджи* + *Ислам* → *Хаджислам*, *Ходжа* + *Алий* → *Ходжалий*. Ачыкъ тауушланы бир-бирлерин бу халлы джутууларына тил илмуда «красис» дейдиле.

Артыкъ тауушланы кьошулуулары.

Айтылыуда сёзню аллындагы кысыкъ тауушлагы ачыкъ таууш кьошулган төреси болады: *ран* – *ыран*, *Рачикъау* – *Ыррачыкъау*, *рахын* – *ырахын*. Тил илмуда аннга протеза (лат. *prothesis* – аллындан кьошуу) дейдиле.

Тыш тилледен кирген сёзлени айтыуда неда тилни айтылуу джорукъларына кьаршчы келген таууш халда сёзню этимология кьурамында болмаган таууш кьошулган төреси болады: *Невинномысскге* – *Невинномысскеге*, *клуб* – *кулуб*, *акт* – *акыт*; *топракъ* – *топуракъ*, *чапракъ* – *чапыракъ*, *гипс* – *гипис*, *аффикс* – *аффикис*. Тил илмуда тауушланы былай кьошулууларына эпентеза (лат. *epenthesis* – кыстыргыч) дейдиле.

Ачыкъ тауушланы бир-бирлери бла алмашынуулары.

Ачыкъ тауушла кеслерини кысыкъ тауушлу «хоншуларына»

кёре да тюрленедиле, башха ачыкъ тауушла бла алмашынадыла. Къарачай-малкъар тилни аффикслерини къаты//джумушакъ, эринли//эринсиз вариантлары бардыла (тенгleshдириу-ушашдырыу –ча аффикстен къалгъанланы). Алай а сёзде аффиксни къайсы вариант келлигин, тамырдагъа ачыкъ тауушдан сора да, къысыкъ тауушла да белгилейдиле, тюрлендиредиле. Сёз ючюн, сёзню тамырында эмда аффикслеринде эринсиз ачыкъ тауушла бла эринли ачыкъ тауушла бир-бирлери бла эринли къысыкъ тауушланы ([п],]б], [у], [м]) юслеринде алмашыныргъа боладыла:

а-у-урлукъ, га-б-ушур, ма-м-укъ;
у-пн-а, чу-б-ар, чу-у-акъ, ту-м-а;
кю-б-е, кю-у-ле, тю-м-ен, сю-мм-ек;
ё-п-ке, тё-б-ентин, кё-м-е-у-юл;
о-м-акълыкъ, чо-м-арт, Къо-б-ан;
тиги-у-чу, кири-у-юм, били-у-ю;
къылы-у-чу, гылы-у-ум, джылы-у-лу;
Э-м-уркъа, Ге-м-уда, Те-м-уркъа, эле-у-юбюз.

Эринсиз ачыкъ тауушла бла эринли ачыкъ тауушла бир-бирлери бла алмашыныб, тилде сёзню вариантларын къурайдыла:

мында – мунда, мынга – мунга, чола – чула, гыбы – губу;
къайтарылыб айтылгъан эниклеу къош сёзде алмашынадыла: дыгъар–дугъур, данг–дунг, тарх–турх, къах–къух.

Эринли ачыкъ тауушла къарыусуз орунларында (басым тышмеген кёзюуде) эринсиз ачыкъ тауушла бла алмашыныргъа боладыла: кёзюу – кезиу, кёзлеу – кезлеу, чёмелтаякъ – чемелтаякъ, кюёу – киёу, бусагъат – бысагъат.

Къаты ачыкъ тауушла бла джумушакъ ачыкъ тауушланы бир-бирлери бла алмашынган төрелери да тюбейди тилде: палах – пелях, габдеш – гебдеш, гаммеш – геммеш; келелмедим – келалмадым, кечелмей – кечалмай, билелмеди – билалмады.

Тауушланы дифтонгла болуулары.

Къарачай-малкъар тилде къобулу сонор къысыкъ [й] бла [у] тауушла кеслерини къуралыу, айтылыу шартлары бла илмуда къысыкъ тауушланы сафларына кирселе да, кертисинде ачыкъ таууш-

ла бла кысыкъланы араларында орта орунда турадыла – не толу ачыкъла болалмайдыла, не керти кысыкъла тюлдюле. Кеслери да, ачыкъ таууш ачыкъланы ызындан келмегенча, кысыкъ тауушланы ызыларыннан джюрюмейдиле. Ол себебден эки ачыкъ тауушну ортасына тюшген кёзюулеринде, ызындан келген ачыкъ тауушха кёшулургъа, аны бла бир болургъа ёчдюле: *майа* – *мая*, *бойун* – *боюн*, *кёюан* – *кёян*. Тил илмуда бир-бирлерине чексиз кёшулгъан синтезли тауушлагъа дифтонгла (рум. diphthongos – эки ачыкъланы) дейдиле.

Къарачай-малкъар тилде эки ачыкъ таууш бир заманда да бир-бирлерине кёшулмайдыла. Бир-бири къатларында келген төрелеринде уа, эки ачыкъ тауушну бири тюшюб кетеди: *Ачы Ахмат* – *Ачахмат*, *эчки эмчек* – *эчкемчек*, *бери ал* – *берал*. Ол себебден, тилде эки ачыкъ тауушну кюллукълары да, айтылыулары да, орунлары да теп-тенг болгъан керти дифтонгла кюралмайдыла. Алай а, башында кёрюзген юлгюлерибиздеча, орта орунлу [й] бла [у] тауушладан кюралгъан джалгъан дифтонгла эркин тюбейдиле. Кеслери да, артагъа ачыкъ тауушха кёшулгъанлары себебли, къарачай-малкъар тилде кёлтюрюлген дифтонгладыла:

байам–баям, джайакъ–джаякъ, къарайалмайма–къараялмайма;

бауур – баӯр, дауур – даӯр, зауукъланыу – заӯкъланыу;

былай ор – былаёр, сай орун – саёрун, талай окъ – талаёкъ;

саӯ окъ – сао̄къ, суу олтан – суо̄ лтан, дуу омакъ – дуо̄макъ;

бууун – буӯн, джууун – джуӯн, кюуугъун – кюӯгъун;

буйурукъ – буюрукъ, кюйулуу – кююлуу, уйукъла – уюкъла;

мийик – мий̄к, кийик – кий̄к, кийиз – кий̄з;

тийэк – тиек, тийиу – тиюу, кийиу – киюу;

тюююш – тюю̄ш, джюююшхан – джюю̄шхан, кюююз – кюю̄з.

Къарачай-малкъар тилде сонор кысыкъ [й] бла [у] тауушланы кёшулуулары бла [ё]–ден квалгъан ачыкъ тауушланы барысы бла да кёлтюрюлген дифтонгла кюралыргъа боладыла эмда тилде эркин джюрюйдюле.

Тюрк тиллени асламысында джюрюючу [j] тауушну орнуна къарачай-малкъар литература тилде [дж] джюрююгени себебли (джаз – йаз, джыл – йыл, джер – йер), башха тюрк тиллеге кёре дифтонгланы саны иги огъуна азды.

9. Ачыкъ тауушланы классификациясы.

Энди, ачыкъ тауушлада быллай кескин белгиленген джорукъланы тохташдыргъаныбыздан сора, къарачай-малкъар литература тилде джюрюген 8 ачыкъ тауушну хар бирине къараб, аланы энчи шартларын, къуралуу, айтылыу мадарларын эмда тилде джюрюу джорукъларын ачыкълайыкъ.

[А] – кенг ачылгъан, арт тилли, эринсиз, къаты айтылгъан ачыкъ тауушду. Аууз сѣлешюде кесини эм кенг ачылгъан орнундады, тилни учу тюб ал тишлени этлерини тюб джанларына тиерекди, тилни арт джаны джумушакъ тынгылауукъну туурасында ѳрге кѳбюбдю, ал таууш тилни арт сюреминде басым алыб, къаты ачыкъ таууш болуб чыгъады. Сѣзню тамырында, аффикслеринде да эркин джюрюйдю (*акъ, джалан, таракъла*). Тамырда [а] таууш биринчи келиб, ызындан келген бѣлюмледе неда аффикследе башха тауушха буруллукъ болса, ол алгъы бурун 1-чи дараджалы къаты [ы] таууш бла алмашынады (*къалын, башчы, алгъышлыкъ*), андан къалса, 2-чи дараджалы къаты [у] таууш бла алмашынады (*джаулукъ, габушур, матух, къабукълу, мамурач*), [о] таууш бла уа бек аз эмда къыйын ангылашынгъан этимологиялары болгъан сѣзледе алмашынады (*гаммос, Анполары, Гапполары*). Бир къауум сѣзледе [к], [г], [л] тауушладан сора келсе, джумушакъ айтылады: *къмар, гяхиник, лябатда*.

[Э] – орта ачылгъан, ал тилли, эринсиз, джумушакъ айтылгъан ачыкъ тауушду. Аууз сѣлешюде кесини орта ачылгъан орнундады, тилни учу тюб ал тишлеге тиерекди, тилни ал джаны энгишге бюгюлюбдю, ал таууш тилни ал сюрими бла тынгылауукъну араларында басым алыб, джумушакъ ачыкъ таууш болуб чыгъады. Сѣзню тамырында, аффикслеринде да эркин джюрюйдю (*эл, теке, джелкеле*). Тамырда [э] таууш биринчи келиб, ызындан келген бѣлюмледе неда аффикследе башха тауушха буруллукъ болса, ол 1-чи дараджалы джумушакъ [и] таууш бла алмашынады (*элчи, сенгилчек, теллик*), андан къалса, 2-чи дараджалы джумушакъ [ю] таууш бла алмашынады (*эжючю, келиюбюз, сериюн*).

[И] – тюз ачылгъан, ал тилли, эринсиз, джумушакъ айтылгъан ачыкъ тауушду. Аууз сѣлешюде кесини тюз ачылгъан орнундады, тилни учу тюр ал тишлеге тиерекди, тилни ал джаны энгишге бюгюлюбдю, ал таууш тилни ал сюрени бла тынгылауукъну араларында басым алыб, джумушакъ ачыкъ таууш болуб чыгъады. Сѣзню тамырында, аффикслеринде да эркин джюрюйдю (*ши, чирик, биригиу*). Тамырда [и] таууш биринчи келиб, ызындан келген бѣлюмледе неда аффикследе башха тауушха буруллуку болса, ол 1-чи дараджалы джумушакъ [э] таууш бла алмашынады (*тилек, джшлекле, Илкер*), андан къалса, 2-чи дараджалы джумушакъ [ю] таууш бла алмашынады (*белеуют, келиуюгюз, тиреучюгюбюз*). Сѣзню экинчи бѣлюмюнден башлаб ызындан [къысха у] келсе, [ю] тауушча айтылады: *тизиу – тизюу, тирелиу – тирелюу, кесиу – кесюу*.

[Ы] – тар ачылгъан, арт тилли, эринсиз, къаты айтылгъан ачыкъ тауушду. Аууз сѣлешюде кесини тар ачылгъан орнундады, айтыуну кѣзюуюнде тил тишлени туурасындан тамакъ таба тартылады, тилни орта сюрени энгишге чѣгюбдю, ал таууш тилни ал сюрени бла джумушакъ тынгылауукъну араларында басым алыб, къаты ачыкъ таууш болуб чыгъады. Сѣзню тамырында, аффикслеринде да эркин джюрюйдю (*тыбыр, ылыхтын, ынгырдык*). Тамырда [ы] таууш биринчи келиб, ызындан келген бѣлюмде неда аффикследе башха тауушха буруллуку болса, алгъы бурун ол 1-чи дараджалы къаты [а] таууш бла алмашынады (*хырха, ыран, сылтау*), андан къалса, 2-чи дараджалы къаты [у] таууш бла алмашынады (*гылычукъ, тылтыусуз, джшылыулукъ*). Сѣзню экинчи бѣлюмюнден башлаб ызындан [къысха у] келсе, [у] тауушча айтылады: *къырыу – къыруу, баралыу – баралуу, алыу – алуу*.

[О] – кенг ачылгъан, арт тилли, эринли, къаты айтылгъан ачыкъ тауушду. Аууз сѣлешюде кесини эм кенг ачылгъан орнундады, тилни учу тюр ал тишлени этлерини тюр джанларына тиерекди, тилни арт джаны джумушакъ тынгылауукъну туурасында ѳрге кѣбюбдю, эринле аз алгъаракъ созулуб, джабылмагъанлай тѳгерек джыйыладыла, ал таууш тилни арт сюреминде басым алыб, къаты

ачыкь таууш болуб чыгъады. Сёзню тамырында эркин джюрюйдю, артыкьсыз да бек биринчи бёлюмде аслам тюбейди (*тот, окъ, чолакь, орам, оноу, тоноу*), аффикследе не аз да джюрюмейди. Тамырда [о] таууш биринчи келиб, башха тауушха буруллукукь болса, алгъы бурун ол 1-чи дараджалы къаты [а] таууш бла алмашынады (*оджакь, солагъайла, чомартла*), андан кълса, 2-чи дараджалы къаты [у] таууш бла алмашынады (*отунчу, кълтукъум, джолоучулукь*).

[Ё] – орта ачылгъан, ал тилли, эринли, джумушакь айтылгъан ачыкь тауушду. Аууз сёлешиуде кесини орта ачылгъан орнундады, тилни учу тюб ал тишлеге тиерекди, тилни ал джаны энгишге бюгюлюбдю, эринле джабылмагъанлай тегерек джыйыладыла, эринлени созулуулары энгишге тартаракъды, ал таууш тилни ал сюрими бла тынгылауукъну араларында басым алыб, джумушакь ачыкь таууш болуб чыгъады. Сёзню ачыкь эмда биринчи бёлюмюнде эркин джюрюйдю, кьош сёзледен кьуралгъан тил белгиледе да аслам тюбейди (*ёч, ёнгюч, кёк; алакёз, акътёш, албёскюн*), аффикследе уа не аз да джюрюмейди. [Ё] таууш тамырда неда аффикследе башха тауушха буруллукукь болса, алгъы бурун 2-чи дараджалы джумушакь [ю] таууш бла алмашынады (*ёшюнлюк, Ёрюзмек, ёмюрюбюз*), андан кълса, 1-чи дараджалы джумушакь [э] таууш бла алмашынады (*ёледжек, ёрлеу, ёзекле*).

[Ю] – тюз ачылгъан, ал тилли, эринли, джумушакь айтылгъан ачыкь тауушду. Аууз сёлешиуде кесини орта ачылгъан орнундады, тилни учу тюб ал тишлеге тиерекди, тилни ал джаны энгишге бюгюлюбдю, эринле джабылмагъанлай тегерек джыйыладыла, эринлени алгъа созулуулары ёрге тартаракъды, ал таууш тилни ал сюрими бла тынгылауукъну араларында басым алыб, джумушакь ачыкь таууш болуб чыгъады. Сёзню тамырында, аффикслеринде да эркин джюрюйдю (*юч, тюкю, Кюкюртлю*). Тамырда [ю] таууш биринчи келиб, ызындан келген бёлюмледе неда аффикследе башха тауушха буруллукукь болса, 1-чи дараджалы джумушакь [э] таууш бла алмашынады (*тюкен, ючеуленнге, тюбеишу*).

[У] – тар ачылгъан, арт тилли, эринли, къаты айтылгъан ачыкъ тауушду. Аууз сёлешиуде кесини тар ачылгъан орнундады, айтыуну кёзююнде тил тишлени туурасындан тамакъ таба тартылады, тилни орта сюрени энгишге чёгюбдю, эринле аллына узун созулуб, джабылмагъанлай тегерек джыйыладыла, ал таууш тилни ал сюрени бла джумушакъ тынгылауукъну араларында басым алыб, къаты ачыкъ таууш болуб чыгъады. Сёзню тамырында, аффикслеринде да эркин джорюйдю (*уу, тукъум, булутлу*). Тамырда [у] таууш биринчи келиб, ызындан келген бёлюмледе неда аффикследе башха тауушха бурулдукъ болса, алгъы бурун 1-чи дараджалы къаты [а] таууш бла алмашынады (*къучакъ, тутмакъла, узакъдан*), андан къалса, 2-чи дараджалы къаты [о] таууш бла алмашынады (*бузоу, улоу, къуришочукъ*). Сёзню аллында неда биринчи бёлюмде ызындан [й] бла [а] келселе, [ю] тауушча айтылады: *уйат – юят, уйан – юян, туйакъ – тюякъ*.

Эсеблеу.

Башында айтылгъан оюмланы эсеблей, къарачай-малкъар тилде ачыкъ тауушланы быллай баш эмда болушлукъчу шартларын белгилерге боллукъбуз:

1. Ачыкъ тауушла ауаз бла айтыладыла – ал тауушдан къураладыла.
2. Ауузну төрт тюрю тапхасында энчи орунлары барды.
3. Тилни узунлугъунда эки тюрю энчи орунлары барды.
4. Ачыкъ тауушла айтылыуларына кёре эринлиле эмда эринсизле боладыла.
5. Ачыкъ тауушла айтылыу макъамларына кёре къатыла эмда джумушакъла боладыла.
6. Айтылыуну кёзююнде ачыкъ тауушланы сёзде алгъан орунларына кёре редукциялы тюрлениулері боладыла.
7. Къысыкъ тауушланы кеслеринде энчи айтылыу шартлары болмагъанлары себебли, айтылыугъа къыйын хал къуралса, ачыкъ тауушла ол халны тюзетедиле (эпентеза, протеза, элизия)
8. Тилде сингармонияны джорукъларына бойсунадыла (бюгюнлюкде толу тинтилмегенди).
9. Тилде къуралыуларына кёре кёзюу сафлары барды (бюгюнлюкде толу тинтилмегенди).

10. Айтылыуну кёзююнде тилни кёлтюрюлюую бла байламлыды (бюгюнлюкде толу тинтилмегенди).

Алай бла, къарачай-малкъар тилде ауузну ачылыуунда эмда тилни узунлугъунда энчи орну болгъан, ауаз бла тыйгъычсыз айтылгъан тауушха ачыкъ таууш дейбиз.

Ачыкъ тауушла къуралыуларына кёре эринсиле ([a], [э], [и], [ы]) эмда эринлиле ([o], [ё], [ю], [y]), айтылыу макъамларына кёре къатыла ([a], [ы], [o], [y]) эмда джумушакъла ([э], [и], [ё], [ю]) боладыла.

ТЮЗ АЧЫКЪ ТАУУШЛАНЫ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Тауушла	Ауузда алгъан орну				Тилде алгъан орну			Айтылыу джери			Айтыл. халы	
	Кенг ачылгъан	Орта ачылгъан	Тюз ачылгъан	Тар ачылгъан	Ал тилли	Арт тилли	Тамакълы	Ауузда	Бурунда	Эринледе	Джумушакъ	Къаты
[a]	+					+		+				+
[o]	+					+				+		+
[э]		+			+			+			+	
[ы]				+		+		+				+
[y]				+		+				+		+
[ю]			+		+					+	+	
[ё]		+			+					+	+	
[и]			+		+			+			+	

III. КЪЫСЫКЪ ТАУУШЛА

Къысыкъ тауушла кеслерини къуралыу эмда айтылыу шартлары бла фонетикада ачыкъ тауушлагъа къаршчы тизимде бериледи. Баш айырма шартха аланы къурауда даурну барлыгъы саналады. Алай а тилде даур къошулмай къуралгъан къысыкъ тауушла

да бардыла – [й] бла [у̣]³⁹. Бу эки тауушну бир кыауум алимле «орта тауушха» неда «джарым ачыкь тауушха» да санайдыла. Ол себебден, ачыкь тауушладан баш айырма шартха кысыкь тауушланы сёзде кеслери бёлюм кырамагъанларын, сёзню бёлюмюнде экинчи орунда болгъанларын эмда бир заманда да алагъа басым тышмегенин санаргъа дурусду.

Къарачай-малкъар тилни энчи фонетика хазнасында 22 кысыкь таууш барды: [б], [т], [д], [п], [й], [з], [нг], [н], [м], [л], [с], [у], [дж], [ж], [гъ], [г], [к], [къ], [х], [ш], [ч], [р]. Бютеу тауушланы хар бирини энчи кыуралыу эмда айтылыу шартлары бардыла. Кысыкъланы белгилеуде тил илму ауаз бла дауурну барлыгъына, эринлени, тишлени, тынгылауукъну эмда тилни кыошулууларына магъана береди. Тил илму кысыкь тауушланы тинтиуге кёбюрек эс бёле келгени себебли*⁴⁰, тилни кысыкь тауушларыны артикуляция мадарлары, ачыкьладан эсе, тынгылы тохташдырылгъанларын чертирге да дурусду.

1. Кысыкь тауушланы кыуралыу мадарлары.

Артикуляция аппаратны кыайсы саны кыошулгъанына кёре, таууш кыалайда кыуралгъанына кёре, дауур бла ауазны кыошулууларына кёре, тауушну айтылыууна кёре кысыкь тауушланы талай кыуралыу эмда айтылыу шартлары бардыла.

1-чи шарты: дауур бла ауазны кыошулуулары.

Дауурлу тауушла кыуралгъан заманда ауузда хауаны ётююуне тюрлю-тюрлю тыйгъычла салынадыла, ол себебден, тауушну кыурарыкь ауаз кесини асламысында дауургъа бурулады. Тилде дауурлу кысыкь тауушла быладыла: [б], [т], [д], [п], [з], [с], [дж], [ж], [гъ], [г], [к], [къ], [х], [ш], [ч].

Кысыкь тауушланы кыурауда дауур бла бирге ауаз да айтылса,

³⁹ Зиндер Р.Л. Общая фонетика. М., 1979.

⁴⁰ Къарачай-малкъар орфографияда зынгырдауукь//тунакы вариантланы тюбеулери, бир-бир тауушланы экили ангылашынуулары, тауушланы джуулуулары, бир-бирлерине кыатылыулары эмда былача консонантлы чюйреликле асламысына кысыкь тауушланы юслеринде тюбегенлери себебли, алимле кысыкь тауушланы тинтиуге кёбюрек эс бёлгендиле.

сонор тауушла кьураладыла. Сонорланы айтхан заманда хауаны чыгъыуу толусу бла тыйылыб кьалмай, не аууз бла, не бурун бла чыкьгъанлай турады. Тилде сонор тауушла быладыла: [й], [у], [нг], [н], [м], [л], [р].

2-чи шарты: тунакы эмда зынгырдауукь айтылыу.

Дауурлу кьысыкь тауушла айтылыуларына кёре, зынгырдауукь неда тунакы боладыла. Ауаз кьошулмай, кьуру дауур бла кьуралгъан тауушлагъа тунакы кьысыкь тауушла дейбиз. Ала бютеулей да 8 таууш боладыла: [т], [п], [с], [к], [ч], [х], [кь], [ш].

Дауур бла ауаздан (ал тауушдан) кьуралгъан кьысыкь тауушлагъа зынгырдауукь кьысыкь тауушла дейбиз. Зынгырдауукьла тилде 7 тауушдула: [б], [д], [дж], [ж], [з], [г], [гь].

Бир кьауум кьысыкь тауушла кеслерини тунакылыкьлары-зынгырдауукьлыкьлары бла бир-бирлерине нёгер боладыла: [б] – [п]; [д] – [т]; [г] – [к]; [гь] – [х]; [з] – [с]; [ж] – [ш]; [дж] – [ч].

Кёзюу-кёзюую бла басмада кьарачай-малкьар тилни «зынгырдауукьлугъуну» юсюнден тюрлю-тюрлю даула чыгъыйучандыла. Эслегенибизча, джангыз 1-ге кёб эселе да, тунакы тауушланы санлары зынгырдауукьладан асламдыла. Сёзню ахырында бир кьауум зынгырдауукь кьысыкьланы тунакы болууларын да ол саннга кьошсакь, эшта, кьарачай-малкьар тилни консонант хазнасын, зынгырдауукьдан эсе, тунакыгъа санау тюз боллукь болур. Болса да, быллай маталлы дауну кертисин тынгылы тохташдырыр ючюн, бизни сартын; текстде хайырландырылгъан кьысыкь тауушланы оргача тергеуюн этиб, алай ачыкьларгъа дурусду.

3-чю шарты: эринли эмда тилли болуулары.

Таууш кьурау аппаратны кьымылдагъан санларыны кьошулууларына кёре, кьысыкь тауушла эринлиле бла тиллилеге юлешинедиле.

Эринли кьысыкь тауушла быладыла: [б], [п], [м], [у]. Была кеслери да эки эринлидиле – туб эрин баш эриннге дери кёлтюрюлюб, эки эрин да кьошуладыла тауушланы кьураугъа. Кьарачай-малкьар тилни кесинде эринли-тишли таууш джокьду, алай а тыш тилледен кирген тауушлада эринли-тишли тауушла да бардыла: [в], [ф].

Тилли кысыкь тауушла быладыла : [т], [д], [й], [з], [нг], [н], [м], [л], [с], [дж], [ж], [гъ], [г], [к], [къ], [х], [ш], [ч], [р].

Тилни узунлугъунда кьуралгъан джерлерине кёре, тилли кысыкь тауушла ал тилли, орта тилли, арт тилли эмда терен тилли (глубокозаднеязычные согласные) боладыла.

Ал тилли кысыкь тауушла 12-диле, кеслери да быладыла: [т], [з], [ж], [с], [д], [ч], [дж], [л], [нг], [ш], [ж], [р]. Ал тилли тауушла тилни тишлеге неда кьаты тынгылауукъгъа тийгенине кёре, тишли эмда тишли-тынгылауукълу тауушлагъа юлешинедиле: тишлиле – [д], [з], [г], [с], [л], [н]; тишли-тынгылауукълула – [дж], [ж], [ш], [ч], [р].

Тилде джангыз бир орта тилли кысыкь таууш барды – [й].

Тилде 2 арт тилли кысыкь таууш барды: [г], [к]. Арт тилли кысыкь тауушла джумушакъ тынгылауукъгъа кысылыб кьураладыла.

Терен тилли кысыкь тауушла бютеулей да 4 боладыла: [нг], [гъ], [къ], [х].

4-чю шарты: айтылыу энчиликлери.

Дауурну кьуралыууна кёре, кымылдагъан санланы кьалайгъа тийгенлерине кёре, кысыкь тауушла аффрикаталагъа, атылыучулагъа эмда кьобулулагъа юлешинедиле.

Кьобулу кысыкь тауушланы кьурагъан заманда кымылдагъан сан кымылдамагъаннга джуукълашыб, тар тешикчик кьурайды да, ёпкеледен келген хауа ол тешикчикден сыбдырылыб ётген заманда кьабыргъаларына тийиб, таууш чыгъарады. Тилде кьобулу тауушла быладыла: [й], [у], [гъ], [ж], [з], [с], [ш], [х].

Атылыучу кысыкь тауушланы кьурагъан заманда кымылдагъан сан кымылдамагъаннга кьаты кысылыб, ёпкеледен келген хауаны чыкъмазлай этиб, бир талай басым алгъандан сора, кымылдагъан сан кымылдамагъандан терк айырылады да, аны юсю бла таууш кьуралады. Атылыучу кысыкь тауушла быладыла: [б], [п], [д], [т], [г], [к], [къ].

Аффриката тауушланы кьурагъан заманда артикуляция санла атылыучуладача кьуралыб, басылгъан хауа атылмагъанлай кьобулуладача айтылады – атылыучу тауушну шыбырдагъанча макъамы болады. Тилде 2 аффриката таууш барды: [дж], [ч].

2. Къысыкъ тауушланы тилде джорюулери.

Къарачай-малкъар тилде къысыкъ тауушланы къаты неда джумушакъ болууларын, хазна къалмай кёбюсюнде, ачыкъ тауушла белгилейдиле: къаты [а], [ы], [о], [у] ачыкъ тауушла бла келген къысыкъ тауушла къаты айтыладыла; джумушакъ [э], [и], [ё], [ю] ачыкъла бла келген къысыкъ тауушла джумушакъ айтыладыла. Бу джорукъгъа сыйынмагъан, къаты ачыкъ тауушладан сора неда алагъа бойсунургъа керекли орунда келген къысыкъ тауушла ([к], [г], [ч], [л]) джумушакъ айтылгъан талай сёз барды: *Къылиян аягъы, кямар, гяхиник, чинар (чынар), чиндай (чындай), айлянч (айланч), голия (голюя), къылийле (бешташ оюнда «къылыула»), Горий, лябатда, джямпигине (джампигине)*, д. а. к. башхала. Тыш тилледен эртделеде кирген сёзледе да тюбейдиле быллай джорукъгъа сыйынмагъан юлгюле: *кямпекле (камнетле, конфетле), сабий, залим, чин (чын аякъ), алим, балий, хали, хаджи*, д. а. к. башхала.

Къаты ачыкъ тауушла арт тилли болгъанлары себебли, къысыкъ тауушланы къаты вариантлары да кеслерини айтылыуларында арт тиллирек боладыла: тауушну айтылгъан кёзююнде тил артына тартылыракъ къымылдайды. Джумушакъ ачыкъ тауушла ал тилли болгъанлары себебли, къысыкъ тауушланы джумушакъ вариантлары да кеслерини айтылыуларында ал тиллирек боладыла: тауушну айтылыр кёзююнде тил аллына къымылдаяракъ болады. Къысыкъ тауушну къурагъан санла не тюрлю комбинациялада болсала да, тилни ачыкъ тауушну орну болгъан джанына къымылдауу къарачай-малкъар тилде бузулмагъан джорукъду. Къысыкъ тауушланы айтылууда къаты неда джумушакъ болууларын да тилни ачыкъ тауушну орну таба къымылдауу белгилейди. Ол себебден, аннга орун джорукъ дейик.

Къарачай-малкъар тилде сёзню ортасында эки бирча къысыкъ таууш келиб, къатланыб айтылгъан тёреси болады. Тил илмуда консонантланы сёзню тамалында къатланыуларына кертти геминатла дейдиле: *Мусса, Гекки, джассы, исси, дуптур, амма, акка, теккил, ассы*.

Сёзню тамалы бла аффикслери къошулгъан джерде неда къош

сёзню эки кесеги кьошулгъан джерде бирча тунакы тауушла келиб, къатланган төресине уа, тил илму джалгъан геминатла дейди: *джол+ла – джолла, эл+ле – элле, кьул+лукъ – кьуллукъ, сёз+сюз – сёссюз, кёк+кёз – кёккёз, кёк+кёлек – кёккёлек.*

Джалгъан геминатла бир-бири ызындан келген эки сёзню ахыр эмда ал тауушларыны бйрчалыкъларындан да тууаргъа боладыла: *тот темир > тоттемир, токъ къарын > токъкъарын, кюз заман > кюззаман.*

Къысыкъ тауушланы сёзледе кечген, бир-бири орунлары бла алмашхан джорукълары болады. Аннга тил илмуда метатеза (лат. *metathesis* – орун ауушдуруу) дейдиле. Бир талай юлгю: *ачха – ахча, бочха – бохча, ёскюз – ёскюз, асхакъ – ахсакъ, Бекгич – Бегкич (Бекешевская стансени эски къарачай аты).*

Тилде джюрюген заманларында тургъан джерлерине кёре, таууш хоншуларына кёре да, къысыкъ тауушла кеслерини бир къауум айтылыу шартларын тюрлендире, бир-бирлерине ушаргъа неда бирча айтылыргъа боладыла (ассимиляция): *он+бир – омбир, джан+баш – джамбаш, намаз керек – намаз керек* (эринсиз тауушланы эринли болуулары, зынгырдауукъну тунакы болууу);

Бир-бир тауушланы тюрлениулери сёзню фонемаларына къатылгъан бла къалмай, таб, морфема къурамларын огъуна тюрлендиредиле: *аль-химия – алхимия, баклажан – патражан (патраджан), саремакъ//х – сарымсакъ, башы от – пашот.* Тил илмуда быллай къатылыгъа сандхи (санскр. *sandhi* – байланыу, кьошулуу) дейдиле. Сандхи асламысына тилни кесини сёзлеринде эмда тышындан кирген сёзлени тауушларында ассимиляцияны юсю бла къуралгъанлыгъына, сёзню, сёзтутушну къурамын, грамматика кьуллугъун кертисича тюз ангыламагъандан, башха магъана салгъандан да болады. Сёз ючюн, *Абду-ль-Карим – Абулкерим (артикли джокъ этиб), саботаж – сапатаж (магъанасын тюрлендириб – джарлы, юйю-кюню болмагъан, деген магъанада), серники – сернек(кёблюк санын тас этиб).*

Къысыкъ тауушла тилде джюрюген заманларында тургъан джерлерине кёре, таууш хоншуларына кёре да, кеслерини бир къауум айтылыу шартларын тюрлендире барадыла. Бир-бирде

уа тас этиб неда айтылыудан бютеулей огъуна тюшюб къаладыла.

Сёз ючюн, ал тилли зынгырдауукъ [д] таууш сёзню ахырында келген төресинде (тышындан кирген сёзледе), тунакы [т] таууш бла алмашынады: *Махмуд – Махмут, Рашид – Рашит, масджид – межгит.*

Сёзню ахырында тунакы таууш келиб, аннга къошуллукукъ аффикс да зынгырдауукъ [д] тауушха башланса, аффиксни аллындагы [д] таууш тунакы [т] тауушча айтылады: *джылат + дык – джылаттык; теш + дир – тештир, балас + да – баласта, кеп + дир – кептир.*

Сёзню ахыры [н] таууш бла бошалыб, аннга [д] таууш бла башланган -дан аффикс джалгъанса, аффиксни (башлаучу болушнукъду) аллындагы [д] таууш [н] тауушча эшитиледи: *сен + ден – сеннен, мен + ден – меннен, аны + дан – аннан, джан + дан – джаннан.*

Дауурлу тунакы [к], [къ], [п] къысыкъ тауушла сёзню ахырында ачыкъ тауушланы алларында келселе, кеслерини тунакылыкъларын зынгырдауукълукъгъа алмашдырыргъа боладыла (аккомодация): *бек – бегиу, тюк – туюю, кюрек – кюреги; такъ – тагъыу, бычакъ – бычагъы, къонакъ – къонагъы; кеп – кеби, чёп – чёбю.* Болса да, алай алмашыныу [к], [къ], [п] къысыкъ тауушланы къаты джорукълары тюлдю: *балакъ – балакъа, бакъ – бакъый, тек – теке, селеке, Непе, букъу, быкъы, окъа, зыкъы, Гюргокъа, кука, ана, шапа, тапа, къатапа, супу...*

Сёзню ахыры дауурлу тунакы [к], [къ], [п] къысыкъ тауушлагъа бошалыб, экинчи сёз да ачыкъ тауушла бла келсе, тунакы [к], [къ], [п] тауушланы зынгырдауукъ [г], [гъ], [б] нёгерлери айтыладыла: *кёк ачылды – кёг ачылды, тёк аны – тёг аны, тюк ичинде – тую ичинде; сукъ аны – сугъ аны, сакъ эл – сагъ эл, токъ адам – тогъ адам; хап-хап этиу – хаб-хаб этиу, кеп этиу – кеб этиу, лоп-лоп этиу – лоб-лоб этиу.*

Сёзню ахырындагы [къ] къысыкъ тауушдан сора аффикследе ачыкъ таууш келсе, тунакы [къ] зынгырдауукъ [гъ] таууш бла алмашынады: *тыкъ – тыгъыракъ, базыкъ – базыгъы, бутакъ – бутакъым.*

Зынгырдауукъ [гъ] таууш сѣзню ахырында тунакы [къ] тауушдан сора келсе, [къ] тауушча айтылады: *бычакъ – бычакъгъа – бычакъкъа, таякъ – таякъгъа – таякъкъа, тырнакъ – тырнакъгъа тырнакъкъа.*

Сонорлу [н] кысыкъ таууш сонорлу [л] тауушну аллында келсе, [л] тауушча айтылады: *сен – селлей, джюген – джюгелле, боран – бораллы.*

Сонорлу [н] кысыкъ таууш сонорлу [м] тауушну аллында келсе да, [м] тауушча айтылады: *джалын – джалымма, тон – томму, келин – келимме, кебин – кебимми.*

Сонорлу [н], [нг] тауушладан сора зынгырдауукъ [г], [гъ] тауушла келселе, артдагыла [нг] тауушча айтыладыла: *мен – мен + ге – меннге, тюмен – тюмен + ге – тюменнге, терен – терен + ге – тереннге; къарын – къарын + гъа – къарыннга, дырын – дырын + гъа – дырыннга, джан – джан + гъа – джаннга.*

Зынгырдауукъ [з] таууш тунакы кысыкъ тауушланы алларында келсе, тунакы [с] тауушча айтылады: *джаз – джазсыз – джассыз, намаз – намазча – намасча, кемиз – кемизсиз – кемиссиз, тогъуз + сан – тохсан.*

Зынгырдауукъ [з] таууш сѣзню ахырында келиб, аны ызындан келген сѣз да тунакы кысыкъ тауушха башланса да, [с] тауушча, тунакы айтылады: *аяз тылпыу – аяс тылпыу, намаз керек – намас керек, налмаз таш – налмас таш.*

Дауурлу [ч] аффриката сѣзню ахырында ал тилли кысыкъ тауушланы алларында келсе, тунакы [ш] тауушча айтылады: *къач – къачсанг – къашсанг, къоранч – къоранчсыз – къораншсыз, агъач – агъачлы – агъашлы, кюч – кючсюню – кюшсюню.*

[Ч] аффриката сѣзню ахырында [ч] тауушну аллында келсе, тунакы [ш] таууш бла алмашынады (*диссимиляция*): *агъач – агъаччы – агъашчы, чач – чаччыкъ – чашчыкъ, къумач – къумачча – къумашча, кюч – кючюгю – кюшюгю.*

[Ч] таууш сѣзню ахырында келиб, экинчи сѣз да [ч], [дж] тауушлагъа башланса, биринчи [ч] тунакы [ш] тауушча айтылады: *къурмач чартлайды – къурмаш чартлайды, кеч чыгъыу – кеш чыгъыу, чач джюлюу – чаш джюлюу.*

3. Къысыкъ таушланы классификациясы.

[б] – дауурлу, зынгырдауукъ, эринли, атылычу къысыкъ тауушду. Тيوب эрин баш эриннге толу тийиб, бир-бирлерине къаты къысылыб, ал тауушну хауа толкъунун бурунну ичи бла ётдюрмей, бир талай басым алгъандан сора, эринле терк ачылсала, атылгъан таууш къуралынады. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*борч, сабан, тоб, чархыбыз*). Сёзню ахырында келсе, [п] тауушча эшитиледи, алай а «б» хариф бла джазылады (*топ – тоб, урун – уруб, джарып – джарыб*). Тунакы нёгери [п] тауушду.

[т] – дауурлу, тунакы, ал тилли, тишли, атылычу къысыкъ тауушду. Эринле бир-бирлерине джетмей, тилни учу баш ал тишлеге къаты къысылыб, хауаны аууздан джибермей, бир талай басым алгъандан сора, тил тишледен терк айырылады. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*темир, сатыучу, мусхот, секиртичү*). Зынгырдауукъ нёгери [д] тауушду.

[д] – дауурлу, зынгырдауукъ, ал тилли, тишли, атылычу къысыкъ тауушду. Эринле бир-бирлерине джетмей, тилни учу баш ал тишлеге къаты къысылыб, ал тауушну хауа толкъунун аууз бла бурундан джибермей, аууз бла бурун ичлеринде бир талай басым алгъандан сора, тил тишледен терк айырылса, атылычу таууш къуралады. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, аффикслеринде да тубейди, алай а сёзню ахырында джабыкъ бёлюмледе джюрюмейди (*дарман, мадар, къолумда*). Тунакы нёгери [т] тауушду.

[п] – дауурлу, тунакы, эринли, атылычу къысыкъ тауушду. Тيوب эрин баш эриннге толу тийиб, бир-бирлерине къаты къысылыб, хауаны аууздан ётдюрмей, бир талай басым алгъандан сора, эринлени терк ачыб, атылгъан таууш къуралынады. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*пил, сепкил, думп, чырна*). Зынгырдауукъ нёгери [б] тауушду.

[й] – сонор, орта тилли, кьобулу, зынгырдауукъ кысыкъ тауушду. Тилни орта сюрEMI тынгылауукъга кётюрюлюб, тилни учу ал тишлени туб джанларына тиреледи, ал тауушну хауа толкуну тил бла тынгылауукъну араларында тешикден ётеди да, тилни орта сюрEMI тынгылауукъга тирелиб, хауаны чыгыуун терк тохтатады. Тилде кзуру ачыкъ тауушладан сора джурюйдю, сёзню биринчи бёлюмюнде, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*айран, ыдай, кьоялмай*). Тилек-кьаргыш формулалада сёзню аллында келирге болады: (*йа*) я Аллах, (*йа*) я Рабби, (*йа*) я ашхы Аллах. Тыш тилледен кирген сёздеде да тубейди: *йасли – ясли, Йаасин – Ясин, йащик – ящик*. Таууш нёгери джокъду.

[з] – дауурлу, зынгырдауукъ, ал тилли, тишли, кьобулу кысыкъ тауушду. Эринле бир-бирлерине джетмей, баш тишле бла туб тишле бир-бирлерине кысылыб, тилни учу туб ал тишлени туб джанларына аз-буз тие, тынгылауукъ бла тишлени араларында джурюген ал тауушну хауа толкунундан тил кьалтыраб, зынгырдагъан таууш чыгъады. Тилде эркин джурюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*зауукъ, хазыр, бираз, баралмаз*). Тунакы нёгери [с] тауушду.

[нг] – сонор, терен тилли, атылыучу, хумха, зынгырдауукъ кысыкъ таууш. Тилни арт джаны тынгылауукъ таба кёлтюрюлюб, ал тауушну хауа толкунун бурун ичине айландырады, анда бир талай басым алгъандан сора, тилни арт джаны тынгылауукъдан терк айырылыб, хауаны аууз бла джибереди. Къарачай-малкъар тилде сёзню аллында джурюмейди – сёзню ортасында, ахырында, аффикслеринде да эркин тубейди (*кьонгурау, танг, джетгеннге*). Таууш нёгери джокъду.

[н] – сонор, ал тилли, тишли, атылыучу, хумха, зынгырдауукъ кысыкъ таууш. Эринле бир-бирлерине джетмей, баш тишле бла туб тишле бир-бирлерине тугел джетмей, тилни учу баш ал тишлеге аз-буз тие, ал тауушну хауа толкунун бурун ичине айландырыб, бир талай басым алгъанындан сора, тил тишледен терк

айырылыб, хауаны аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*нал, санау, боран, джанымдан*). Таууш нёгери джокьду.

[м] – сонор, эринли, атылыучу, хумха, зынгырдауукь кьысыкь таууш. Тюб эрин бла баш эрин бир-бирлерине кьаты кьысылыб, ал тауушну хауа толкьунун бурун ичине айландырыб, бир талай басым алгъандан сора, эринлени терк ачыб, хауаны аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*миз, кёмюк, орам, санамайма*). Таууш нёгери джокьду.

[л] – сонор, ал тилли, тишли, ауузну ичинде атылыучу, зынгырдауукь кьысыкь таууш. Эринле бир-бирлерине джетмей, тишлени араларында тешик [н] тауушнукьундан аз кенгирек ачылыб, тилни учу баш ал тишле бла тынгылауукьгъа тиреле, ал тауушну хауа толкьуну бир талай басым алгъанындан сора, тил тишле бла тынгылауукьдан терк айырылыб, хауаны аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*лохпай, келин, тал, сабийле*). Таууш нёгери джокьду.

[с] – даурлу, тунакы, ал тилли, тишли, кьобулу кьысыкь таууш. Эринле бир-бирлеринден аз айырылыб, баш тишле бла тюб тишле бир-бирлерине тийиб, тилни ал джаны энгишге бюгюлюб, учу тюб ал тишлени тюб джанларына аз-буз тие ёрге айланады, тынгылауукь бла тишлени араларында бурулгъан хауа тишлени араларында тар тешикден сызгьырыб чыгъады. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*сыргъа, басым, апас, халатсыз*). Зынгырдауукь нёгери [з] тауушду.

[ў] – сонор, эринли, кьобулу, зынгырдауукь кьысыкь таууш. Аллыракгъа созулуб тёгерек джыйылгъан эринле бир-бирлерине ачыкь [у] тауушдан эсе бегирек кьысыладыла, ал тауушну хауа толкьуну эринлени араларындагъы тар тешикден чыгъады да, эрин-

ле аллына андан да бек созулуб, тешикни бек тар этедиле. Сёзню аллында джюрюмейди*⁴¹, хар заманда да ачыкъ тауушладан сора келеди – сёзню биринчи бёлүмюнде, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*саулукъ, джау, келелмеу*). Таууш нёгери джокъду.

[дж] – дауурлу, ал тилли, тишли-тынгылауукълу, аффриката, зынгырдауукъ кысыкъ таууш. Тишле бир-бирлерине аз-буз тие, тилни ал джаны тынгылауукъгъа къаты кысылыб, тилни орта сюреми ёрге кёлтюрюлюб, ал тауушну хауа толкъуну бир талай басым алгъандан сора, тил тынгылауукъдан терк айырылады. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, аффикслеринде да тюбейди, алай а сёзню ахырында джюрюмейди (*джигит, баджасы, гылджа*). Тунакы нёгери [ч] тауушду.

[ж] – дауурлу, зынгырдауукъ, ал тилли, тишли-тынгылауукълу, къобулу кысыкъ таууш. Тишле бир-бирлерине аз-буз тие, тилни ал джаны тынгылауукъгъа тие, тилни орта джаны къобу болады, ал тауушну хауа толкъуну ол къобу бла къалтыраб ётеди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню ортасында, ахырында да тюбейди (*къамыжакъ, гыжыучукъ, адеж, даж*), алай а сёзню аллында, ушашдырыу сёзледе болмаса, келмейди (*жыгъар-жугъур*). Малкъарда [дж] тауушну орнунда джюрюгени себебли, сёзню аллында да эркин тюбейди. Тунакы нёгери [ш] тауушду.

[гъ] – дауурлу, зынгырдауукъ, терен тилли, къобулу кысыкъ таууш. Тилни арт джаны джумушакъ тынгылауукъгъа тирелиб, ал тауушну хауа толкъуну богъурдакъ бла тилчикни араларында басым алыб, тилчик къалтырагъандан сора, тил тынгылауукъдан айырылыб, хауаны аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню ортасында, аффикслеринде да тюбейди, алай а сёзню аллында къуру ушашдырыу сёзледе келеди (*гъыр-мыр, багъыр*,

*⁴¹ Бир къауум междометиеле бла мимемаланы алларында эмда ачыкъ таууш-ха бошалгъан сёзледен сора келген къаршчылаучу нсда джалгъаучу байламлада тюбейди: «уах!» деб, «уух!» деб; «уоу!», «ууй!», «уой!»; уа (мен а уа, былайда уа).

барамтагъа). Сёзню ахырында джюрюмейди. Тунакы нёгери [х] тауушду.

[г] – дауурлу, зынгырдауукъ, арт тилли, атылыучу кысыкъ таууш. Тил тынгылауукъгъа тирелиб, ал тауушну хауа толкъунун бурун таба айландырады, бурунну ичи бла джибермей, бир талай басым алгъандан сора, тил тынгылауукъдан терк айырылыб, аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, аффикслеринде да тубейди (*Гемуда, тигим, беригиз*). Сёзню ахырында [к] тауушча эшитиледи, алай а, ызындан аффиксле келселе, джазмада «г» хариф бла джазылады (бешик – бешигим). Тунакы нёгери [к] тауушду.

[к] – дауурлу, тунакы, арт тилли, атылыучу кысыкъ таууш. Тил тынгылауукъгъа тирелиб, бурунну ичи бла джибермей, бир талай басым алгъандан сора, тил тынгылауукъдан терк айырылыб, аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*кёпюр, тюкен, этек, сабийчик*). Зынгырдауукъ нёгери [г] тауушду.

[къ] – дауурлу, тунакы, терен тилли, атылыучу кысыкъ таууш. Тилни арт джаны джумушакъ тынгылауукъгъа тирелиб, хауа бир талай басым алгъандан сора, тил тынгылауукъдан терк айырылыб, хауаны аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тубейди (*къочхар, акъсыл, джакъ, къалкъыу*). Таууш нёгери джокъду*⁴².

[х] – дауурлу, тунакы, терен тилли, къобулу кысыкъ таууш. Тилни арт джаны джумушакъ тынгылауукъгъа кысылыб, хауа бир талай басым алгъандан сора, бир кесек айырылыб, хауаны аууз бла джибереди. Тилде эркин джюрюйдю – сёзню аллында, ортасында,

*⁴² Бизни сартын, илмуда бегиб бошагъан бу оюм алай тутхучлу да тюлдю. Бир къауум сёзлени тамалларында бла аффикслеринде [къ] бла [гъ] алмашыныуларын аланы алдан да бир-бирлерине таууш нёгерле болгъанларында кёрюрге керек болурму, деб келеди кёлюбюзге. Сёз ючюн: бакъгъан – бакъкъан, къакъгъыч – къакъкъыч, такъюзюк – тагъюзюк.

ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*хоншу, сохта, гиджах, сыбыртхы*). Зынгырдауукъ нёгери [гъ] тауушду.

[ш] – дауурлу, тунакы, ал тилли, тишли-тынгылауукълу, къобулу къысыкъ таууш. Эринле бир-бирлерине тюгел джетмей, тишле бир-бирлерине аз-буз тие, тилни ал джаны тынгылауукъгъа къысылыб, тилни орта джаны къобу болады, хауа ол къобу бла тынгылауукъну араларында шуулдаб ётеди. Тилде эркин джурюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*шабат, алаша, къаракъаш, чабышы*). Зынгырдауукъ нёгери [ж] тауушду.

[ч] – дауурлу, тунакы, ал тилли, тишли-тынгылауукълу, аффриката къысыкъ таууш. Тишле бир-бирлерине аз-буз тие, тилни ал джаны тынгылауукъгъа къаты къысылыб, тилни орта сюрени энишге бюгюлюб, хауа бир талай басым алгъандан сора, тил тынгылауукъдан терк айырылыб, хауа аууз бла чыгъады. Тилде эркин джурюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*чауул, бычакъ, къурмач, барыбызча*). Зынгырдауукъ нёгери [дж] тауушду.

[р] – сонор, ал тилли, тишли-тынгылауукълу, къалтырагъан, зынгырдауукъ къысыкъ таууш. Тилни ал джаны къобу болуб, тынгылауукъгъа къысылады, тилни орта сюрени энгишге бюгюледи, тилни къобусу бла тынгылауукъну араларында бурулгъан ал тауушну хауа толкъуну тилни учун къалтыратады. Тилде эркин джурюйдю – сёзню аллында, ортасында, ахырында, аффикслеринде да тюбейди (*рахын, орам, тамыр, берирек*). Сёзню аллында келген төресинде, аллына [ы] таууш къошулуб айтылыргъа ёчдю (*ыран, ырахын, ыразы*). Таууш нёгери джожьду.

КЪЫСЫКЪ ТАУУШЛАНЫ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Даурну кышулуу		Къуралыу мадары	Ауазны кышулуу	Къуралгъан джери					
				Эринли			Тилли		
				Эки эринли	Тишли-эринли	Ал тилли		Орта тилли	Арт тилли
Тишли	Тишли-тынгыл.	Тынгылау-укълу	Джумуш. тынгыл.			Тамакълы			
Даурдула	Атылычу	Тунакы Зынгыр.	п б		т д			к г	къ
	Къобулу	Тунакы Зынгыр.		ф в	с з	ш ш ж		х	гъ
	Аффриката	Тунакы Зынгыр.			ц	ч дж			
Сонорла	Атылычу	Къобулу	Зынгыр.	у				й	
		Хумха (бурунлу)	Зынгыр.	м		н			нг
		Ауузлу	Зынгыр.			л			
	Къалтырауукъ	Зынгыр.				р			

Эсеблеу.

Къарачай-малкъар тилни таууш хазнасы талай кесекден къуралыбды: 1) тюз тауушладан; 2) энчи магъаналы тауушладан; 3) тыш тилледен кирген тауушладан. Аланы айтылыулары, къуралыулары, тилде джорюулери башха-башха болсалада, барысын да бирикдирген, бир джорукъгъа джыйгъан шартлары бардыла – миллет тилде селешгенле тилни тауушларын бирча айтыб, бирча ангылайдыла. Ол биринчиси.

Экинчиси, тилни тауушларыны къуралыу, айтылыу, тилде джорюу шартларын кескин белгилерге, ол шартла бла тауушланы айтырлай башха адамны юретирге болады.

Ючюнчюсю, къарачай-малкъар тилни тауушларыны шартла-

рын башха тилленикиле бла тенглештирирге, алада айырмалыкъла бла бирчалыкъланы белгилерге мадар барды.

Тёртюнчюсю, къарачай-малкъар тилни таууш къурамында энчиликлери болганча, аланы белгилеуде да, тил илму хайырландыргъан терминледе да энчиликлери болургъа боллугъу хакъды. Сёз ючюн, бу илму ишибизде ачыкъланнганына кёре, къарачай-малкъар тилде тауушланы белгилеуге быллай излемле джораланыргъа тыйыншлыдыла:

1. Ауузну ачылыуу: кенг ачылган, орта ачылган, тюз ачылган, тар ачылган, джабылган.

2. Тилде орну: ал тилли, орта тилли, арт тилли, терен тилли (тамакълы).

3. Айтыу санланы къошулуулары:

а) эринлиле: эки эринли, тишли-эринли;

б) тиллиле: тилли-тишли, тилли-тишли-тынгылауукълу, тилли-тынгылауукълу, тилли-джумушакъ тынгылауукълу, тилли-тамакълы;

в) бурунлула.

4. Къуралыу мадары: ауазлы, сонор, дауурлу, атылыучу, къобулу, аффриката, эмгек, хумха, къалтырауукъ, ичине тартылган (инспирант), созулган.

5. Айтылыу халы: ачыкъ, къысыкъ, зынгырдауукъ, тунакъы, къаты, джумушакъ, хумха.

Тилни тауушларыны быллай излемле бла къуралган классификациялары, тилни тауушларын тинтиуге, таныугъа эмда окъуу ишледе хайырландырыугъа себеб болурла, деб ышанабыз.

IV. ТАУУШЛАНЫ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

Тилни тауушлары энчи айтылган заманларында бир тюрлю, сёздеде джюрюген заманларында уа, таууш хоншулукъларына кёре, башха тюрлю айтылыргъа, бютеу тюрлениб къалмасала да, бираз тюрленирге боладыла. Къаллай болса да бир хапарны тюзюнлей берир ючюн биз алфавитни харифлери бла хайырланабыз эмда, информацияны бериге-алыугъа ол мадар тынгылы джети-

шеди. Алай а джазма тилде хайырландырылгъан алфавитдеги харифле тауушланы бютеу айтылыу энчиликлерин толусу бла берелмейдиле.

Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде къысыкъ тауушланы къатылыклары бла джумушакълыклары аланы энчи шартлары болмай, ала бла бёлюмде, сёзде байламлы келген ачыкъ тауушланы къатылыкларына, джумушакълыкларына бойсунубдула: *тал, тол, тул, тил* [т'ил], *тюл* [т'юл], *тели* [т'эли]; *тон* – *тонлу* – [тол̣у]; *таз* – *тазсыз* [тас̣ыс]; *тыкъ* – *тыгъырыкъ* [т̣ьг̣ьры̣къ]. Болса да, джазма тилде къысыкъ тауушланы джумушакълыклары бла къатылыкларын белгилеген энчи харифле неда башха джазма белгиле джокъдула. Ол себебден, джазылгъан сёзню тауушларын тюз окъур ючюн, графиканы бёлюм джоругъу бла хайырланабыз – къысыкъ тауушланы ала бла бёлюмде байламлы келген ачыкъланы энчиликлерине кёре окъуйбуз: *таш* бла *тиш* деген сёздеде [т] таууш биринчи сёзде къатыды, экинчиде уа джумушакъды; *элек* бла *къалакъ* деген сёздеде да [л] таууш эки тюрлю айтылады; бир-бирде кеслерини тюрлениулеринде кючлю фонемала огъуна таууш хоншуларына кёре адамны къулагъы айырмазлай халгъа джетедиле (*аз* – *ассын*, *ас* – *ассын*). Болса да, кёргенибизча, тауушну тюрленгенине да къарамай, джазма тил бир хариф бла хайырланыб къояды.

Харифлери бла тилни таууш къурамы дуняда къайсы тилде да толусу бла келишиб къалала болмазла, ол себебден джазма система бла таууш системаны араларында тюрлю-тюрлю тикликле туугъанлай турадыла. Болса да, къарачай-малкъар тилни алфавити бюгюнлюкде кесини баш борчун – керекли тил информацияны джазмада бериуню тынгылы баджаралады.

Биз бу бёлюмде тауушланы тилде джюрюген заманда динамикалы халын тинтиуде хайырландырылгъан, тауушланы сёздеде, айтылыуда тюрлениулерин, аланы бир-бирлерине къатылыуларын, сёзню тюрлю-тюрлю басымларын, тауушланы басымгъа кёре тюрлениулерин белгилеу мадарлагъа – транскрипция белгилеге – эс бёлюрге излейбиз.

Транскрипция (лат. transcriptio – джазмагъа кёчюрюу) – айтылыннганны таууш энчиликлерин джазмада кескин беруу – неге джораланнганына кёре эки тюрлю болады: тауушланы белгилеу-

ге джораланган транскрипция (неда сегмент транскрипция) бла ауаз-макъам энчиликлени белгилеуге джораланган транскрипция (неда суперсегмент транскрипция). Тауушланы кыйсы күүлукъларын белгилеуне кёре, 2 тюрлю транскрипция джорукъ болады: тауушланы айтылыу энчиликлерин таууш транскрипция белгилейди, аланы фонема күүлукъларын, ол халда джорюулерин, тюрлениулерин фонемалы транскрипцияны*⁴³ мадарлары бла белгилейбиз.

Таууш транскрипцияны баш джоругъу эмда излеми –транскрипция белги айтылынган тауушну не аз да алджатмай, кескин белгилерге керекди. Алай демеклик, «бир таууш – бир белги» болурга керекди.

Алгын джыллада басма машинкаланы хариф кассаларында белгилени азлыгы тауушланы транскрипциясын этиуге уллу сеbeb болалмай эди. Бюгюнлюкде, компьютерле кенг джайылган заманда, клавиатураны белгилерини саны не тюрлю тауушну суратын да салырлай мадар береди. Таб, аланы кёблюгю артыкъ транскрипция белгилени туудурады, аны кырамын кылан этеди эмда окъуучуну экили халга салады. Ол сеbebден, тилни бютеу тауушларын бирча ангылашынган толу транскрипция масхабха джыарга кереклиси хакъды.

Къарачай-малкъар тилни энчи транскрипция системасы.

Къарачай-малкъар тилде тауушланы айтылыу энчиликлерин белгилеуде асламысына къарачай-малкъар алфавитни харифлерин хайырландырадырабыз*⁴⁴. Аны тышында, бир къауум тауушланы

*⁴³ Къарачай-малкъар тилде тауушланы айтылыу энчиликлерине, фонемалыкъ күүлукъларына Стейюнчлени Х.И. кесини «История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии» атлы ишини 142-183-чю бетлеринде толу кырагъаны сеbebли, бу ишибизде тилни фонемалы транскрипциясын бермейбиз.

*⁴⁴ Фонетика бла кюрешген алимле эмда кирилица тамалны билмеген окъуучула къарачай-малкъар тилни тауушларын, сёзлени айтылыуларын джангылычсыз хайырландырыр ючюн, Халкъла арасы фонетика ассоциацияны транскрипция системасыны белгилери бла хайырлана, келишмегенин, джетмегенин къоша, «Къарачай-малкъар тилни халкъла арасы транскрипция системасын» теджейбиз.

Россия Федерацияда джашаган къарачайлыла бла малкъарлыла джазмада джорютген кирилица тамалны хайырландыра, келишмегенин, джетмегенин къоша, «Къарачай-малкъар тилни энчи транскрипция системасын» теджейбиз.

эмда ол-бу тауушну тюрлю-тюрлю энчиликлерин белгилеуде баш-ха джазма тамаллы харифле бла белгиле да керек боладыла.

1. Транскрипция системада къарачай-малкъар тилни бютеу ачыкъ харифлери (а, о, у, ы, э, ё, ю, и) толу хайырландырыладыла. Тыш тилледен кирген сёздеде эмда къарачай-малкъар тилни кесинде дифтонглары джазыуда тюбеучю я [йа], ю [йу], е [йэ], ё [йо] харифле транскрипцияда джюрютюлмейдиле.

2. Транскрипция системада къарачай-малкъар тилни кысыкъ харифлери (б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш) толу хайырландырыладыла. Эки белгиден къуралгъан (гъ, дж, къ, нг) харифлени орунларына транскрипцияда латин тамаллы белгилени теджейбиз – ү (гъ), ъ (нг), џ (дж), ь (къ). Дауурлу, тунакы, орта тилли, къобулу кысыкъ [х] тауушну һ белги бла беребиз. Тыш тилледен кирген сёздеде джумушакъ, дауурлу, тунакы, ал тилли, тишли-тынгылауукълу, къобулу созулгъан кысыкъ [ш̣] тауушну белгилеучю щ хариф транскрипцияда хайырландырылмайды.

3. Транскрипция системада къарачай-малкъар тилни энчи магъаналы тауушлары быллай белгиле бла бериледиле: ы̄ = [y1], а̄ = [a1], ч̄ = [ç1], ц̄ = [ç1], ш̄ = [ʃ1], м̄ = [m1], й̄ = [j1], х̄ = [x1].

4. Тауушлары айтыуда къуралгъан динамикалы энчиликлерин транскрипцияда бир талай айыртхан (диакритика) белги бла беребиз:

а) къаты ачыкъ тауушлу бёлюмню кысыкъ тауушлары къатыладыла, джумушакъ ачыкълы бёлюмню кысыкъ тауушлары джумушакъладыла: транскрипцияда джумушакъ кысыкъ белгини башында онг джаны бла запатая салынады: *бий* [б'ий], *тери* [тэ'р'и], *джибек* [çи'б'эк], *къмарла* [к'амар], *гяхиник* [г'хьи'ник], *джак-джак* [ç'ак-ç'ак];

б) басымны аллында бёлюмде тургъан къаты ачыкъ [а], [ы] тауушла транскрипцияда: белги бла джазыладыла: *балакъ* [б^лақ], *джалан* [ç^ла́н], *джылан* [ç^ла́н], *талдан* [т^лдán], *тылдан* [т^лдán];

ол орунда кенг ачылгъан, арт тилли, эринли, къаты айтылгъан ачыкъ [о] таууш келсе, у° белги бла джазылады: *сомум* [су°мум], *толгъан* [ту°лгъан], *джолсуз* [çу°лсуз];

ол орунда келген джумушакъ [э], [и] тауушла уа ' белги бла джазыладыла: *джигит* [çи'гит] –, *белим* [бэ'лим];

в) кесини къарыусуз орнудна тургъан къаты ачыкъ [а], [ы] тауушла⁴⁵ транскрипцияда ь белги бла джазыладыла: джылаучу [çъл^учу], джалаучу [çъл^учу], *барылгъан* [бър^лүан], *къылынган* [çъл^н̄ан], *Джагъапар* [çау^пър];

ол орунда тургъан джумушакъ ачыкъ [э], [и] тауушла транскрипцияда ь белги бла джазыладыла: *келилле* [къли'нл'э], *сенекле* [сѣнэ'кл'э], *шипин* [ъли'п'ин], *эшеги* [ъшэ'г'и];

г) ачыкъ тауушну айтылыу басымы тауушну къуралгъан заманында ал джарымына келе эсе, транскрипцияда белгини [а] башында точканы сол джанына салынады: *тал* [тал], *къал* [қал], *мал* [мал]; созулуу тауушну арт джанына тюшсе, точка харифни башында онг джанына салынады: *джат* [çат], *сат* [çат], *такъ* [тақ];

д) таууш талайны созулуб айтылгъан төресинде, харифни башына кенделен ̄ таякъчыкъ салынады: *батдым* [б^т̄'ым], *келлик* [кэ'л̄'ик], *кесимме* [кэ'с'им̄ь];

е) зынгырдауукъ къысыкъ тауушла айтылыуда тунакы айтылсала, аланы тунакы харифле бла белгилейбиз: *тоб* – *тобсуз* [ту^псуз], *китаб* – *китабха* [кыт^пха], *намаз* – *намазсыз* [нъм^с'ыс].

5. Транскрипция этилген таууш неда сѣз төртгюл скобкалагъа алынады эмда хар сѣзню таууш басымы салынады: *азау тишим* [^зау] [ти'ш'им], *Къадау таш Къарачайны бек сыйлы белгисиди* [қ^дау] [таш] [қъръч'айны] [б'эк] [с'айлы] [бълги'с'йтъ], *кесигизни да бир танытыгъыз* [късыги'зн'и] [да] [бир] [т'һнытъгъс].

Къарачай-малкъар тилни халкъла арасы транскрипция системасы.

Ачыкъ тауушланы транскрипциясы: а = [а], е = [э], і = [и], і̄ = [ы], о = [о], u = [у], ё̄ = [е], [ū = [ю].

Къысыкъ тауушланы транскрипциясы: b = [б], t = [т], d = [д], p = [п], j = [й], z = [з], η = [нз], n = [н], m = [м], l = [л], s = [с], w = [ў], ç = [дж], ş = [жс], γ = [гъ], g = [г], k = [к], q = [къ], h = [х'], χ = [х], š = [ш], č = [ч], r = [р], v = [в], f = [ф], ž = [ц].

⁴⁵ Тар ачыкъ тауушлада редукияны юсюнден Ш.Х. Акъбай улуну «Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении» атлы ишинде 44-54-чю бетлеге къара.

Энчи магъаналы тауушланы транскрипциясы: $\bar{i} = [yI]$, $\bar{a} = [aI]$, $\bar{\check{c}} = [чI]$, $\bar{\check{z}} = [чI]$, $\bar{\check{s}} = [шI]$, $\bar{m} = [mI]$, $\bar{j} = [jI]$, $\bar{\chi} = [xI]$.

Тилни тауушларыны айтылыуда динамикалы энчиликлерин транскрипцияда башындагы айыртхан (диакритика) белгиле бла беребиз.

V. ФОНОСЕМАНТИКА

1. Тауушланы фоносемантика анализи.

Дуняда бар затланы тыш кеплери бла ич къурамлары бир-бирлерине келишиб, бир-бирлери бла байламлы болуб джорюйдюле. Аны тышында, затны ич халы этген къуллукъ аны тыш къабы бла байламлы болгъанча, тыш кеби да ич къурамына бойсунубду. Сёз ючюн, тауушла бла сёлешинген тил адамны ангысы бла, сёлешю аппаратыны санлары бла, аланы айтыу эмда эшитю мадарлары бла байламлыды эмда аланы энчиликлеринден къуралыбды, алагъа бойсунубду, аланы хапар джорютюу болумлары бла тенгишди. Миллет тиллени энчиликлери уа тилни къурагъан, джорютген миллетлени сан-тин энчиликлери бла байламлыды.

Къайсы тил да сёзле бла фраземаладан – тил белгиледен къуралыбды. Бир къауум лингвистле бла философла бу сорууну джууабын арсарсыз тохташдырылгъаннга санасала да⁴⁶, бизни сартын,

⁴⁶ Андреев И.Д. Пути и трудности познания. М., 1968. 69-чу бет: «Сёзден айырылгъан (сёзден башха, энчи джашагъан – А.Х.) таза сагъыш болмайды».

Панфилов В.З. К вопросу о соотношении языка и мышления // Мышление и язык. М., 1957, 119-чу бет: «Адамны оюм-сагъыш этиую сёзле бла, къуру да сёзле бла болады».

Кошевой К.К. Суждение и предложение и павловское учение об условных рефлексах. Пермь, 1959, 14-чю бет: «Тил бла оюм эте билиу бир-бири бла айырылмазча джалгъаныбдыла: сагъышсыз тил джокъду, тилсиз да сагъыш джокъду».

Панфилов В.З. О гносеологическом аспекте проблемы языкового знака // Вопросы языкознания. М., 1977, № 2. 80-чы бет: «Тил белги деб хар къуру да аны къурамындагы тауушлагъа айтылады».

Дагъыда къара: Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. М., 1956, 21-25-чи бетле; Копнин П.В. Введение в лингвистическую гносеологию. Киев, 1966, 118-чи бет; Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966. 36-38-чи бетле.

бу тизгиннге междометиеле бла энчи магъаналы тауушланы да къошаргъа тыйыншлы эди. Ишибизни баш мураты кеси-кесинден тил белги болмагъаны себебли, бу затда терен тохтамагъанлай, академик Б. Серебренниковну оюмуна таянабыз. Тилни, тил белгини юсюнден ол былай айтады: «Тауушланы бирлешлиги кеси-кесинден джукъну берелмейди. Дунияны сураты ангыгъа тюшюб, ангыда белги болуб бошагъандан сора, адам тауушладан аннга келишиую белги къураб, ол суратны тилде дуня бла байлайды»⁴⁷.

Кёб-аз (саны) эмда иги-аман (сыры) дегенча джанындан тил бла ангыны тенглешдириб кёргенде, сёзсюз да, ангы тилден кёбге бай да, кенг да, терен да ды. «Ангыны сагъыш этиую тохтаусуз джангыдан джангы ангыламла, оюмла къураб, аланы тенглешдириб, бир джангы ат атагъынчы дагъыда бир башхалагъа кёче, джангыра барады. Сёзле – тил белгиле, ёмюрлюкге сын тохтаб турмасала да, алай кызыу тюрленелмейдиле, дуняда бола тургъан тюрлениулеге да дженгилде «эс бёлелмейдиле»⁴⁸.

Къайсы бир тил белги да тауушладан къуралгъанлары себебли (сёзле морфемаладан, ала да тауушладан), белгини магъанасын, къуралуу мадарларын эмда чурумларын толу, кескин ачыкълар ючюн, тауушланы тинтиуге да ангы-сезим шкала бла байламлы излемлени салыргъа⁴⁹, ол халда тинтерге да дурусду.

Алай демеклик, тауушланы тилде толтургъан къуллукъларын, бир-бирлери бла алмашынууларын, сёздеде магъана тюрлендириу мадарларын, башха тюрлениулерин ангылар ючюн, аланы хар бирини тилде энчи магъана джюгюн ачыкъларгъа, сёлешген-эшитген аны къалай ангылагъанын, ол-бу таууш къаллай сезимле туудургъанын ачыкъларгъа да керек боллукъбуз. Сёзсюз да, ол-бу сёзде къаллай тауушла болгъанлары, башхала болмай, ол тауушла нек келгенлери керти да сейир сорууду. Ол-бу магъананы къайдан алгъанларын, сёзню тауушлары тилде кеслерин да, магъаналарын да

⁴⁷ Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1988, 86-чы бет.

⁴⁸ Акъбайланы Х.М. Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы: чеклери эмда семантика энчиликлери. Карач., КъЧКъУ, 2007, 44-чю бет.

⁴⁹ Речь. Артикуляция и восприятие. М., «Наука», 1965.

къалай джюрютгенлерин тинтиу, бизни сартын, бир белгили кескин джууабха келтирирге боллугъуча, джангы джууабсыз соруу-ланы туудурургъа да боллукъду.

Джангы туугъан сабий биринчи ыйыкъларында огъуна тегерегиндегилени сёзлерине, тауушларына къулакъ салыб башлайды. Тюз тынгылагъан бла къалмай, илму тохташдыргъаннга кёре⁵⁰, тюрлю-тюрлю тауушлагъа бирер тюрлю эс бёледи – къаты-джумушакъ, дюрген-сабыр, эркиши-тиширыу дегенча айырмалыкъланы эслейди. Талай сёлешгенни ичинден анасыны ауазын бир да джангылмай танийды.

Уллу адамла сёзлени сёзлюкде магъаналары бла джюрютгенликлерине, сёзсюз да, сабий аланы магъаналарындан чырт да хапарсызды. Ол аны бара-баргъанда биле барлыкъды. Алай эсе, сёзню тилде джюрюген магъанасын билмегенлей, аны тауушларындан не ангылайды экен? Керти да тауушланы дагъыда бир башха къуллукълары, энчиликлери болурму?

Бир юлгю. Кёлюбюз бек джарыкъ болуб тургъанлай, бир сабыр макъамы да болгъан, биз сынгар сёзюн да ангыламагъан бир тилде джыргъа тынгыларгъа тюшсе, бираздан ол джарыкъ халыбыз салкъыннга бурулуб къалыучанды. Ол нек болады алай? Эшта, былайда «сёзню, джырни магъанасына сагъыш этдик да» дерлей сылтаула излерча болмаз. Алгъы бурун таууш толкъунну адамны халына, чархына къатылгъан мадарларында излерге керекбиз джууабын. Биологла В. Псаломщиков бла И. Степанюкнун таууш (акустика) толкъунну 7-8 герцли къууат (электро) кючге бургъан экспериментлерин эсге алсакъ⁵¹, сёзню сёзлюкде джюрюген магъанасындан сора да аны къурагъан тауушланы энчи кючлери да болгъанына тюшоннюкбюз.

Бизни сартын, баба тилни сёзлерин адам тегерегиндеги затланы атларындан, атланы уа затланы шартларындан къурагъанды. Алай демеклик, адам тегерегиндеги дунияны терен танымагъаны себебли, затланы ол-бу шартларын сезелгенине кёре, кесини энчи сезимлери-

⁵⁰ Кондратов А.М. Звуки и знаки. М., 1966, 167-бет.

⁵¹ За пределами вероятного. «Континент» журналны №16, 13-чю бет. 1995 джыл.

не кёре ат атагъанды. Тилни информация белгилери (таууш, сёз) бюгюнню миллет тилледеча кёб санлы эмда ауур джюклю болмагъанлары себебли, баба тилде хар бир таууш да ат атау ишлеге толу эмда магъаналы кюшулгъанды. Сёзю хар бир тауушу да аны магъаналы кесеги болгъан болур. Тюз тауушла миллет тилледе кеслерини аллай ачыкъ кюллукулары бир кяаум аффиксле бла префикследе бюгюн да сакълабдыла. Бизни сартын, баба тилни сёзлеринде хар тауушну энчи магъаналы болгъанына къарачай-малкъар тилде (башха тиллени асламысында да) бюгюнлеге дери сакъланган, ауузда толу джюрюген энчи магъаналы тауушла ([ы1], [а1], [ч1], [ц1], [ш1], [м1], [й1], [х1]) тынгылы шагъатлыкъ этедиле.

Бу китабны «Фонетика» бёлюмюнде ачыкълагъаныбызгъа кёре, энчи магъаналы тауушланы къайсысы да адамны сезим халын белгилейдиле эмда сезим шкала бла байламлыдыла. Сёз ючюн, адам кесини бек сейирсиннгенин, разы болмагъанын неда илгеннгенин билдирир ючюн, джумушакъ тынгылауукъ бла бурун кемирчекледе кюралгъан [ы1] ачыкъ таууш бла хайырланады. Бизни сартын тилни междометиелери да бу сафдандыла эмда аланы кюралыу чурумлары, тилде джюрюу джорукълары да энчи магъаналы тауушлагъа джууукъдула.

Сёзсюз да, миллет тиллени таууш кюрамлары, айтылыу энчиликлери башха болгъанча, ала туудургъан сезим энчиликле да башхадыла⁵². Бу оюмну (тауушланы кюралыулары бла байламлы этгенде) башха тюрлю айтыргъа да боллукъду: адамны сезе билиую, сезим къадары аны миллетлик шарты бла да кысха байламлы болгъаны себебли, миллет тиллени тауушлары да, аланы магъана тюрлендириу кюллукулары да энчи шартлыдыла. Бизни сартын, тилде джюрюген тауушланы саны бла аланы артикуляция энчиликлери огъуна да хар миллетни бу бар дуняны сезе билиую бла, миллетни сезим шкаласы бла кысха байламлыдыла.

⁵² Л. Т. Фатыхова. II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11-13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 2003. – Т. 2. – С. 17-18. Автор кесини тинтиулеринде быллай оюмгъа келеди: «Звуковая содержательность при восприятии и интерпретации со стороны носителей оказывается маркированной по-разному в русских и татарских языках».

Сёз ючюн, чуко́т тилде эркишиле [p] дей эселе, тиширыула ол тауушну [ц] деб айтадыла. Юкагир тилде уа къартла бла сабий-ле, тиширыула бла эркишиле тилни бир къауум тауушларын бир-бирлеринден башха тюрлю айтадыла. Орус тилде 40 фонема бар эсе, абаза тилде 70-ден артыкъды. Бир къауум полинезий тилледе уа аланы санлары къуру 12-15 болады.

Къарачай-малкъар тилде Суююнчлени Х. И. 166 фонема тох-ташдырады (кючлю орунда: 8 ачыкъ фонема, 8⁴ да кысыкъла; къарыусуз орунда: ачыкъла – 6, кысыкъла да 68 боладыла)⁵³. Биз берген классификация бла арты-аллы да 4 ачыкъ тауушну 4 да эринли варианты барды, бютеулей да 8 тюз ачыкъ таууш болады. Хар бирини энчи, бир заманда да тюрленмеген орунлары белгиле-нибди.

Аны айтханыбыз, бюгюнню тил илму миллет тилни типоло-гия энчиликлерин белгилегенликге, ол энчиликлени къурагъан чурумлагъа хазна джууаб бермейди. Тилни тауушларында адамны ангысы туталмагъан энчиликлерине биринчи болуб XIX-чу ёмюрню аягъында И.А.Бодуэн де Куртенэ фонология бла психологияны чеклеринде эс бёлгенди⁵⁴. Аны бир къауум пикирлери бюгюнню психологияда «эссиз ангыны» концепциясыны тамалын къурагъ-андыла. XX-чы ёмюрню орта сюреминден бери ёсюм ала баргъан джангы тил илму – фоносемантика бютеулей да бу соруулагъа джораланыбды эмда тауушланы психоллингвистика энчиликле-рин ачыкълауда талай магъаналы атлам этгенди. Ол кеси да талай тюрлю илму бла кысха байламлыкдады: фонетика бла (таууш-ну айтылыуу джаны), семантика (тауушну магъана джорютюю), лексикология бла (тауушну айтылыуу бла магъаналы болуулары-на бирге къару), психология бла (тауушну сезим кючу, сураты), д.а.к.

Фоносемантиканы тил илмуда, тилни белгилерин ангылауда береллик хайырын, аны юсю бла табылгъан ашхы лагъымланы би-

⁵³ Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черк., 2001, 165-чи бет.

⁵⁴ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.– М.: Изд-во АН СССР, 1963.

раз кескин ангылатыр ючюн, къарачай-малкъар тилден талай юлгюге къарайыкъ.

Бабай – сабийлени, кече эшикге чыкъмасынла деб, къоркъургъа айтылгъан не болса да бир къуджур затны аты. Сёзде бютеулей да юч таууш ([б], [а], [й]) барды да, аланы къарачай-малкъар тилни тауушларыны фоносемантика анализи берген эсеблерине бир къарайыкъ:

[А] – джаны болгъан, джюрюген, учмагъан, алаша, уллу, къызыу, джити, кючлю, эркек, акъ, джигит, ауур, джангыз, ариу, тегерек, зыбыр, къаты, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюген, учмагъан, къызыу, уллу, алаша, тегерек, джангыз;

2) *тыш халиси* – эркек, джигит, тынч, кючлю;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, джити, ауур, къаты;

4) *сыфаты* – акъ, ариу;

5) *ич халы, къурамы* – мылы.

[Б] – джюрюген, мийик, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, иги, акъ, джигит, дженгил, исси, татыусуз, джангыз, эрши, тири, тёртгюл, сыйдам, джумушакъ, къыйын.

1) *тыш шартлары* – джюрюген, мийик, акъырын, уллу, тёртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, къыйын, кючлю, тири, иги;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, дуппукъ, дженгил, джумушакъ;

4) *сыфаты* – акъ, эрши;

5) *ич халы, къурамы* – исси, татыусуз.

[Й] – джаны болгъан, джюрюеген, учмагъан, алаша, гитче, къызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, иги, эркек, акъ, джигит, ауур, исси, татлы, джангыз, мутхуз, ариу, тири, тегерек, сыйдам, къаты, къургъакъ, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюеген, учмагъан, алаша, гитче, къызыу, тегерек, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, иги;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, джити, къаты, ауур;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, мутхуз;

5) *ич халы, къурамы* – къургъакъ, исси, татлы.

Бабайны не уллула, не гитчеле бир заманда да кёрмегендиле, ол себебден, аны ич халы, сезилген шарты, бир белгили сыфаты джокъду. Алай а, миллетде «Эшикге чыкъма, ансы Бабай алыб кетерикди!» деб айтыла эсе, аны джаны барды, джюрюйдю, къркъуулуду, болса да, Бабайны не халиси, не бир башха заты айтылмайды. Ол себебден, аны тыш шартларын излерикибиз. Энди сезде болгъан тауушланы фоносемантикаларында тыш шартлары не бергенлерине бир къарайыкъ:

[Б] – *тыш шартлары* – джюрюген, мийик, акъырын, уллу, тёрт-гюл, джангыз;

[А] – *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюген, учмагъан, кызыу, уллу, алаша, тегерек, джангыз;

[Б] – *тыш шартлары* – джюрюген, мийик, акъырын, уллу, тёрт-гюл, джангыз;

[А] – *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюген, учмагъан, кызыу, уллу, алаша, тегерек, джангыз;

[И] – *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, гитче, кызыу, тегерек, джангыз;

Эсгертиу. *Бир-бирлерине къариччы келген шартланы «кюйгеннге» санаб, аланы тюблерин сызабыз, къалгъан шартла уа толу кючлеринде къаладыла.*

Бабай – джангызды, джаны болгъан затды, джюрюйдю, уллуду, алашады, тегерекди.

Сезде эм кёб къатланнган шарты аны «джангызлыгъыды» – 5 кере къайтарылады. Белгилисича уа, адам улусу, сабий а артыкъ да бек, джангызлыкъдан къркъады. Кертисинде, киши да сабийни джюрегине не эсе да бир уллу къркъуу салыргъа излемейди, алай а кече **джангыз** кеси эшикде айланмасын деген иннет бла, 5 кере къатланнган **джангызлыкъны** юсю бла къркъутадыла. Агъач кишини, алмастыны, эмегенни, сарыубекни была кибики миллет мифологияда башха къуджур инсанланы сыфатлары, тюрсюнлери, кимини кёбюрек, кимини азыракъ, болса да, барысыны да адам кёзюне кёргюзюрлей, «танырлай» бир берилибди. Белгилисича, Бабайны аллай белгиленнген сыфаты джокъду.

Былайда бир затха сакъ болургъа керекбиз: «Бабай» деген

сёзню бююннго абстракциялы «кьоркьуулу» магъанасы сёзню кьурамындагъы тауушланы психофонетика шартлары амалтын кьуралмагъанды – сёзге адамла кеслери бередице ол магъананы. Биз берирге излеген магъанагъа уа тилни бу тауушларыны сезим-магъана энчиликлери кьалгъанладан эсе бегирек келишедиле эмда бизни излемибизни тынгылы толтураладыла. Аны айтханыбыз, сёзлени ат болууларында биринчиге адамны ДКС-ни таныуда ангысы биринчи орундады, тилни тауушлары уа экинчи орунлудула.

Энтда бир башха юлгюге кьарайыкъ.

Джел – хауаны джылы бла сууукъ булутланы кьымылдауларындан чыкьгъан джюрюю. Белгилисича, джелни неден эмда кьалай кьуралгъаныны юсюнден арт ёмюрлеге дери илму билим болмагъанды. Ол себебден, адам улусу, кьарачайлыла да аланы ичинде болуб, джелни кьаллай болса да бир шартларындан, халындан «таныргъа» кьорешгендиле.

[ДЖ] – джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, гитче, кьызыу, джити, кьарыусуз, кьоркьуусуз, аман, акъ, джигит, дженгил, сууукъ, татлы, кёб, джарыкъ, ариу, тири, тёртгюл, зыбыр, кьургъакъ.

1) *тыш шартлары*– джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, гитче, кьызыу, тёртгюл, кёб;

2) *тыш халиси* – джигит, кьарыусуз, кьоркьуусуз, тири, аман;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, джити, дженгил;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, джарыкъ;

5) *ич халы, кьурамы* – кьургъакъ, сууукъ, татлы.

[Э] – джаны болгъан, джюрюген, учмагъан, алаша, гитче, кьызыу, дуппукъ, кьарыусуз, кьоркьуусуз, иги, эркек, кьара, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, джангыз, мутхуз, эрши, болумсуз, тёртгюл, зыбыр, кьаты, кьургъакъ, кьыйын.

1) *тыш шартлары*– джаны болгъан, джюрюген, учмагъан, алаша, гитче, кьызыу, тёртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кьарыусуз, кьоркьуусуз, болумсуз, кьыйын, иги;

3) *сезилген шартлары*– зыбыр, дуппукъ, кьаты, ауур;

4) *сыфаты* – кьара, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, кьурамы* – кьургъакъ, сууукъ, татыусуз.

[Л] – джаны болмагъан, джорюмеген, учмагъан, алаша, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, къоркьюусуз, иги, тиши, акъ, джигит, дженгил, сууукъ, татлы, джангыз, жарыкъ, ариу, тири, тёртгюл, сыйдам, къаты, мылы, къыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джорюмеген, учмагъан, алаша, уллу, акъырын, тёртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, тиши, кючлю, къоркьюусуз, тири, къыйын, иги;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, дуппукъ, къаты, дженгил;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, жарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – мылы, сууукъ, татлы.

Табигъатны бу хауа къадарын адамны кёзю кёрелмегени себебли, аны (1) тыш шарты бла (4) сыфаты анализде керек болмайды. Ол себебден, 2-чи, 3-чю, 5-чи шартларына къарайбыз:

[ДЖ] – *тыш халиси* – джигит, къарыусуз, къоркьюусуз, тири, аман;

сезилген шартлары – зыбыр, джити, дженгил;

ич халы, къурамы – къургъакъ, сууукъ, татлы.

[Э] – *тыш халиси* – джигит, эркек, къарыусуз, къоркьюусуз, болумсуз, къыйын, иги;

сезилген шартлары – зыбыр, дуппукъ, къаты, ауур;

ич халы, къурамы – къургъакъ, сууукъ, татыусуз.

[Л] – *тыш халиси* – джигит, тиши, кючлю, къоркьюусуз, тири, къыйын, иги;

сезилген шартлары – сыйдам, дуппукъ, къаты, дженгил;

ич халы, къурамы – мылы, сууукъ, татлы.

Эсгертиу. Бир-бирлерине къаршчы келген шартланы «кюйгеннге» санаб, аланы тюблерин сызабыз, къалгъан шартла уа толу кючлеринде къаладыла.

Джел – джигит (3 кере), къоркьюусуз (3 кере), сууукъ (3 кере), къаты (2 кере), къыйын (2 кере) ... тюбейдиле.

Къарачай-малкъар тилде джел бла байламлы сёзтутушланы, айтыуланы, метафораланы, нарт сёзлени асламысы бу сезим шкаланы чеклериндедиле эмда ол шартладан къуралыбдыла Сёз ючюн, къызыу джорюген адамгъа, атха, машинагъа «джелча», «джел этдириб» дейбиз; сууукъ ауруулагъа «джел киргенди», «джел ал-

гъанды» дейбиз; отдан, суудан кьоргъанча, джелден кьоркьмай-быз, джелде джюрюген, ишлеген кыйынды, «къаты» да джелни шартыды...

Кьргенибизча, сёзню тилде джюрюген магъанасы, аны суратлау-сезим энчилиги сёздеги тауушланы фоносемантикалары бла хазна къалмай тенгишдиле эмда бир-бирлери бла къысха байламлыдыла. Алай демеклик, сёзлени тауушлары не эсе да бир магъанасыз абракадабрала болмай, сёзню магъанасын къурауда толу юлюшлери болгъан белгиледиле. Ол себебден, тилде джюрюген бютеу тауушлагъа бирем, башха «тынгылаб», аланы хар бирин сезим шкалада белгилеб, психофонетика энчиликлерин ачыкъларгъа дурусду.

Бюгюннюгю къарачай-малкъар тилни 30 энчи тюз тауушу барды: [а], [б], [г], [гъ], [д], [дж], [э], [ё], [ж], [з], [и], [й], [к], [къ], [л], [м], [н], [нг], [о], [п], [р], [с], [т], [у], [у], [х], [ч], [ш], [ы], [ю]. Тилде, тюз тауушладан сора да, энчи магъаналы тауушла бардыла – ала бютеулей да 8 тауушдула: [ы1], [а1], [ч1], [ц1], [ш1], [м1], [й1], [х1]. Энчи магъаналы тауушла къарачай-малкъар тилни бурундан келген энчи таууш хазнасыдыла. Была тилде алдан да энчи магъаналары бла джюрюгенлери себебли эмда ол магъаналарын бюгюнлюкде да сакълаб тургъанлары себебли, алагъа фоносемантика анализ да керек бола болмаз.

Аладан сора да тыш тилледен кирген сёзлени (кёбюсюне орус тилден кирген кърал-политика эмда социал-турмуш магъаналы ишледе джюрюген сёзле) тилде джюрюютюр ючюн 4 да тыш тилледен кирген тауушну хайырландырады: [в], [ф], [ц], [ш]. Бютеулей да 34 тюз таууш. Былайда чертилирге тыйыншлы дагъыда бир зат – барысы да тилде магъана тюрлендирген тауушладыла – фонемаладыла. Алай демеклик, магъана тюрлендиреле эселе, ол тауушла да аллай мадарла да, хыйсаб да барды. Ол себебден, фонемаланы магъана джюрюютюу кючлерин огъайлау, бизни сартын, уллу кёллюкдю. тауушланы тинтиуге, аланы ич болумларын ангылаугъа ат башындан къарауду.

Фоносемантика анализни тамалына, сёзсюз да, къарачай-малкъар тилни энчи тюз тауушлары алынныкъдыла. Миллет тилде

сёзню эмда магъананы къурауда тауушну къаллай орну, не къул-лугъу болгъанын къуру да тилни энчи тауушлары белгилейдиле. Тышындан кирген ол 4 тауушну анализи тышындан кирген сёз-лени тилни бюгюнню халына, аны грамматика энчиликлерине къалай келишгенлерин, къатылгъанларын эмда тилни ичинде бола тургъан диахрония тюрлениуледе къаллай орну болгъанын ачык-лаугъа*⁵⁵ керек боллукъду.

Бу белгиленген тауушлары, фоносемантика магъаналарын ачыклар муратда, хар бирин къарачай адамны джашауунда тю-беучю 50 тюрлю ассоциативли шарт бла сынайбыз. Орус тилни та-уушларыны быллай анализин Журавлев А. П. кесини докторлукъ диссертациясында бардыргъан эди. Бизни шкалабызда аныктын-дан бираз айырмалыкъ барды – орус бла къарачай тиллени ара-ларында типология энчиликлерини юслери бла туадыла тинтиу шкаланы ассоциативли шартларында айырмалыкъла.

Биринчиси, орус бла къарачай адамны хал-сезим энчиликлери-ни юсю бла къуралгъан айырмалыкъны эсге алабыз.

Экинчиси, дуняны керти суратын таныуда, аннга ат атауда затны тыш сыфатындан ич шартларына кёче барыуну, ДКС таны-ла баргъанына кёре, аны юсюнден билимни ёсе баргъанын, аны чурумундан ат атау къуллукъну да кенгере баргъанын белгилей-биз. Алай бла 50 ассоциативли шартны ДКС-ни таныу бла эмда ол джюрютген энчи шартла бла байламлы талай атламгъа юлеше-биз*⁵⁶: 1) къараб кёрюннген тыш статика шартлары; 2) къараб кё-рюннген тыш динамика халиси; 3) адам сезелген ич шартлары; 4) абстракциялы шартлары, сыфаты, 5) ич халы, къурамы.

Ючюнчюсю, адам кесин дуняда бар затла бла къаллай бай-ламлыкъда тургъанын белгилеген чекле: 1) меники – биреунюкю; 2) магъаналы – магъанасыз; 3) керти – абстракция.

*⁵⁵ Сёз ючюн, орус тилде ол 4 тауушну фоносемантикаларын къарачайлы респондентни кёргюзюмлери бла тенгleshдиргенде, эки арада болургъа боллукъ айрылыкъланы эслерге боллукъ эди.

*⁵⁶ Бу биз чертген атламла бла тилни кесеклерини бир-бирлерине ушашлыкълары хакъ эсленеди эмда ол затха эс бёлурчады. Бизни сартын, тилни кесеклери, ДКС-ни таныу, аннга ат атау атламла бла къысха байламлыдыла эмда ол атламла-ны юслери бла къуралыбдыла.

Ассоциативли шкаланы кѳурамы:

1. Джаны болгъан – джаны болмагъан
2. Джюрюген – джюрюмеген
3. Учхан – учмагъан
4. Мийик – алаша
5. Уллу – гитче
6. Къызыу – акъырын
7. Джити – дуппукъ
8. Кючлю – къарыусуз
9. Къоркъуулу – къоркъуусуз
10. Иги – аман
11. Эркек – тиши
12. Акъ – къара
13. Джигит – къызбай
14. Ауур – дженгил
15. Исси – сууукъ
16. Татлы – татыусуз
17. Джангыз – кѳб
18. Джарыкъ – мутхуз
19. Ариу – эрши
20. Тири – болумсуз
21. Тѳгерек – тѳртгюл
22. Сыйдам – зыбыр
23. Къаты – джумушакъ
24. Мылы – къургъакъ
25. Тынч – къыйын

Аны тышында, бир къауум социолингвистика энчиликлени эсеблер умут бла, хар респондентни джылын, окъууун, джашагъан джерин (элчи, шахарчы болгъанын ачыкълар ючюн), усталыгъын, эркиши/тиширыу болгъанын, тилни къаллай дараджада билгенин да ачыкълайбыз. Быллай излемлери болгъан анкетаны джарашдырыб, Къарачай-Черкесияны джер-джеринде джашагъан 500-ге джууукъ респондентни арасында соруу-ачыкълау иш бардырылгъанды. Сѳзсюз да, ол санны азлыгъы тилни тауушларыны фоносемантика анализин аксиомалы илмугъа тыйыншлы мийик дараджагъа джетдирирлей хыйсаб бермейди. Алай а сынам халда би-

ринчи атламланы этерлей, энчи оюмланы кѳуарарлай бир мадар береледи эмда бу айтылган чекледе ишлерге тынгылы джетишеди.

2. Кѳарачай тилни тауушларыны психофонетика анализи берген орта эсебле*⁵⁷:

А – джаны болган, джюрюген, учмаган, алаша, уллу, кѳызыу, джити, кючлю, эркек, акъ, джигит, ауур, джангыз. ариу, тѳгерек, зыбыр, кѳаты, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болган, джюрюген, учмаган, кѳызыу, уллу, алаша, тѳгерек, джангыз;

2) *тыш халиси* – эркек, джигит, тынч, кючлю;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, джити, ауур, кѳаты;

4) *сыфаты* -акъ, ариу;

5) *ич халы, кѳурамы* – мылы.

Б – джюрюген, мийик, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, иги, акъ, джигит, дженгил, исси, татыусуз, джангыз, эрши, тири, тѳртгюл, сыйдам, джумушакъ, кѳыйын.

1) *тыш шартлары*– джюрюген, мийик, акъырын, уллу, тѳртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, кѳыйын, кючлю, тири, иги;

3) *сезилген шартлары*– сыйдам, дуппукъ, дженгил, джумушакъ;

4) *сыфаты*– акъ, эрши;

5) *ич халы, кѳурамы*– исси, татыусуз.

Г – джаны болмаган, джюрюеген, учмаган, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, кѳоркѳуусуз, эркек, кѳара, кѳызбай, дженгил, суукъ, татыусуз, джангыз, мутхуз, эрши, болумсуз, тѳгерек, зыбыр, кѳаты, кѳургъакъ, кѳыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмаган, джюрюеген, учмаган, акъырын, уллу, тѳгерек, джангыз;

*⁵⁷ Анкеталаны эсеблерин тюз эмда орунлу хайырландырыр ючюн, респондентлени джылларын, эркиши-тишириу башхалыкларын эмда бир кѳауум экстралингвистикалы энчиликлерин эсгерирге дурусду.

2) *тыш халиси* – эркек, кызбай, кыйын, кючлю, кьоркьуусуз, болумсуз;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, дуппукь, дженгил, кьаты;

4) *сыфаты* – кьара, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, кьурамы* – кьургьакь, сууукь, татыусуз.

ГЪ – джаны болмагъан, джюрюеген, учмагъан, алаша, гитче, акьырын, джити, кючлю, кьоркьуулу, эркек, кьара, кызбай, дженгил, сууукь, татыусуз, кёб, мутхуз, эрши, болумсуз, тегерек, зыбыр, кьаты, мылы, кыйын.

1) *тыш шартлары*– джаны болмагъан, джюрюеген, учмагъан, акьырын, алаша, гитче, тегерек, кёб;

2) *тыш халиси* – эркек, кызбай, кыйын, кючлю, кьоркьуулу, болумсуз;

3) *сезилген шартлары*– зыбыр, джити, дженгил, кьаты;

4) *сыфаты*– кьара, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, кьурамы*– мылы, сууукь, татыусуз.

Д – алаша, гитче, акьырын, дуппукь, кьарыусуз, кьоркьуулу, иги, тиши, акь, кызбай, ауур, сууукь, татлы, джангыз, мутхуз, эрши, болумсуз, тегерек, зыбыр, кьаты, кьургьакь, кыйын.

1) *тыш шартлары*– алаша, акьырын, гитче, тегерек, джангыз;

2) *тыш халиси* – тиши, кызбай, кыйын, кьарыусуз, кьоркьуулу, болумсуз, иги;

3) *сезилген шартлары*– зыбыр, дуппукь, ауур, кьаты;

4) *сыфаты* – акь, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, кьурамы*– кьургьакь, сууукь, татлы.

ДЖ – джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, гитче, кызыу, джити, кьарыусуз, кьоркьуусуз, аман, акь, джигит, дженгил, сууукь, татлы, кёб, джарыкь, ариу, тири, тёртгюл, зыбыр, кьургьакь.

1) *тыш шартлары*– джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, гитче, кызыу, тёртгюл, кёб;

2) *тыш халиси* – джигит, кьарыусуз, кьоркьуусуз, тири, аман;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, джити, дженгил;

4) *сыфаты* – акь, ариу, джарыкь;

5) *ич халы, кѳурамы* – кѳургѳакъ, сууукъ, татлы.

Э – джаны болгѳан, джюрюген, учмагѳан, алаша, гитче, кѳызыу, дуппукъ, кѳарыусуз, кѳоркѳуусуз, иги, эркек, кѳара, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, джангыз, мутхуз, эрши, болумсуз, тѳртгюл, зыбыр, кѳаты, кѳургѳакъ, кѳыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болгѳан, джюрюген, учмагѳан, алаша, гитче, кѳызыу, тѳртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кѳарыусуз, кѳоркѳуусуз, болумсуз, кѳыйын, иги;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, дуппукъ, кѳаты, ауур;

4) *сыфаты* – кѳара, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, кѳурамы* – кѳургѳакъ, сууукъ, татыусуз.

Ё – джаны болмагѳан, джюрюген, учмагѳан, алаша, уллу, акѳырын, дуппукъ, кѳарыусуз, кѳоркѳуулу, аман, эркек, кѳара, кѳызбай, дженгил, исси, татыусуз, кѳб, мутхуз, эрши, тири, тѳгерек, сыйдам, джумушакъ, мылы, кѳыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагѳан, джюрюген, учмагѳан, алаша, уллу, акѳырын, тѳгерек, кѳб;

2) *тыш халиси* – кѳызбай, эркек, кѳарыусуз, кѳоркѳуулу, тири, кѳыйын, аман;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, дуппукъ, джумушакъ, дженгил;

4) *сыфаты* – кѳара, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, кѳурамы* – мылы, исси, татыусуз.

Ж – джаны болмагѳан, джюрюеген, учхан, мийик, гитче, кѳызыу, джити, кѳарыусуз, кѳоркѳуулу, аман, эркек, кѳара, джигит, дженгил, сууукъ, татыусуз, кѳб, мутхуз, ариу, тири, тѳгерек, зыбыр, джумушакъ, кѳургѳакъ, кѳыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагѳан, джюрюеген, учхан, мийик, гитче, кѳызыу, тѳгерек, кѳб;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кѳарыусуз, кѳоркѳуулу, тири, кѳыйын, аман;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, джити, джумушакъ, дженгил;

4) *сыфаты* – къара, ариу, мутхуз;

5) *ич халы, къуралы* – къургъакъ, сууукъ, татыусуз.

З – джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, гитче, кызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, иги, эркек, акъ, джигит, дженгил, исси, татлы, джангыз, джарыкъ, ариу, тири, тегерек, сыйдам, къаты, къургъакъ, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, гитче, кызыу, тегерек, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, иги;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, джити, къаты, дженгил;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – къургъакъ, исси, татлы.

И – джаны болмагъан, джюрюген, учхан, мийик, гитче, кызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, иги, тиши, акъ, кызбай, ауур, исси, татлы, кёб, джарыкъ, ариу, тири, тегерек, зыбыр, къаты, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюген, учхан, мийик, гитче, кызыу, тегерек, кёб;

2) *тыш халиси* – кызбай, тиши, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, иги;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, джити, къаты, ауур;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – мылы, исси, татлы.

Й – джаны болгъан, джюрюеген, учмагъан, алаша, гитче, кызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, иги, эркек, акъ, джигит, ауур, исси, татлы, джангыз, мутхуз, ариу, тири, тегерек, сыйдам, къаты, къургъакъ, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюеген, учмагъан, алаша, гитче, кызыу, тегерек, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, иги;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, джити, къаты, ауур;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, мутхуз;

5) *ич халы, къурамы* – къургъакъ, исси, татлы.

К – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, алаша, гитче, къызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, аман, эркек, къара, джигит, дженгил, исси, татыусуз, кёб, эрши, тири, тёртгюл, сыйдам, джумушакъ, къургъакъ, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, алаша, гитче, къызыу, тёртгюл, кёб;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, аман;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, джити, джумушакъ, дженгил;

4) *сыфаты* – къара, эрши;

5) *ич халы, къурамы* – къургъакъ, исси, татыусуз.

Къ – джаны болгъан, учхан, мийик, уллу, къызыу, дуппукъ, кючлю, къоркъуулу, аман, эркек, къара, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, джангыз, джарыкъ, эрши, тири, тёртгюл, зыбыр, къаты, мылы, къыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, учхан, мийик, уллу, къызыу, тёртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кючлю, къоркъуулу, тири, къыйын, аман;

3) *сезилген шартлары* – зыбыр, дуппукъ, къаты, ауур;

4) *сыфаты* – къара, эрши, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – мылы, сууукъ, татыусуз.

Л – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, къоркъуусуз, иги, тиши, акъ, джигит, дженгил, сууукъ, татлы, джангыз, джарыкъ, ариу, тири, тёртгюл, сыйдам, къаты, мылы, къыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, уллу, акъырын, тёртгюл, джангыз;

2) *тыш халиси* – джигит, тиши, кючлю, къоркъуусуз, тири, къыйын, иги;

3) *сезилген шартлары* – сыйдам, дуппукъ, къаты, дженгил;

- 4) *сыфаты* – акъ, ариу, джарыкъ;
- 5) *ич халы, къуралы* – мылы, сууукъ, татлы.

М– джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, мийик, уллу, къызыу, дуппукъ, кючлю, къоркъуусуз, иги, эркек, акъ, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, кёб, мутхуз, ариу, тири, тегерек, зыбыр, джумушакъ, мылы, тынч.

- 1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, мийик, уллу, къызыу, тегерек, кёб;
- 2) *тыш халиси* – джигит, эркек, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, иги;
- 3) *сезилген шартлары* – дуппукъ, зыбыр, джумушакъ, ауур;
- 4) *сыфаты* – акъ, ариу, мутхуз;
- 5) *ич халы, къуралы* – мылы, сууукъ, татыусуз.

Н – джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, уллу, къызыу, джити, кючлю, къоркъуулу, аман, тиши, къара, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, джангыз, джарыкъ, эрши, тири, тегерек, къаты, мылы, къыйын.

- 1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюген, учхан, алаша, уллу, къызыу, джангыз, тегерек;
- 2) *тыш халиси* – джигит, тиши, къоркъуулу, кючлю, тири, къыйын, аман;
- 3) *сезилген шартлары* – джити, къаты;
- 4) *сыфаты* – къара, эрши, джарыкъ;
- 5) *ич халы, къуралы* – мылы, сууукъ, татыусуз.

Нг – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, уллу, къызыу, дуппукъ, къарыусуз, къоркъуулу, иги, эркек, къара, къызбай, дженгил, сууукъ, татыусуз, джангыз, мутхуз, эрши, болумсуз, тёртгюл, къаты, мылы, къыйын.

- 1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, уллу, къызыу, джангыз, тёртгюл;
- 2) *тыш халиси* – эркек, къызбай, къоркъуулу, къарыусуз, болумсуз, къыйын, иги;
- 3) *сезилген шартлары* – дуппукъ, къаты, дженгил;

- 4) *сыфаты* – къара, эрши, мутхуз;
- 5) *ич халы, къурамы* – мылы, сууукъ, татыусуз.

О – джаны болмагъан, джюрюген, учхан, мийик, уллу, кызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, иги, тиши, джигит, дженгил, сууукъ, татлы, кёб, мутхуз, ариу, тири, тегерек, зыбыр, къургъакъ, тынч.

- 1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюген, учхан, мийик, уллу, кызыу, кёб, тегерек;
- 2) *тыш халиси* – тиши, джигит, кючлю, къоркъуусуз, тири, тынч, иги;
- 3) *сезилген шартлары* – джити, дженгил, зыбыр;
- 4) *сыфаты* – ариу, мутхуз;
- 5) *ич халы, къурамы* – къургъакъ, сууукъ, татлы.

П – джюрюген, учхан, мийик, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, къоркъуусуз, иги, эркек, акъ, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, джангыз, джарыкъ, эрши, тири, тёртгюл, зыбыр, джумушакъ, къургъакъ, кыйын.

- 1) *тыш шартлары* – джюрюген, учхан, мийик, уллу, акъырын, джангыз, тёртгюл;
- 2) *тыш халиси* – эркек, джигит, кючлю, къоркъуусуз, тири, иги, кыйын;
- 3) *сезилген шартлары* – дуппукъ, ауур, джумушакъ, зыбыр;
- 4) *сыфаты* – акъ, эрши, джарыкъ;
- 5) *ич халы, къурамы* – сууукъ, къургъакъ, татыусуз.

Р – джаны болмагъан, джюрюген, учагъан, алаша, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, къоркъуулу, аман, эркек, къара, джигит, ауур, исси, татыусуз, джангыз, мутхуз, эрши, тири, тегерек, зыбыр, къаты, мылы, кыйын.

- 1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюген, учагъан, алаша, уллу, джангыз, акъырын, тегерек;
- 2) *тыш халиси* – эркек, джигит, кючлю, къоркъуулу, тири, аман, кыйын;
- 3) *сезилген шартлары* – дуппукъ, ауур, къаты, зыбыр;

4) *сыфаты* – къара, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, къурамы* – исси, мылы, татыусуз.

С – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, мийик, гитче, акъырын, кючлю, кьоркьуулу, аман, тиши, акъ, кьызбай, ауур, исси, татлы, кёб, джарыкъ, эрши, болумсуз, тегерек, сыйдам, къаты, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, мийик, гитче, кёб, акъырын, тегерек;

2) *тыш халиси* – тиши, кьызбай, кючлю, кьоркьуулу, аман, болумсуз, тынч;

3) *сезилген шартлары* – ауур, къаты, сыйдам;

4) *сыфаты* – акъ, эрши, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – исси, мылы, татлы.

Т – джюрюген, учхан, мийик, уллу, акъырын, дуппукъ, кючлю, аман, эркек, акъ, джигит, ауур, сууукъ, татлы, джангыз, джарыкъ, ариу, тири, тегерек, зыбыр, къаты, мылы, кыйын.

1) *тыш шартлары* – джюрюген, учхан, мийик, уллу, акъырын, джангыз, тегерек;

2) *тыш халиси* – эркек, джигит, кючлю, аман, тири, кыйын;

3) *сезилген шартлары* – ауур, дуппукъ, къаты, зыбыр;

4) *сыфаты* – акъ, ариу, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – сууукъ, мылы, татлы.

Х – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, мийик, уллу, кызыу, дуппукъ, къарыусуз, кьоркьуулу, иги, эркек, акъ, джигит, ауур, сууукъ, татыусуз, кёб, джарыкъ, эрши, тири, тёртгюл, зыбыр, къаты, кьургъакъ, кыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, мийик, уллу, кызыу, кёб, тёртгюл;

2) *тыш халиси* – эркек, джигит, кьоркьуулу, къарыусуз, иги, тири, кыйын;

3) *сезилген шартлары* – ауур, дуппукъ, къаты, зыбыр;

4) *сыфаты* – акъ, эрши, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – сууукъ, кьургъакъ, татыусуз.

Ч – джаны болгъан, джюрюмеген, учхан, алаша, гитче, акъырын, къарыусуз, къоркъуусуз, иги, къара, къызбай, дженгил, сууукъ, татлы, кѣб, джарыкъ, ариу, тири, тѣртгюл, сыйдам, джумушакъ, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюмеген, учхан, алаша, гитче, акъырын, кѣб, тѣртгюл;

2) *тыш халиси* – къызбай, къоркъуусуз, къарыусуз, иги, тири, тынч;

3) *сезилген шартлары* – дженгил, джумушакъ, сыйдам;

4) *сыфаты* – къара, ариу, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – сууукъ, мылы, татлы.

Ш – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, гитче, акъырын, дуппукъ, къарыусуз, къоркъуусуз, аман, эркек, акъ, джигит, дженгил, сууукъ, татыусуз, джангыз, джарыкъ, эрши, болумсуз, тѣгерек, зыбыр, джумушакъ, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, гитче, акъырын, джангыз, тѣгерек;

2) *тыш халиси* – джигит, эркек, къоркъуусуз, къарыусуз, аман, болумсуз, тынч;

3) *сезилген шартлары* – дженгил, джумушакъ, зыбыр, дуппукъ;

4) *сыфаты* – акъ, эрши, джарыкъ;

5) *ич халы, къурамы* – сууукъ, мылы, татыусуз.

У – джаны болгъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, гитче, къызыу, джити, кючлю, къоркъуусуз, иги, эркек, акъ, къызбай, ауур, сууукъ, татлы, кѣб, мутхуз, эрши, болумсуз, тѣгерек, сыйдам, джумушакъ, мылы, къыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болгъан, джюрюмеген, учмагъан, алаша, гитче, къызыу, кѣб, тѣгерек;

2) *тыш халиси* – эркек, къызбай, кючлю, къоркъуусуз, иги, болумсуз, къыйын;

3) *сезилген шартлары* – ауур, джумушакъ, сыйдам, джити;

4) *сыфаты* – акъ, эрши, мутхуз;

5) *ич халы, къурамы* – сууукъ, мылы, татлы.

Ў – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, мийик, гитче, кызыу, джити, кючлю, кьоркьуусуз, иги, тиши, къара, джигит, дженгил, исси, татлы, джангыз, ариу, тири, тегерек, зыбыр, кьаты, кьургьакъ, кьыйын.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учхан, мийик, гитче, кызыу, джангыз, тегерек;

2) *тыш халиси* – тиши, джигит, кючлю, кьоркьуусуз, иги, тири, кьыйын;

3) *сезилген шартлары* – дженгил, кьаты, зыбыр, джити;

4) *сыфаты* – къара, ариу,

5) *ич халы, кьурамы* – исси, кьургьакъ, татлы.

Ы – джюрюген, учмагъан, алаша, уллу, акьырын, дуппукъ, кьоркьуусуз, иги, акъ, дженгил, сууукъ, татлы, джангыз, джарыкъ, эрши, болумсуз, тертгюл, сыйдам, джумушакъ, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джюрюген, учмагъан, алаша, уллу, акьырын, джангыз, тертгюл;

2) *тыш халиси* – кьоркьуусуз, иги, болумсуз, тынч;

3) *сезилген шартлары* – дженгил, джумушакъ, сыйдам, дуппукъ;

4) *сыфаты* – акъ, эрши, джарыкъ;

5) *ич халы, кьурамы* – сууукъ, мылы, татлы.

Ю – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, мийик, уллу, кызыу, дуппукъ, кючлю, кьоркьуусуз, иги, эркек, акъ, джигит, ауур, сууукъ, татлы, джангыз, ариу, болумсуз, тертгюл, зыбыр, кьаты, мылы, тынч.

1) *тыш шартлары* – джаны болмагъан, джюрюмеген, учмагъан, мийик, уллу, кызыу, джангыз, тертгюл;

2) *тыш халиси* – эркек, кючлю, джигит, кьоркьуусуз, иги, болумсуз, тынч;

3) *сезилген шартлары* – ауур, кьаты, зыбыр, дуппукъ;

4) *сыфаты* – акъ, ариу;

5) *ич халы, кьурамы* – сууукъ, мылы, татлы.

Тилде сёзлени фоносемантика анализин этер ючюн, таууш-

ланы психофонетика эсеблерин тюз хайырландырырга, сёзню магъанасы бла аны кьурамындагы тауушланы бютеу эсеблерин тенгleshдирирге, затны кьайсы шарты бла ат аталгъанын, сёзню тилде стилистика энчилигин, аны кибик тюрлю-тюрлю грамматика кьуллукъларын эсге алырга керек боллукьду.

Белгилисича, тил эки ёлчемде ишлейди: а) магъананы эмда б) хал-сезим болумну бериу. Адамны ангысы дунияны тинтиуде, билиуде ёсгенлей, джангыдан джангы затлагъа, аланы халларына джетгенлей, ачыкьлагъанлай келеди. Ол себебден, затлагъа юйюр, энчи атла атаргъа да керек болады: тюз хапарлаб кьоюу затны керти халын, болумун толу берелмейди.⁵⁸ Фоносемантика анализи этиллик сёз кесини ал кьурамында турамыды огъесе аны ат атау, магъана джюрютюу дараджалары ёсгенмидиле, ол джанлары бла экинчи, ючюнчю кере да тюрлениуле сынагъанмыды, дегенча энчиликлерине да кьаралырга керекди.

Сёз ючюн, Н. Ашмарин айтханнга кёре⁵⁹ эниклеу сёзле (ми-мемала) тилни эм алгъа кьуралгъан, бек бурунладан келген эски белгилеридиле. Бу айтылынганнга, бизни сартын, междометиелени да кьошаргъа тыйыншлыды. Междометиеле бла эниклеу сёзле кеслерини ёсюмлеринде таууш кьурамлары эмда магъана джюклерини тюрлене, ауур бола баргъанларына кёре, тилге диахрония кёзден кьарагъанда, сёзлеге бурула келгендиле: бакъ-бакъ → бап-пакъ; кьар-кьар → кьаргъа; шоркь-шоркь → шоркьа; неда ах! → ахсыньу; ай! → айналайым; ой! → ойдемез, д.а.к. башхала. Адам улу дунияда кесини ёсюмюн тохтатмагъанча, тилни мадарларыны, белгилерини да ол ёсюмден артха кьалырлай хыйсаблары джюкьду. Кесини аллай ёсюмюн сёз алгъы бурун аффикслени болушлукълары бла этеди, ала да азлыкь этселе, эки неда талай магъананы да кесине алыб, ауурдан ауур бола барады. Фоносемантика анализи этиллик сёзню бу шекелли ёсюмлерин, тюрлениулерин амалсыз эсге алырга керек боллукьду.

⁵⁸ Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М., 1981, 173-чю бет.

⁵⁹ Ашмарин Н.И. Заметки по грамматике чувашского языка // Чувашский язык. Чебокс., 1976, 81-чи бет.

Таууш (вербальная единица) эки тенг кесекден кьуралыбды: 1) акустика толкьун бла 2) ауаз (интонация) – акустика толкьунну кьалын-джукьа болууу. Ауазны тилде магьанасыны юсюнден кьб тюрлю илму иш джазылгьанды⁶⁰. Ол тинтиулени эсеблерине джангыз бир кьошарыбыз: ауаз бла сьзню магьанасын берген, тюрлендирген бла кьалмай, аны сьзлюкдеги магьанасына кьаршчы этерге да боллукьду*⁶¹. Сьзню басымы да аны аллай ауаз энчилигиди эмда сьзню сьз этген баш шартларыны бириди. Ол себебден, басым тьшген тауушла фоносемантика анализде энчи орунлу болургьа керекдиде.

Быладан сора да, тилни экономия джоругьуна да эс бьлюрге дурусду: хар айтылгьан сьз кеси бла тенг кьууат кьюнню да биргесине алгьаны себебли, адам кеси-кесин, кьюн сакьлар умутда не кьадар аз кьууат кьоч джоюллуку тил белгилени, мадарланы излейди.

Сьзсюз да, тауушланы психофонетика эсеблерин бир-бирлерине тюз арифметика халда кьошуу бла, кьуру аланы тергеу бла бардырыу фоносемантика анализни толу этеллик тьлдю эмда джангылычлы оюмла туудурургьа боллукьду. Фоносемантика тил илму бла психологияны чеклеринде кьуралгьанын бир заманда да унутургьа керек тьлдю. Сьзлени магьаналы болууларын, аланы биринчи неда баш магьаналарын ачыкьлауда фоносемантика болушлукьчу илму мадарды эмда аннга не заманда да кьуру ол кьзден кьараргьа дурусду.

Бу статьяда биз берген эсебле кьарачай тилни тауушларын фоносемантика кьзден тинтиуде биринчи атлам болгьанын, сооруулау ишлени кемсиз аз санлыгьындан аны эсеблери тынгылы илму джууаб берелмезлигин да эсге алыргьа керекбиз. Тауушланы психофонетика эсеблерине, башында айтылгьан излемлеге кели-

⁶⁰ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973, 181-186-чы бетле.

Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. М., «Наука», 1986, 108-чи бет.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.

Немченко В.Н. Вариантность слов в русском языке: фонематические варианты. Н.-Новгород, 1982.

*⁶¹ Сьзню айрыш магьанасыны юсюнден кьарачай-малкьар тилни фразеологиясына джораланган ишибизде да кьара.

шиулю, тынгылы анализ этилмегенин, биз къуру орта эсеблерин чыгъаргъаныбызны да аллай кемликлеге санаргъа дурусду.

Тилни тауушларына фоносемантика кёзден къарау, аланы магъана-сезим энчиликлерин ачыкълау, бизни сартын, ана тилни тауушларын, аланы тилде джюрююлерин ангылауда тюз фонетика ачыкъламазлыкъ, ачыкълааялмазлыкъ джангы атламды. Ол себебден, къарачай-малкъар тил илму, фонетика да аны ичинде болуб, тилни тауушларын тинтиуде бу лагъымны да орунлу хайырландырыр деб, умутчубуз.

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карач., 1999.
2. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черк., 1963.
3. Акъбайланы Х.М. Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы: чеклери эмда семантика энчиликлери. Карач., КъЧКъУ, 2007.
4. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972.
5. Андреев И.Д. Пути и трудности познания. М., 1968.
6. Арсланов Л.Ш. Язык карагашей – ногайцев Астраханской области. ЕГПИ, Набережные Челны, 1992.
7. Ашмарин Н.И. Заметки по грамматике чувашского языка // Чувашский язык. Чебокс., 1976.
8. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
9. Батчаланы А-М.Х. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил. 1-чи кесеги. Лексика. Фонетика. КъЧКъУ, Карач., 2006.
10. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
11. Боровков А.К. Очерки карачаево-балкарской грамматики // Языки Северного Кавказа и Дагестана. (Сб. лингв. исследований). т.1, М.-Л., 1935.
12. Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. М., 1981.

13. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. М., «Наука», 1986.
14. Буржунов Г.Г. Сопоставительный анализ систем гласных русского и лакского языков // Вопросы сопоставительной фонетики русского и кавказских языков. Махач., 1985.
15. Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. М., 1956.
16. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникаций. М., 1980.
17. Гузеев Ж.М. О составе фонем современного карачаево-балкарского языка. – Советская тюркология, 1977, № 4.
18. Гузеев Ж.М. Основы карачаево-балкарской орфографии. Нальч., 1976.
19. Гузеев Ж.М. Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков. Нальч., 1976.
20. Гузеев Ж.М. Основы карачаево-балкарской орфографии. Нальч., 1980.
21. Дукельский Н.И. Принципы сегментации речевого потока. М.-Л., 1962.
22. За пределами вероятного. «Континент» журналы №16, 1995.
23. Зиндер Р.Л. Общая фонетика. М., 1979.
24. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурис литературного языка. М., 1981.
25. Копнин П.В. Введение в лингвистическую гносеологию. Киев, 1966.
26. Кошевой К.К. Суждение и предложение и павловское учение об условных рефлексах. Пермь, 1959.
27. Кузнецова А.М. Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных. М., «Наука», 1965.
28. Кондратов А.М. Звуки и знаки. М., 1966.
29. Къарачай-малкъар-орус сёзлюк (авторла Суююнчлени Х.И., Гочияланы С.А). М., 1989.
30. Мусабаев Г.Г. О некоторых вопросах казахского литературного языка // Вопросы казахского языкознания. Алма-Ата, 1951.
31. Немченко В.Н. Вариантность слов в русском языке: фонематические варианты. Н.-Новгород, 1982.

32. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973.
33. Панфилов В.З. К вопросу о соотношении языка и мышления // Мышление и язык. М., 1957.
34. Панфилов В.З. О гносеологическом аспекте проблемы языкового знака // Вопросы языкознания. М., 1977, № 2.
35. Прёле Вильгельм. Карачаише вёртерверцаихнис. Журнал «Восточное обозрения», т. X. – Будапешт, 1908; Карачаевские этюды. Журнал «Восточные обозрения», т. X. – Будапешт, 1909.
36. Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1988.
37. Речь. Артикуляция и восприятие. М., «Наука», 1965.
38. Скалозуб Л.Г. бла Лебедев В.К. Тензометрирование как прием исследования давления языка на нёбо при речи // Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков. М.-Л., «Наука», 1966.
39. Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черк., 2001.
40. Тамбиева М.Д. Сопоставление ударного вокализма современных немецкого и карачаево-балкарского языков. Автореф. дис. канд. филол. наук. Киев, 1992.
41. Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилни фонетикасы. КБГУ, Нальч., 1986.
42. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.
43. Фант Г. Акустическая теория речеобразования (*инглиз тилден кёчюрюлгени*). М., 1964.
44. Л.Т.Фатыхова. II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11-13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т. 2.
45. Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. «Наука», М., 1989.
46. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966.

ЭТИМОЛОГИЯНЫ ТАМАЛЛАРЫ

Тил бла хайырланган адамны сёз къалай эмда неден къуралганын, не магъананы джюрютгенин, аны къайдан, къайсы тилден чыкъгъанын билирге излегени магъаналы эмда орунлу излемди. Сёзню аллай шартларын ачыкълауну юсю бла тилни тарихин да, аны энчиликлерин да, дуняда башха тиллени араларында орун да билирге болады. Сёзсюз да, быллай соруулагъа джууаб излеу «къургъакъ» тил илмуну бираз тамашалы этеди, алимледен къалгъанланы да эслерин кесине бёлдюреди.

Бюгюнню тил илму тилге къуру адам улуну эволюциясы къурагъан сёлешуу мадаргъача къарайды. Тарих грамматика тиллени генезисин баба тиллени дихотомиялы халда бир-биринден тууа, джаратыла, айырыла баргъанына санайды. Алай а аланы ареал хоншулукъда бир-бирлерине къатылыулары эмда диалектле бир-бирлерине къошулуб, «джангы» тиллени^{*62} туууулары ол оюмну бираз ишекли этеди.

Медет, тилни джорукъларыны ич магъаналарын сансыз этиу, къуру тыш къабларын тинтиу лингвистика илмуну тамам атламсыз этиб бошагъанды. Адамгъа, «къуш» демей неда бир башха ат атамай, «адам» деб нек аталгъанды, неда «къуш» деген сёз башха тауушладан къуралмай, [къ], [у], [ш] тауушладан нек къуралыбды дегенча бек магъаналы, эм биринчи, баш соруулагъа тил илму бюгюнлюкде да джууаб берелмейди. Андан да озуб, аллай соруугъа «тил илмуда бир заманда да джууаб бериллик тюлдю» дейди.

Бизни сартын, арт джыллада кюч ала баргъан фоносемантика илму бу башында салынган сорууну джууабына тил илмуну къал-

^{**1} «Джангы» тилле – креолизация, пиджинизация языка.

гъан бѣломлеринден эсе иги огъуна джууукъду. Болса да, академ илмуну бир къауум оюм джорукълары «бузлаб», джангы атлам этерге излемегенликден тилде толу джорюген, алай а таша тамаллы (немотивированные основы) сѣзлени этимонларын «мюкюл этилген» мадарла бла ачыкълау кѣбюсюне джукъ бермейди.

Систем тилни теориясы.

Тарих грамматика 200 джылны мындан алгъа этимологияны тиллени тенглешдириу лагъымны тамалында белгилегенди. Тиллени барысын да «бир баба тилге» джыяр дыгаласда, бюгюнню тилледе джорюген сѣзлени «бурунча бичиб» (реконструкция), сѣзню ал тамырын бурунгу тилге «элтирге» излейдиле. Медет, хар «сѣз бичиучюню» ал тамыры, баба тили да бирер тюрлю боладыла, бири бичгенни башхасы окъуялмайды, алай бла хар алимни этимону да бирер тюрлю болады. Белгилисича уа, тил илму, математикача, физикача, не заманда да бирча джорюген, бирча джууаблагъа элтген кескин джорукъладан къуралыбды. Этимология уа кесини биринчи атламларын этген замандан огъуна ишекли, тутхучсуз, бир-бирде уа илмугъа келишмеген «джууабла» бере келгенди. Бюгюнлюкде да кесини джангылычлы джолундан чыгъалмагъанлай, джангы илму лагъымлагъа эс бѣлмегенлей барады.

Миллет тиллени къуралыуларына, аланы джууукълукъларына эмда бир баба тилни тохташдырыугъа тил илму толу, тынгылы джууаб берелмегини себебли, ътген ъмюрню 20-30 джылларында башха «джангы илму оюм» аякъ орунлу болгъан эди. Аны тамалын белгили совет алим Н.Я. Марр салгъанды⁶³, кесин да Унух файгъамбарны (с.а.с.) бир джашыны аты бла байламлы этиб, тилни яфет теориясы (неда «Новое учение о языке») деб атагъанды. Сѣзсюз да, академ илмуну оюмуна къаршчы туруу тынч болмаса да, бир-бирлерине ушамагъан илму оюмланы «дженгишиулери» тил илмугъа джангы кѣзден къараргъа да, джангы оюмланы туудурургъа да себеб болгъанды. Къралны тил политикасы бла официал тил илму къысха байламлы болгъанлары себебли, 50-чю джыллада И. Сталин-

⁶³ Марр Н.Я. Избранные работы. т.-1-5, М. – Л. 1933-1937.

ни*⁶⁴ бир кѳауум хыртлау статьяларындан сора Н. Маррны оюму джангылычлыгѳа саналыб, илмуда орунсуз болгѳан эди. Алай болса да, «джангы тил оюм» илмугѳа джангы джюрюш, джангы соруула да кѳойгѳанды: тил бла ангы, тиллени типологиялары, социолингвистика дегенча бѳлюмлеринде...

Сѳзсюз да, тиллени тенглешдириу аланы бир-бирлерине джууукълукъларын неда башхалыкъларын ачыкѳлаугѳа, типология энчиликлерин белгилеуге уллу себеб болады. Алай а бир таша тамаллы сѳзню этимонун ачыкѳлар мурат бла эки, юч неда джюз тилни сѳзлерин тенглешдиргенликге, бизни сартын, излеген джууабыбызгѳа не аз да джууукѳ болалмайбыз. Он адамны шинлерин, тюрсюнлерин, халилерин... бир-бирлери бла он кере тенглешдирсек да, сынгар джангызыны ким болгѳанын билелмезлигибиз кибик, тиллени тенглешдириу бла да сѳзню этимонун ачыкѳларлай бир аксиомалы джууаб табаллыкѳ тюлбюз. Ким биринчи неда кѳатыракѳ «кѳычырса», этимонну иелиги да аныкѳы бола баргѳаны да ол затха шагѳатды. Аны айтханыбыз, не бу илму джорукѳ аллындан огѳуна да терсди, неда этимологияны тамалы башха илму джорукѳлагѳа таяныргѳа керекди.

Тиллени генезисин*⁶⁵, тамырларын тинтиуде академли илму белгиленнген, тохташдырылгѳан заманланы чеклерине сыйын-

*⁶⁴ Тилни тамам терен билген белгили алим (Марр) бла кѳачан эсе да дин семинарияда окѳугѳан кѳрал тамаданы (Сталин) «илму» полемикаларында керти да тил илмугѳа хайыры джугѳарлай, терсни тюзетирлей неда илмугѳа себеб болурлай пикир туумазлыгѳы хакѳды. Болса да, «дайым да терсди онгсуз онглудан» деб, Крылов айтханлай бошалгѳанды бу дауну да ахыры.

Арт 15-20 джылда Н.Я. Маррны оюмуна джангы кѳзден кѳарау, аннга эс бѳлюю джюрюш ала барады. Маррны палеонтология тинтиулерине, аны джетишимлерине агалыб, Джорджтаун университетде (США, август, 1993) бардырылгѳан илму конференцияда энчи докладла окѳулгѳандыла. Белгили алимни тил илмугѳа кѳошхан юлюшюню юсюнден бу анталогияда да табаргѳа боллукѳду: «Сумерки лингвистики. Из истории отечественного языкознания.» М., 2001.

*⁶⁵ Лингвистика илму тиллени глоттогенезин ачыкѳлаалгѳанына кѳре, Homo sapiens sapiens-ни биринчи тилинден бир 40-30 минг джылны мындан алгѳа диалект халда айырылгѳан тилле (бютеулей саны 10-дан артыкѳ болмагѳан) бюгонню миллет тиллени баба тиллери болгѳандыла деген оюмну тутады. Антропология бла аннга джууукѳ палеоневрология неандерталец бла бюгонню ангысы болгѳан адамны араларында эм магѳаналы чекге тауушла бла сѳлешинген тилни

май*⁶⁶, къалау-пеяны тубанында «мутхуз» ызланы ызлагъан джерде, бизни сартын, дин билимге*⁶⁷ таяныуда да барды магъана. Артыкъсыз да бек бизни сорууларыбызгъа чырмау болмай, себеб бола эсе, бир джангы атлам этдире эсе, тилни концепциясына келише эсе...

Тилни къайдан, къалай къуралгъанына динни кёзюнден къарасакъ, эм алгъы бурун Аллаху Тагъала Адамгъа тил бергенди – дуняда ол кёзюуде бар затланы атларына юретгенди:

«Аллах сотворил Адама и научил его именам и названиям предметов, которые будут употребляться в жизни. Потом Он предложил ангелам предметы, связанные с человеческой мыслью и образом жизни...» (2. Сура Аль-Бакара. 31-й аят).

Бу аятда биринчи сёзлени (атланы) адам къурамай, Аллахдан хазыр халда берилгенлерин кёребиз. Андан сора да, адам тили, глоттогенез айтханча, «маймул тилден» эволюцияны юсю бла къуралырлай болмагъанын кёребиз – маймулладан эсе мийик дараджалы мёлекле огъуна адам тилни кеслери къураялмагъандыла, ангылаялмагъандыла.

«... и Аллах внушил Адаму слова, которые помогли ему просить прощения у Господа.» (2. Сура Аль-Бакара. 37-й аят).

Бу аятны магъанасындан тил илмугъа энтда бир джууаб чыгъады – аллында къуру атла берилген эселе, артда, Адам Аллахдан

къуралгъанын санайдыла. Бу эки илму реконструкцияны юсю бла тохташдыргъанларына кёре, неандерталецни гауш-сёз къурау аппаратында бир къауум керекли санла болмагъанлары себебли, ол ачыкъ тауушланы айталмазлыкъ болгъанды. Алай демехлик, къысыкъ тауушланы бир-бирлеринден айырыр ючюн, бир-бири ызларындан тагъыб сёлешир ючюн, дифференциация этеллик ачыкъ тауушла керекдиле эмда аласыз адам тили толу коммуникативли мадар болалмайды.

XX-чы ёмюрде глоттогенез теорияны тамалын салгъан белгили лингвистле А. Тромбетти, Б. Розенкранц, антрополог В. В. Бунак, Г. У. Хьюз, А. Либерман эмда палеоневролог В. И. Кочетков илмугъа кёб джангы оюм берселе да, тилни къайдан эмда къалай, къачан къуралгъанына илму бюгюнлюкде да кескин джууаб табалмагъанды.

*⁶⁶ Сёз ючюн глоттогенез азы бла бир 100 минг джылны теренинден башлайды кесини излеулерин.

*⁶⁷ Сёз бурунгу заманладан джазмада сакъланган дин билимлени юслеринден барады.

кечмеклик тилерлей, этим бла сыфат да берилгенин кёребиз. Алай демеклик, тилни динамика мадарлары да, аны бара баргъанда ёсерге, кенгерирге боллугъу да адам къурагъан зат болмай, тилни къурамында, потенциалында алдан да Аллах хазыр халда берген лагъымладыла. Ол себебден тилни андан аргъы эволюциясы, аны тюрлениую, ёсюую дин билимге не аз да къаршчы келмейди, андан да озуб, дин билимге илму дараджада шагъатлыкъ этеди, аны ачыкълайды.

*«Мы оказали почет сынам Адама, даровали им хороший рост, речьиспособностьввыборе вещей*68.»* (17. Сура Аль-Исра'. 70-й аят).

Бу аятда уа сёзледен айтымланы, тюрлю-тюрлю синтаксис конструкциялары къурау да Аллах берген мадар болгъанын кёребиз. Былайда бир затха кескин чек салыргъа керекди – сёз тилни бюгюнню дараджасыны юсюнден бармайды, биз бурунгу, биринчи адам тилни хакъындан айтабыз.

Кёб ёмюрлени узагъында бютеу адам улусу бир тилде сёлешиб, бир-бирлерин тынгылы ангылаб тургъандыла:

«И сказал Господь: вот, один народ, и один у всех язык» (Бытие. Глава 11, 4);

«Навсей земле было один язык и одно наречие» (Бытие. Глава 11, 1).

Былайда бир чертирге излепенибиз – бир къауум алимлини оюмларына кёре, Тауратны бу джери эски чууут тилден тюз кёчюрюлмегенди. Болургъа кереклиси: *«И был на всей земле 'один язык со словами немногими»*. Бюгюнню тил илму тохташдыргъаннга кёре да,

*68 Сёлеше билиу бла бар затладан сайлау эте билиу бир аятда келгенлеринде биз дагъыда бир магъана кёребиз. Мыйыны сёлешинге джууаблы кесегини нейронлары дуняда башха затланы къымылдауларын, халларын стереотип халда энниклеуге джууаблы кесеги бла къысха байламлыдыла. Андан сора да, кесини къыйыр чеклеринде ол джукъну бир джерге мараб агъугъа джууаблы нейронла бла да байламлыды. Аны айтханыбыз, адамны таууш тили дуняда бар затла бла къысха байламлыкъда берилгенди эмда тилни динамика ёсюую дуняны керти сураты бла бирге тюрленирге, ёсерге боллугъу алдан да берилибди. Ол себебден, адам тилни глоттогенезин маймул тилни ынгычхауларындан башламай, аны кесини тамалында, ич эмда тыш мадарларында излерге дурусду.

(Дагъыда къара: Якушин Б.В. Гипотезы о происхождения языка. М., 1984. Горелов И.Н. Избранные труды по психолингвистике. Серия «Филологическая библиотека». М.: изд-во «Лабиринт», 2003.).

шумер тилде⁶⁹ сёзлени барысы дегенча омонимлик шартны джюрютгендиле, бир сёз бла тюрлю-тюрлю затланы атларын айтхандыла. Алай демеклик, тил кесини сёз кьурау ёсюмюнде морфология мадарларын тауусуб, магъана кьурау лагъымла бла хайырланнганды неда сёзню хар бир тауушуну бютеу фоносемантика кючюн кьулландыргъанды. Бизни сартын, фоносемантика оюм ол бирлеринден эсе кертисине джууукь болур эмда ол оюмубузну тюзге санайбыз.

Адамны тили толу эмда кемлиги болмагъан коммуникация система болгъанды: айтылгъан сёзню тауушлары бла ол сёз баргъан затны шартлары бир-бирлерине толу келишгендиле. Алай демеклик, сёзню тауушларыны, аланы магъаналарыны эмда айтылгъан затны шартларыны синусоидалары бир-бирлерин кебча тутхандыла – сингармония халда джюрюгендиле...

Бир заманда миллетле кьуралгъандыла:

«Из доказательств великого могущества Аллаха и Его мудрости – создание небес и земли по этой прекрасной системе, разнообразие ваших языков и диалектов...» (30. Сура Ар-Рум. 22-й аят). Дагъыда кьара (Тауратда)⁷⁰.

Белгилисича, миллетни энчилигин алгъы бурун юч баш шарт белгилейди: 1) биология энчилиги, 2) дин-тин хазнасы эмда 3) миллет тили. Миллет тиллени юслеринден айтханда уа, бизни сартын, аланы тамаллары, тамырлары да бир тилден чыгъыб, ол

⁶⁹ Тауратда айтылгъан «Вавилон кьалабалыкь» андан эсе алгъа шумер тилде джазылгъан «Гилгамеш» поэмада тюбегенин эсге алыргъа дурусду.

⁷⁰ «Сойдем же, и смешаем там язык их, так чтобы один не понимал речи другого» (Бытие. Глава 11, 7). Бу тизгинледе айтылгъан Вавилон кьалабалыкьны магъанасын толуракь ангылар кючюн, таб келгени бла, дагъыда бир оюмну айтыргъа излейбиз: «сафа ахад» деген сёзтугушну магъанасы чууут тилде «бир тил» деген магъанадан сора да, кьарачай-малкьар тилдеча, «бир тилли» деген фраземаны магъанасында да келеди. «Бир тилли» деб а, кьуру кьайсы болса да бир тилде тылмачсыз сёлешюге айтылынмайды – бир иннетли болуугъа да «бир тилли» дейбиз. Вавилон кьалабалыкьда уа, белгилисича, миллет тилле кьуралгъаныны тышында, адам улуну бир тиллилиги, кьарнашлыкь, джууукьлукь иннети бузулгъанды. Андан бери адам улусу миллетлеге, халкьлагъа, кьраллагъа юлешинген бла кьалмай, бир-бирлери бла тохгаусуз, тынгсыз кьазауатла, урушла этедиле. Кьалабалыкьны Таурат айтхан кьазасы, эшта, анда болур: тилни информацияны джюрютгенден сора да, адамланы бирикдирген кючю болгъанын эсгертеди.

тил да Адамдан (с.гъ.с) келген тил болгъаны туурады. Келечилик джумушларында джазма билимни джайыуу болгъан файгъамбарланы (с.гъ.с) миллетликлерин эсге алсакъ а, ала барысы да семит къауумдан болгъанларын кёребиз, алай эсе уа, ол биринчи тилни бурунгу семит тилге санаргъа боллукъбуз.

Тиллени генезисине академли илмуну кезюнден кьарасакъ, эски семит къауумну бир талай тили бюгюнлюкге джетмей, тюб болгъанларын кёребиз (аккад, аморей, угарит, ханааней, эски чууут эмда башха тилле), бир къауумлары уа башха миллет тилледен иги огъуна джарсыгъандыла. Эм артда келген Ахыр Билимни тилини «миллетлигине»⁷¹ тыйыншлы магъана берсек а, ол эски семит тилни баш бутакъларыны бири араб тил болгъанын эслерикбиз.

Алай эсе уа, бюгюнлюкде сау-саламат джюрюген тилле да, ёмюрлени узагъында къуруб кетген тилле да араб тилге джууукъдула эмда араб тил бютеу тиллени барысына да системли тилни къуллугъун этеди*⁷², дерге боллукъбуз. Ол себебден, этимологиясы этиллик сёзлени къайсы бирисин да систем тил бла тенгледирирге, этимонун белгилерге, сёзню эски тамыры бла артда къошулгъан аффикслерин ачыкъларгъа, аны керти да баба тилденмиди огъесе джангылычлы реконструкциямыды дегенча соруулагъа тынгылы джууаб табаргъа болурчады.

1. Миллет тиллени (къайсысын да) тинтген заманда таша тамаллы сёзле тюбей эселе, ол зат сёзню этимону не баба тилден болгъанына, неда башха миллет тилледен киргенине шагъатлыкъ этеди:

а) таша тамаллы сёзню этимону систем тилни тамалында ачыкълана эсе, ол аны бюгюнню араб тилден киргенин айтмайды,

⁷¹ «...*Коран ниспослан на чистом и ясном арабском языке...*» (16. Сура Ан-Нахль. 103-й аят);

«*Джибрил низвел Коран на твоё сердце на чистом арабском языке, с ясными значениями и явными свидетельствами...*» (26. Сура Аш-Шу*ара*. 195-й аят);

«*Мы ниспослали Коран на арабском языке – на их языке – без всякой кривизны.*» (39. Сура Аз-Зумар. 28-й аят).

*⁷² Систем тилни къуллугъун араб тил бла бирге эртде тюб болгъан, къуругъан ханааней тил (бизни эрагъа дери XII-XIII-чю ёмюрледе джазылгъан Тауратны (Ветхий заветни) эмда Палестинада табылгъан VII-II-чи ёмюрлю къошун джамаланы тили) да этерге боллукъду.

алай а сёзню тамалы бурунгу баба тилден сакъланнганына шагъ-атлыкъ этеди;

б) таша тамаллы сёзню этимону башха миллет тилде ачыкъ тамаллы эсе, сёз ол тилни мадарлары бла къуралгъанына эмда ол тилден киргенине шагъатлыкъ этеди.

2. Сёзню тамалында ачыкъ этимон тура эсе, ол аны миллет тилни кесини энчи мадарлары бла къуралгъанын кёргюзеди.

Къайсы бир илму джорукъ да аксиомалы болур ючюн, не заманда да бирча джюрюген, бирча джууаб берген, соруу-джууаб базманыны тенг боюнсхалары болгъан формулагъа сыйыныргъа керекди. Аллай формулагъа келишмеген джорукъ кесини тамалында, илму-тинтиу дараджасында не аксиоманы дараджасына джетмегенди, неда аллындан да (не сейир, тамаша кёрюне эсе да) джангылычлы оюмду.

Башында айтылгъан оюмубузну аксиомалыгъын тюз математика формула бла сынаб кёрейик.

Сёз ючюн, x – этимон, y – сёз, z – аффикс болсала, этимон \leq систем тилде сёз:

$$X = Y - Z // \text{Этимон} = \text{сёз} - \text{аффикс};$$

$$Y = X + Z // \text{Сёз} = \text{этимон} + \text{аффикс};$$

$$Z = Y - X // \text{Аффикс} = \text{сёз} - \text{этимон}.$$

Юлгюле:

Бююннгю къарачай-малкъар тилде: арбазыбыз = арбазы-быз – ыбыз аффикс \rightarrow арбаз \leq систем тилдеги «ضَابْرَا» (загон, загородка); базарчы = базарчы – чы аффикс \rightarrow базар \leq систем тилдеги «رَرْبْ» (рынок, базар; торговля, торговец семенами); башчы-

ла = *баишчыла* – *чы* аффикс – *ла* аффикс → баш ≤ систем тилдеги «*تُشَاب*» (главный, старший, старшина; *شَاب* – король, паша); тамамлау = *тамам* – *лау* аффикс → тамам ≤ систем тилдеги «*تَمَام*» (полный, совершенный).

Орус тилдеги сёзлеге да къарайыкъ: малина (мягкая ягода) = *малин* – *а* → малин ≤ систем тилдеги «*نِيْلِم*» *мали:н* (мягкий); сорока (сорока-воровка) ≤ систем тилдеги «*قورس*» *сарукъа* (воровка); строка = *стро* – *ка* → стро ≤ систем тилдеги «*روطس*» (линия, строка; писать); окорок (часть туши – бедро) = *окоро* + *к* → окоро ≤ систем тилдеги «*عُرْكَأْ عُرْكَأْ*» (нога, баранья ножка); гнусавить (о звуке с неприятным носовым звуком) *гну* – *с* – *ав* суффикс – *ить* окончание → гну ≤ систем тилдеги «*نُعْ*» (гнусавый, говорящий в нос), «гундосить» деген сёзде да бу тамыр турады; тина ≤ систем тилдеги «*نِيْط*» (грязь, тина, ил); балакаты*⁷³ (говорить, знать язык) ≤ систем тилдеги «*عَلَلَب*» (красноречие, дар слова).

Къытай тилде: *гунцо* (работать) ≤ систем тилдеги «*زَنْك*» (копать; накоплять богатство, капитал); *цзянго* (ягоды) ≤ систем тилдеги «*يَنْج*» (свежие плоды (виноград, финики и т.п.; тенглешдир: «*لَبْ زَنْج*» имбирь, «*يَنْج*» сбор урожая); *бэйцзы* (одеало) ≤ систем тилдеги «*شَيْب*» (покрывало).

Испан тилде: *pelota* (мяч) ≤ систем тилдеги «*يَلَب*» (шарик); *ganar* (побеждать) ≤ «*زَمَق*» (играть, побеждать, выигрывать); *caza* (охота) ≤ систем тилдеги «*صَق*» (идти по следам, выслеживать); *malo* (плохая (напр. погода) ≤ систем тилдеги «*لَم*» (скучный, мрачный); *pan* (хлеб) ≤ систем тилдеги «*نَب*» (откорм); *ventaja* (выгода) ≤ систем тилдеги «*يَنْت*» (бинту, монета; «*رَدَانَب*» торговый центр).

Ингилиз тилде: *add/* (складывать, прибавлять; приложение) ≤ систем тилли «*أَدَا*» (составная часть, принадлежность); *babble* (болтовня; бормотать, болтать) ≤ систем тилдеги «*أَبَاب*» (говорить, произносить слова; произнесение ребенком слова «папа»); *car* (повозка, колесница) ≤ систем тилдеги «*رَاك*» (двухколесная повозка, тележка, двуколка); *callosity* (мозоль; затверде-

*⁷³ Орус тилде «балакаты» деген сёз бла бир тамырлы дагыда талай сёз барды: балабол, балаболка (человек, любящий заниматься пустой болтовней), балагурить, балагур (шутник, болтающий весело).

ние) = *callo* – *sity* → *callo* ≤ систем тилдеги «وُلك» (мозоль).

Сёзюню систем тилли тамырын табхандан сора, аны андан ары морфемалагъа, магъаналы кесеклеге бюгюнню сёз кыурау мадарла бла юлешуу, болмазлыкъ, этилинмезлик ишди, ол себебден магъанасыздады. Аны чуруму недеди?

Миллет тилле кыуралгынчы заманлада адам улусу бир тилде сёлешгенди. Ол тилни атына илму *баба тил* (праязык) дейди. Миллет тилле бла баба тилни бирчалыкълары бла бирге, сёзсюз да, башхалыкълары да барды. Бирчалыкъларындан талай мисал: къайсы тил да ачыкъ эмда кыысыкъ тауушладан кыуралыбды; сёзле дуняда керти эмда абстракциялы затланы атларын айтадыла; тил адамны ангысында информацияны бирикдиреди, сюзеди эмда кыуралгъан информацияны башхалагъа береди.

Башхалыкъларыны юслеринден айтырдан алгъа эсни бир затха бёлдюрюрге излейбиз: баба тил бла миллет тиллени кыуралыу чурумлары бла халларына. Баба тилни кыуралыууну баш магъанасы – ары дери дуняда бар затланы атлары болмагъаны себебли, алагъа ат атау, ол атла бла хайырланыу эмда ары дери болмагъан адам тилни кыурау. Миллет тиллени кыуралыуларыны баш магъанасы (*Таурат айтхандан*) – бир тилде сёлешген, бир тилли адамланы энчи, башха этиу, бир-бирлерин ангыламазлай этиу, бир-бирлерине ушатмау*⁷⁴. Белгилисича, къайсы бир ишни да этилиую, аны асыулулугъу иннетни халы бла, асыулулугъу бла теп-тенгди. Кёрге-

*⁷⁴ Миллет тилле нек эмда къалай кыуралгъандыла деген соруу бизни ишибизде артыкъ магъаналы болмаса да, аны юсюнден сёз кыозгальгъандан сора, энчи оюмубузну айтыргъа орунлу кёребиз.

Биринчиси, миллет тиллени кыуралыулары бир джанындан (*Таурат айтхандан*) – къазады. бирси джанындан а (*Кыуран айтхандан*) – саугъады, болса да, экиси да бир-бирлерине кыаршчы келмейдиле, алай а бир-бирлерин толтура, ачыкълый келедиле: бары да бирча ангылагъан тилден тюрлю-тюрлю миллет тиллеге кёчюу. сёзсюз да, адамлагъа бир къауум табсызлыкъла кыурайды; бирси джаны бла уа, Аллахны къадарын, кюнюн, акъылманлыгын миллет тиллени кёблюгюнде, аланы бир-бирлерине ушамагъанлыкъларында да кёрюрлей хыйсаб. саугъа бериледи.

Экинчиси, джерде бир уллу кыйынлыкъ, табигъат неда биология тюрлениуле болмагъанлай, бир белгили Ахырзаман келмегенлей аллай тюрлениуле болургъа боллукъмуду? Сёзсюз да, адамны ДНК-сында бир джангыз кодну – аны миллет энчилигин кыуарарыкъ кодну тюрлендирир ююн, бир «гитче» мутация-

нибизча уа, эки кѳауум тиллени иннетлери башха болгѳан бла да кѳалмай, таб, бир-бирлерине кѳаршчы келген джерлери да барды.

Эки кѳауум тилни кѳуралыулары да адам улуну джашау этиу турмушуну бир-бирлерине ушамагѳан чакѳларындадыла: баба тил дуняда адам кѳолу этген джангыз бир зат да болмагѳан заманлада кѳуралыб башлагѳанды; миллет тилле уа адамла шахарла, башлы-тюблю кѳалала ишлерлей болумгѳа джетген заманлада кѳураладыла. Аны айтханыбыз, адамны джашау сынамы, ангы-оюм кѳадары, информация бла хайырланыу сынамы бирча тюлдюле.

Баба тилни биринчи эмда баш джумушу атла кѳурауда эсе, миллет тилни кѳуллугѳу – атладан джангы атла кѳурагѳан бла бирге, аланы стилистика эмда семасиология «кийимлеге» кийиндирю, бош айтымладан кѳош эмда кѳыйын кѳурамлы синтаксис конструкцияланы кѳурауду.

Баба тилни сѳзлерин адам тѳгерегиндеги затланы атларындан, атланы уа затланы шартларындан кѳурагѳанды. Алай демеклик, адам тѳгерегиндеги дуняны терен танымагѳаны себебли, затланы ол-бу шартларын сезелгенине кѳре, кесини энчи сезимлерине кѳре ат атагѳанды. Тилни информация белгилери бюгюнню миллет тилледеча кѳб санлы эмда ауур джюкю болмагѳанлары себебли, баба тилде хар бир таууш да ат атау ишлеге толу эмда магѳаналы кѳошулгѳанды. Сѳзню хар бир тауушу да аны магѳаналы кесеги болгѳанды. Миллет тилледе тауушла (фонемала) кеслерини ачыкѳ кѳуллукѳларын сѳзню тамырыны тышында (аффиксле бла префикследе) бюгюн да сакѳлабдыла. Баба тилни сѳзлеринде хар тауушну энчи магѳаналы болгѳанына кѳарачай-малкѳар тилде (башха тилени асламысында да) бюгюнлеге дери сакѳланган, аузда толу джюрюген энчи магѳаналы тауушла ([ы1], [а1], [ч1], [ц1], [ш1], [м1], [й1])*⁷⁵, бизни сартын, толу шагѳатлыкѳ этедиле.

чыкѳ этер ючюн, Кюнню неда бир башха джудузну кѳзюлю «от кѳозгѳалыуу» берген радиация толкѳун да озуб джетерик болур, эшта. Быллай «мутация» миллетлени кѳуралыулары бир джолгѳа тыныб кѳалгѳан иш болгѳанына да шагѳатлыкѳ этеди. Миллетледен халкѳла кѳурала да, чачыла келгенликлерине, илму бир джангы миллетни (адам породаны) кѳуралгѳанын тохташдыргѳанды, деб билмейбиз. Сѳзсюз да, ол-бу чурумладан тюб болуб кетген миллетлени уа эслейбиз.

*⁷⁵ Бу китабда «Фонетика» бѳлюмге кѳара.

Миллет тиллени сөзлери баба тилни психофонетикалы сөзлерине сөз кыраучу джалгъаула кыошуу бла, сөзню кёб магъаналы этиу бла, эки неда талай сөзню бир-бирлерине кыошуу бла, бирси миллет тилледен «хаух» алыу бла кыураладыла.

Былайда ангы бла тилни кыысха байламлыкъларын, ангыны ёсюмю бла, ангы категорияланы кыйындан кыйын болуулары бла бирге тил белгилени байламлыкъларын да эсге алыргъа керекди⁷⁶. Адам улу дуняны таный, биле баргъанына кёре, затланы тыш шартларындан ич энчиликлерине кёче баргъанына кёре, аланы бирем башха тинтиуден ётюб, синтез этиуге джетгенине кёре, адамны ангысындагы сурат тюрлене, тыкъ бола барады. Ангы сурат тилде сөз белгиле бла берилгени себебли, сөзле да тынчдан кыйыннга, бошдан кыошха, моносемиядан полисемиягъа кёче барадыла. Аны юсюне да, тилни экономия джоругъун бла тил белгини кыууат кюч болуун эсге алсакъ, тилде джангы мадарлары болгъан синтез белги кыуралыргъа кереклиси хакъды. Бизни оюмубуз бла, бююннгю тилдеде аллай мийик дараджалы синтез белги фраземады.

Баба тилни юсюнден атханда, хар затны кесини энчи аты болгъанды, сөзле джангыз бир магъаналы болгъандыла эмда сөзню тауушлары да энчи магъаналарын толу джюрютгендиле. Алай демклик, бююннгю миллет тилдеде аффиксле энчи магъаналарын толу джюрютмеселе джангы сөз кыуралмазлыгыча, баба тилде да «магъанасыз» тауушла сөз кыураяллыкъ тюл эдиле. Миллет тилдеде тауушланы асламысыны энчи магъаналары сакъланмагъанлыкъгъа; аланы фоносемантика энчиликлерин тохташдырырлай мадарла илмугъа белгилидиле: миллетни сезим-хал шкаласында миллет тилни хар тауушуну энчи орну барды. Тауушланы фоносемантика анализи миллет тилде сөзлени тауушлары (сөзлюкдеги магъананы тышында) адамны сезим-хал кьадарына нечик кьатылгъанын ачыкъларлай мадарла береди. Болса да, фоносемантиканы джетишимлери, илму лагъымлары эмда кьулланыр хайыры этимологиядан эсе, ономасиология бла психоллингвистикагъа джууукъдула.

⁷⁶ Ангы бла тилни байламлыкъларыны юсюнден къара: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1980; Зубкова Л.Г. Общая теория языка в развитии. – М., 2002; Зубкова Л.Г. Язык как форма. – М., 1999; Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М.: Аспект Пресс, 1996.

Бизни ишибизде уа баба тил бла миллет тиллени бирчалыкълары бла энчиликлерин ачыкълауну эмда миллет тиллени тамаллары неден къралгъанын тохташдырыуну магъанасы барды. Бирчалыкъларына, башында айтылгъанны тышында, дагъыда бир затны къраргъа тыйыншлыды: миллет тилле баба тилден, аны материалындан, аны джорукъларындан эмда аннга ушаб къралгъандыла.

Тилни къралыууну юсюнден миллетледе кър тюрлю меджисуу айтыула (мифле), джомакъла, таурухла джорюйдюле. Сър ючюн, кърарачай нарт таурухлада нартла да, эмегенле да бир-бирлери бла толу коммуникативли тилде селешедиле. Ала кибик, меджисуу айтыулагъа кере, аю (адамны ассысы) да селешу тил къралгъандан сора болгъанды, ол себебден, «адамны тилин ангылаялады». Нарт таурухлада, джомакъланда, башха тюрлю-тюрлю айтыулада адам бла джылан (чыпчыкъла, гыбыла, эмегенле, берию, ат, башха юй эмда кийик джаныуарла, тейриле, мелекле, джинле, шайтанла, ташла), дагъыда ала кибик джаны болгъан затла сэрле бла айтылгъан тилде селешедиле^{*77}. Джерде биринчи джаратылгъан нарт Дебетге Суу анасы акъл бергенди, От Тейриси отну тилине, Джер Тейриси джерни тилине юретгендиле⁷⁸, алай бла ол отну, сууну, джерни тиллерин билгенди. Болса да, ол джомакъланы барысын да адам кеси къраргъан бла кълмай, алада бютеу дуня адамны «тегерегине» буруладыла, адамны ангысыны чеклериндедиле.

Эрнст Кассирер (1874—1945) кесини «Введение в философию культуры» атлы ишинде адам бла башха джаны болгъан затланы араларында чекни кергозе, адамны кългъанладан башхалыгъына «белгилени универсумунда» джашагъанын чертеди. Тил, миф, дин эмда адамны энчи чыгъармачылыгъы – ол универсумну кесклеридиле. Кассирер айтхандан, адам дуняны керти суратын тинтгенни кърюб, ДКС-де кесини алгъан орнун, ДКС бла адамны

*77 «Бийнегер» джырда. «Кокайчыкълны», «Лймушну», «Къара Къушну», «Ачы тилли джыланны» юслеринден таурухлада да къара. XVII-чи емюрде къралгъан «Къаншаубийни» джырында огъуна ташха ангы шарт бериледи: «Кел. Кърарач, Къара Ташха байрайыкъл, Къаншаубийим келе эсе кърарайыкъл... Келмей эсе ташны джарыб джылайыкъл».

⁷⁸ Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. М., Наука, 1994, 68-69-чу бетле.

бир-бирлерине келишген-келишмеген джерлерине магъана берирге тюзелиб турады.

Сёзсюз да, адам улуну быллай маталлы джашау-турмуш этиую ДКС-де джангы затланы таныуну юсю бла джангы атланы кьураундан эсе, тил хазнаны абстракциялы белгилерин ёсдюрюуге себеп болады. Ала уа тил хазнаны кьурамында экинчи дараджалы белгиледиле. Фоносемантика джаны бла кьарасакъ, «белгилени универсумунда» джашагъан адамны тили, аны джангы сёзлери миллет тилни тауушларыны ич мадарлары бла кьуралмай, бар сёзлени магъаналарындан, аланы тюрлендириуден кьураладыла.

Лео Вайсгербер, XX-чы ёмюрню эм онглу лингвистлерини бири, адамланы бирикдирген затлада эм магъаналыгъа тилни санайды. Аны оюмуна кёре, адам дунияны кьуру да тилни юсю бла таниялады эмда адам улуну джашауунда бютеу тин ёсюмю (культура, илму, башха санагъатла) тил бла байламлыды.

Джер да, джерде джаны болгъан эмда болмагъан затла да «адам ючюн джаратылгъанларын, адам джерни иеси болгъанын, аны эм мийик дараджалы инсан болгъанын» эсге алсакъ, тилни атла атагъандан сора да, дунияны таныуда, аны бла хайырланыуда адамны эм керекли эмда энчи лагъымы болгъанын, тилни юсю бла адам улусуну биригирге, «бир тилли» болургъа хыйсабы болгъанын адам улуну илму ачыкълагъан тарихи бла, тилни глоттогенези бла тенглешдирсек, дин билим бла илму билимни араларында уллу айырмалыкъ болмагъанын эслерикбиз. Дунияны тинтиу, сынау инструментлери башха болсала да, адам улуну бу эки тюрлю билимини бир-бирлерине кьаршчылыкъларындан эсе джууукълукълары кёбдо. Экисин бирикдиргенге уа, экисинде да болмагъан, ала бирем-бирем этмезлик атламланы, джангы оюмланы туудуругъа боллугъу хакъды.

Тил кьайдан чыкъгъанды деген соруугъа адам улусу бек бурунладан бери да излейди джууаб. Бизни эрагъа дери 7–6 ёмюрледе ол соруугъа рум акъылманла (Гераклит, Демокрит, Протагор, Горгий, д.а.к.б.) илму дараджада огъуна кьараб башлагъандыла: бир-бирлери бла келишмеген эки тюрлю оюмгъа – «фюсей» бла «тесей» теориялагъа юлешингендиле. Бу халда экиге юлешиниу илмуда 19-чу ёмюрге дери келгенди. Болса да, тил илму бюгюн-

люкде да излеген джууабын табалмагъанды, бир белгили аксиома-лы тил джорукъ къураылмагъанды*⁷⁹.

Тилни адам улусу кесими къурагъанды огъесе ол Аллахны са-угъасымыды дегенча эксперимент халда джууабы табылмазлыкъ сорууну юсюнде аякъ тиремей, эсни миллет тиллени ёмюрлени узагъында тюрлениулерине, аланы бир-бирлерине джууукълукъ-ларына бёлсек тыйыншлыды. Ары джаны бла бизни башында айт-хан оюмубуз – *систем тилни теориясы* – илмуда орунлу болуб тургъан тиллени къуралыу эмда юйюрлеге юлешиниу теориясына не аз да къаршчы келмейди. Андан да озуб, тил юйюрлени, филия-ланы эмда энчи миллет тиллени бирикдирлик баба тилни лексика тамалын ачыкълаугъа себеб болады.

Систем тилни теориясы бир белгили тилни бара-баргъанда тюр-ленирге боллугъун, аны диалектлеге, миллет тиллеге юлешинирге боллугъун не аз да огъайламайды эмда ол оюмгъа къаршчылыкъ къурамайды. Диалектле бла миллет тилле «толкъун» джорукъ бла орта тилден узая, айырыла баргъанча, «конвергенция» джорукъ бла аннга да кеслеринден тохтаусуз юлюш къошадыла*⁸⁰. Къалай-алай болса да, миллет тилле бла, диалектле бла тенгleshдиргенде, баба тилге орта тил къалгъанладан эсе джууукъ болгъанын, баба тилни шартларын бегирек эмда кёбюрек сакълаалгъанын тил илму да огъайламайды. Бизни оюмубуз не глоттогенезге, не глоттохро-нологиягъа неда тил илмуну башха илму мадарларына къаршчы келмейди, болса да кесини тюзлюгюне аланы юслери бла да шагъ-атлыкъ табады.

Сёз ючюн, тил илму адамла сёлешген тилни къуралыуун ачыкълагъаннга кёре, глоттогенез оюм бла, «ангысы болгъан адам-

*⁷⁹ «Атланы асыгулу адам атагъанды» деген теорияны джакълагъан Конфуцийни. Дежерандону. Я. Гримми, «тауушланы эниклеу» теориясын джакълагъан Лейбниц бла де Бросну, «рефлексия теорияны» джакълагъан И. Гердерни оюмларына да къара. А. Шлейхер бла Ч. Дарвин а «тилни адам къурамагъанды, алай а тил адамны кесинде алдан да болуб тургъан хазыр лагъымды» деген оюмну тутхандыла.

*⁸⁰ Бу тил джорукъланы джашауда къалай ишлегенлерин бюгюнлюкде халкъла арасы тилни къуллугъунда джюрюген ингилз тилни юсюнде кёрюрге боллукъбуз: кёзбаулу «орта тилни» дараджасына чыкыгъан 50-60 джылны ичинде ингилз тилни сёз хазнасы 2 керге кёбейгенди.

ны (*Homo sapiens sapiens*) тилини баш шартларында, тил мадарларында да артда кьуралгъан миллет тилледен хазна башхалыкълары болмагъанды». Алай эсе, бизни сартын, бурунгу баба тил бла артда кьуралгъан миллет тиллени араларында айрылыкъларындан эсе, бирчалыкълары кёбдю. Алай эсе, эски семит тилни (*хаананей тил бла араб тилни*) артда кьуралгъан миллет тиллени араларында систем тилни кьуллугъун этерлей хыйсабы барды:

а) глоттогенез ачыкълагъандан, миллет тиллени джайылыулары Африкадан*⁸¹ Евразиягъа барады – биз айтхан систем тилни кьуралгъан джери да, бюгюнлеге дери турмуш этген джери да алайдады, анча ёмюрню узагъында тилге джангы биосферли*⁸² къатылыула болмагъандыла;

б) тилни конвергентно-дивергентли тюрлениу джоругъун эсге алсакъ, миллет тиллени аратилден чачылыулары бла ызларына «талпыулары» этдирген социоллингвистика ишлени ахыры систем тилни (къалгъан миллет тилледен эсе) иги сакъланыуна себеб болады;

в) миллет тиллени баба тилден чачылыу мадарлары бла джорукъларыны энчиликлерин эсге алсакъ, миллет тиллени бир юйюрлюкню неда (эмда) география хоншулукъну юслери бла кьуралгъан ушашлыкъларындан ары аланы бир-бирлерине неда башха миллет тиллеге систем тилни кьуллугъунда джюрюрлей мадарлары болмагъанын кёребиз: бир юйюрден, филиядан болмагъан миллет тиллени араларында, систем тил бла келишгенча, уллу келишиулюк джокъду (тыш тилледен кирген сёзле бла сан бир грамматика энчиликлени айтмасакъ);

г) нострат тил юйюрню*⁸³ (неда «евроазий тилле», «борей тилле») миллет тиллеге чачылыуун глоттохронология, кескин бегит-

*⁸¹ Дин билим айтхан джерле бла да тенгледир:

«*Двинувшись с Востока, они нашли в земле Сеннар равнину и поселились там*» (Бытие. Глава 11, 4);

«*Посему дано ему имя: Вавилон; ибо там смешал Господь язык всей земли, и оттуда рассеял их Господь по всей земле*» (Бытие. Глава 11, 9).

*⁸² Белгилисича. биосфера дунияны керти суратыны (ДКС) тамалыды, эм магъаналы кесеги.

*⁸³ Нострат тил юйюрге афразий. индоевроп. картвел, урал. дравидий эмда алтай тилле киредиле. Арт кёзюде бу юйюрге эскимосс-алеут, юкагир, нивх, чукот-камчатка тиллени да кийириуге аугъан алимле аслам бола барадыла.

месе да, бир 8 минг джылны мындан алгъа заманлагъа буюрады. Тарих-культура лагъымланы юслери бла да дивергенцияны «джылын» белгилеуде ол болджалгъа бир 2 минг джыл къошулады. Кертисинде миллет тилле къачан къуралгъандыла деген сорууда илму бла дин билим бир-бирлеринден алай узакъ кетмегенлерин кёребиз, болса да, систем тилни тохташдырыуда аны уллу магъанасы да джокъду.

Кёргенибизча, систем тилни биз теджеген теориясы бюгюнню тил илму салгъан излемлеге, джорукълагъа къаршчы келмейди, болса да бир къауум «джукъа» джерлерин толтурады, тутхучлу этеди. Артыкъсыз да тенгшедириу грамматикагъа, типологиягъа, этимология тинтиулеге кесини аксиомалыгъы бла уллу себеблик этерикди. Сёзсюз да, этимологиягъа джораланнган джангыз статьяны чеклеринде систем тилни теориясын толусу бла берирлей мадар азды, болса да, бу статьяны муратына джетерлей, ишибизни тюз джолгъа салырлай чакълы бирге теорияны баш оюмун, тамаларын бергенге санайбыз.

Этимология тинтиуню мадарлары.

1. Белгилисича, тилни сёз хазнасы ёмюрлени узагъында къошула, къорай, тюрлене барады. Сёзлени бир къаууму тилни алдан, бурундан келген энчи къурамынданды. Алай а, дуняда миллетле кеслери энчи, айгъакъ джашамагъанча, тил да, аны сёз хазнасы да къуру кесини энчи, ёз сёзлеринден къуралмайды. Къайсы бир тилни да барды тышындан, башха тилледен кирген сёзлери⁸⁴.

Тиллени асламысында сёз хазналарына кирген сёзлени кёбюсюню магъаналары, къурамлары да кеси тилинде тынч ангылашынадыла. Алай а сёзню къайдан, къайсы тилден киргени, аны къурамы, магъанасы да неден чыкыгъаны ангылашынмагъан, кеси тилинден чыкъмагъан неда къыйын ачыкъланнган тёреси да болады. Ма ол кёзюуде тил илмуну этимология бёлюмюн хайырландырыгъа тюшеди.

Этимология (*рум. etimologia, etimon – керти, logos – сёз, илму*)

⁸⁴ Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения терминов и терминологических элементов. М., 1982.

Баун Ф. А. Заимствованные слова. Беседа. Берлин, 1923, № 3.

– сёзлени къайдан, къайсы тилден чыкыгъанларын, къайсы та-
мырдан эмда къалай къуралгъанларын тинтеди⁸⁵. Тил илмуну бу
бёлюмю сёз хазнаны къайдан, къалай къуралгъанын ачыкылагъа-
ны бла бирге, сёзлени буруннугу, биринчи фонетика, морфология
къурамларын (кёбюсюне уа джазма болгъунчун дери заманлада
джюрюген къурамын да), магъаналарын джангыдан тохташдыра-
ды (*реконструкция*), тилде, синтаксисде аланы грамматика энчи-
ликлерин белгилейди.

Сёзсюз да, сёзню буруннугу къурамы бла аны ал магъанасын
ачыкълар ючюн, хар джол сайын систем тилни неда башха тилле-
ни сёзлери бла тенгleshдирирге, келишдирирге керек болады. Тил
илмуда ол лагъымгъа тенгleshдириу-келишдириу (*сравнительно-
сопоставительная*) грамматика дейдиле. Алимлени бир къаууму
этимология тенгleshдириу-келишдириу грамматиканы бир бёлю-
мю болургъа тыйыншлы эди дейдиле. Бизни сартын, ол оюм алай
тюз да тюлдю. Нек?

Биринчиге, тилни сёз хазнасыны асламысы бурун баба тилде-
ча (*п्राязык*) сакъланмайды. Сёзле, аланы фонетика эмда морфо-
логия къурамлары тюрлене барадыла. Аны бла къалмай, сёзлени
магъаналары огъуна тюрленедиле. Ол себебден келишдириу грам-
матиканы юсю бла ачыкъланаллыкъ сёзлени саны бек аз болургъа
боллукъду. Бир юйюрлю тиллени ичлеринде огъуна фонетика эмда
сёз къурау мадарла башха-башха болургъа боладыла. Алай бла уа
тенгleshдириу лагъым хар бир сёзге да джууаб берелмейди.

Экинчиси, тилни бюгюнню сёзлерини бир къаууму, аланы бю-
гюнню къурамлары бла магъаналары, баба тилден болмай, тил-
ни кесини энчи мадарлары бла къуралыбдыла. Тилде джюрюген
сёзлени иги кесеги бу арт ёмюрледе, заманлада къуралыбдылы.
Алтай тилледеча да болмай, индо-европалы юйюрню тиллеринде
баба тилден сакъланган сёзлени саны, алимле ачыкылагъаннга
кёре, бек азды⁸⁶.

Алай болса да, сёзлени къайдан эмда къалай къуралгъанларын
ачыкылауда тенгleshдириу-келишдириу грамматиканы мадарлары

⁸⁵ XIX-чу ёмюрге дери уа Э. «грамматика» деген магъанада да джюрюгенди.

⁸⁶ Лер-Сплавинский Т. Польский язык. М., 1954, с. 64.

бла да хайырланыргъа дурусду. Бизни сартын, аллай лагъым сёзню къруралыуун ачыкълау бла бирге, аны башха тилледе джорюуюн, магъана джорютюуюн да кёргюзюрге себеб боллукъду. Андан да озуб, къайсы тилден къайры кёчгенин эмда не заманлада кёчгенин да ачыкъларгъа болушады. Алай бла *тарих лингвистикагъа* ол да бир себеб болады. Илмуну бу артдагы бёлюмю уа, белгилисича, тилни сёз хазнасыны, сёзлерини тарихлерин тинтеди.

Тарих лингвистика тил илмуну бир бёлюмю болса да, тарих илмуну кеси бла да къысха байламлыды. Сёзню тарихин ачыкълар ючюн, тилни кесин джорютген халкъны тарихин да билирге керекди. Ёмюрлени узагында къайсы миллетле бла къаллай байламлыкъ джорютгенин, не заманлада къайсы джерледе джашагъанын, социал-турмуш болумун, экономика халын, тин-дин хазнасын, адетлерин да билирге дурусду. Алай бла этимология тинтиулеге *тарих илму (кесини тюрю-тюрю бёлюмлери бла бирге)* себеб болургъа болады⁸⁷.

Сёзню этимологиясын ачыкълауда, аны биринчи кърурамын джангыдан тохташдырыуда *диалектология* бла *лингвистикалы географияны* да магъаналары бек уллуду. Тилни кёб сёзюн къруру бу илмула ачыкълаялгъан тёреси да болады⁸⁸. Хар сёзню кесини энчи тарихи болгъанын, тилни бир кесегини (сёз ючюн, ат, этим, сыфат) ичинде огъуна сёз кърурачу мадарла бирча хайырландырылмагъанларын, бир сёзню талай магъанасы болургъа боллугъун эсге алсакъ, башында айтылгъан илмуланы этимологияда толу юлюшлери болгъанын ангыларыкъбыз.

2. Тышындан, башха тилледен кирген сёзлени этимологияларын ачыкълагъан кёзюуде, бир-бир башха тилленича, кърарай-малкъар тилни кесини энчиликлерин да эсге алыргъа керекбиз. Сёз нени юсюнден барады?

Тилни сёз хазнасыны хар бир къаууму да бир тилден бирсине бирча кёчюб бармайды. Сёз тилде кеси аллына джорюмей, бир белгили къруллукъну толтура, энчи грамматика шартланы джорю-

⁸⁷ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950, с. 214.

⁸⁸ Иллич-Свитыч В. Опыт сравнения ностратических языков. Т.1, М., 1975.

теди. Ол шартлагъа *тилни кесеклери* дейдиле, ала кеслери да эки къауумгъа юлешинибдиле: *тилни баш кесеклери* эмда къуллукъчу *кесеклери*. Тилни баш кесеклерине затны атын (*ат*), сыфатын (*сыфат*), болумун (*сёзлеу*), ишин (*этим*) неда санын (*сан*), ич халын (*междометие бла мимема*), бетин (*алмаш*) айтхан сёзле киредиле. Бу сёзле тил байлыкъны тамалыдыла, асламысыдыла. Тилни къуллукъчу кесеклери (*байламла, кесекчикле, послелогла*) тилни кесинде энчи джюрютюлмегенлерича, бир тилден башхасына да кеслери джангыз хазна кёчмейдиле, кирмейдиле*.

Къарачай-малкъар тилни сёз хазнасыны къурамында тилни кесеклерини юлюшлери бирча болмагъанча, башха тилледен кирген сёзлени тилни кесеклеринде (алай демеклик, тилни кесинде да) орунлу болуулары да, бир белгили магъананы эмда джумушну джюрютюулери да башхады. Аллай сёзле къарачай-малкъар тилге кирген заманда кеслерини грамматика энчиликлерин тас этиб, тилни башха кесегине кёчерге да, энчи магъаналарын тюрлендирге да боладыла. Тилни баш кесеклерини джумушун этген сёзле бир тилден башхасына кёчерге тилни къуллукъчу кесеклеринден эсе ёч болуучудула.

Сёз ючюн, башха тилледеча, къарачай-малкъар тилде тышын-дан кирген сёзлени асламысы *атладыла*. Иги да дейсе, миллетле бир-бирлери бла къатышхан-чагъышхан заманда болсун, алыш-бериш джюрютгенде болсун, алгъы бурун кеслеринде болмагъан джашау-турмуш кереклени, затланы аладыла-бередиле. Зат кеси болмаса, кёбюсюне аны аты да болмайды. Ол себебден, тышын-дан келген затла, адетдеча, кеслерини «тыш» атлары бла да келиучендиле.

Къарачай-малкъар халкъны менталитетини, дуняны ангылаууну, джашау-турмуш халыны, дин-тин энчилигини эмда былача башха шартланы юслери, кючлери бла, къарачай-малкъар тилни бир къауум грамматика энчиликлерини кючю бла тилни баш кесеклерини къуллугъун этген сёзле да бирча кёчмейдиле, кирмей-

* Эсгертиу: ат – имя существительное, сыфат – имя прилагательное, сан – имя числительное, этим – глагол, сёзлеу – наречие, алмаш – местоимение, кесекчикле – частица, байлам – союз.

диле. Къарачай-малкъар тилни сёз хазнасына кирген башха тилли сёзлени санларына кёре, аланы алгъыннгы «баба» магъаналарыны, грамматика шартларыны сакъланганларына кёре эмда тилни кесеклерини психоллингвистика энчиликлерине кёре биз тышындан кирген сёзлени *грамматика чакълагъа* юлешиуню тюзге санайбыз. Алай юлешиу, бизни сартын, сёзню къарачай-малкъар тилге къачан киргенин ачыкълаугъа да себеб боллукъду.

Къарачай-малкъар тилге кирген тыш сёзлени грамматика чакълары:

- а) 1-чи чакъ – ат (энчи атла, тукъум атла);
- б) 2-чи чакъ – сыфат;
- в) 3-чю чакъ – сёзлеу бла этим;
- г) 4-чю чакъ – байлам, кесекчикле эмда послелогла;
- гъ) 5-чи чакъ – сан;
- д) 6-чы чакъ – алмаш;
- дж) 7-чи чакъ – междометие бла мимемала.

3. Бир тамырдан башха сёзлени къуралууларында тюрлю-тюрлю аффикслени хайырландырыуну, синонимлени, антонимлени, айрыш айланчланы тилде орунлу болууларын ачыкълауда *этнолингвистиканы, социоллингвистиканы, психоллингвистиканы* илму мадарлары уллу болушлукъ этерге боллукъдула⁸⁹. Артыкъсыз да бек башха тилледен кирген сёзлени, идиомаланы фонетика эмда морфология къурамларыны тюрлениулерин ачыкълауда, магъанасыны тюрлениуюн неда джангы магъананы алыуун тинтиуде психоллингвистиканы хайыры бек уллуду.

Тарих-этимология тинтиуню теренлиги, деменгилиги да тарих лексикология бла *лексикографияны* дараджалары бла къысха байламлыды. Ол, бу сёзню къайсы тилден, къачан эмда къалай чыкъганын билир ючюн, алгъы бурун этимологиясы этиле тургъан тилде бу сёз не замандан бери джорюгенин, къаллай морфоло-

⁸⁹ Мурзин Л. Логическая и психологическая трактовка синтаксических процессов. Пермь, 1980.

Бодуэн де Куртенэ И. А. Психоллингвистика. Л., 1967.

гия кѳурамны эмда не магъаналаны джюрютгенин, аны фонетика кѳурамын, джазмада кѳалай, кѳачандан бери джюрюгенин ачыкъларгѳа керекди. Кѳарачай-малкѳар тилни бурундан сакъланнган джазма эсгертмелери, кѳб болмасала да, бардыла. Тюрк тилли миллетлени бютеулей алгѳанда уа, орта ѳмюрледен сакъланнган джазма эсгертмелерини саны иги кесекди. Аланы асламысы илмугѳа белгилиди эмда тил илмуда толу хайырландырылады. Кѳарачай-малкѳар тилни энчи сѳзлерин эмда орта тюрк (*общетюркск.*) тамырланы ачыкѳлагѳан кѳзюуде тюрк тилли джазма эсгертмелени толу хайырландыргѳа тѳыйыншлыды.

4. Белгилисича, кѳарачай-малкѳар тилде этимология тинтиуле ѳтген ѳмюрнѳ 60-70-чи джылларында башланнгандыла⁹⁰. Алай а ол тинтиуле сан бир энчи сѳзнѳ юсюнде болмаса, терен, толу, тамамлы эмда тил илмугѳа уллу себеб болурлай бардырылмагѳандыла. Ол себебден кѳарачай-малкѳар тилни этимология илмусу алкѳын биринчи атламларын ѳте турады. Бюгюнлюкде да аны джорукълары, энчиликлери, башха шартлары да белгиленмегендиле.

Тил миллетни энчи шартларыны эм магъаналы шагѳатлыкъларыны бири болгѳаны себебли, тюрлю-тюрлю этимология ачыкѳлаула бла кѳбюсюне тарихчиле кюреширге керек болуб кѳаладыла. Ол себебден, аллай «тинтиулени» асламысы тил илмугѳа, этимологияны джорукъларына келишмейдиле, джангылычлыдыла. Тарихчиледен сора да аллай этимология «ачыкѳлаула» бла тюрлю-тюрлю ономастика сѳзлюклени (сѳз ючюн, топонимика сѳзлюкледе) джыйгѳан-кѳурагѳан алимле да джангылыгучандыла. Сѳзсюз да, тилни тарих-этимология сѳзлюгюнѳ болмагѳанлыгѳыды ала-ны былай мадарсыз ѳтген.

Илмуда этимологияны быллай халы кѳуру кѳарачай-малкѳар тилде тюрлю. Тюрк тиллени (дунияда башха юйюрлю тиллени да) асламысыны бюгюнлюкде тарих-этимология сѳзлюклери джокѳду. Бар сѳзлюкле да кѳбюсюне тюрк тилни баш, энчи шартларына

⁹⁰ Профессорла: Хабичланы М., Хаджилаланы Х.-М., Алийланы У., Ахмаглан-ны И., Будаиланы А., Баскаков Н. эмда башхала.

келишмеген джорукълагъа таяныб къуралгъандыла⁹¹ неда сёзню къуру тенгешдириу-келишдириу тинтиу бла тохтайдыла⁹².

Совет илмуну ара багъанасы орус тил илму болгъаны себебли, аны «кёлекеси» башха тиллени тинтген илмулагъа да тюше эди. Белгилисича уа, тюрк тил илму кесини улуу атламларын туура да совет кёзюуде этиб башлагъанды. Славян тилле бла тюрк тилле эки башха юйюрлеге киргенлерича (биринчи – индоевропалы, артдагъы уа алтай), аланы ич, тыш джорукълары да башхадыла. Орус тил флектив джорукълагъа бойсуна эсе, тюрк тиллени тамалы агглютинативди. Быллай типология башхалыкъ тилни фонетикасында, морфологиясында, синтаксисинде, аны кибиб грамматикасында, семантикасында эмда башха жанларында энчи джорукъланы, мадарланы джюрютдюреди⁹³. Ол себебден тилни энчиликлерини юсюнде этимология тинтиулени, джорукълары бир болса да, мадарлары хар башха юйюрлю тилде энчи болургъа дурусду.

5. Биз тарих-этимология сёзлюгкде ачыкълау-тинтиу статьялагъа быллай излемле салынырын тюзге санайбыз:

1) Алгъы бурун сёз къарачай-малкъар тилде бюгюнлюкде джюрюген халында бериледи (басымы да салыныб).

2) Ызы бла сёзню систем тилдеги тамалын бла магъанасын беребиз, башха морфемаларын белгилейбиз. Къарачай-малкъар тилни сёз къураучу эмда сёз тюрлендириучю аффикслерин, аланы тилде джюрюу джорукъларын белгили тюрколог профессор Хабичланы

⁹¹ Краткий Э. словарь казахского языка. Алматы, 1966.

Краткий школьный Э. словарь ногайского языка. Махачкала, 2004.

Дмитриева Л. Некоторые тюркские этимологии // ЯНС, Кемерово. 1979. вып. 3.

⁹² Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974-1989, т. 1-4.

Левитская Л. Чувашские этимологии // СТ, 1974, №2.

Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1911, т. 1-4.

⁹³ Успенский Б. Структурная типология языков. М., 1965

Серебренников Б. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопросы о морфологическом типе языка // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. М.-Л., 1965.

М. кесини китабында⁹⁴, бизни сартын, терен, тынгылы тинтгени себбли, сёзлюкню статьясында афикслени этимологияларына, аланы грамматика энчиликлерине уллу орун бермейбиз. Алай а ишекли болгъан джерибизде неда тил илмуда джангы оюмну тюзге санагъан төребизде аффикслени джангы этимологияларын да беребиз.

3) Андан сора сёз тилни къайсы кесегине киргени, аны грамматика шартлары айтылады.

4) Аны ызы бла сёзню бюгюнню магъанасы (неда магъаналары) бериледи. Сёзсюз да, сёзню магъанасын эки тилли лексикография сёзлюкледе неда ангылатма сёзлюкде да табаллыкды окъуучу. Алай а этимологиясы этилген сёзню магъанасы, бир да болмаса, къысха эсгертилмесе, сёз нени юсюнден баргъанын ангылатыу бек кыйын боллукду. Ол себебден, ангылатма сёзлюкlege джалгъан кёлекке болмагъанлай, сёзню статьясында аны магъанасын да бере барабыз.

5) Андан сора бир тамырлы сёзлени баш сёзге джууукълукларына кёре тизебиз. Алай этгенибизни сылтауу: баш сёзню тамыры, аны ал къурамы табылгъандан сора, бирча тамырлы сёлени хар бирин башха, энчи статья этиуде, сёзлюкде орун алгъандан башха, уллу магъана кёрмейбиз. Алай а къарачай-малкъар тилде бир тамырлы сёзле баш сёзню тюрлю-тюрлю магъаналарындан къуралыб, бир-бирлерине ушамагъан магъаналаны джюрютюрге боладыла. Аллай сёзлеге статьяны ичинде энчи этимология этебиз.

6) Бу затланы ачыкълагъандан сора сёзню башха тюрк тилледе джюрюген джууукъ тамырларын, аланы магъаналарын келтиребиз. Башха тилден кирген сёзню статьясында уа башха юйюрлю тилледе джюрюген тамырларын, магъаналарын да беребиз. Бу лагъым сёзню тарихин ачыкълауда, аны къайсы тилден эмда къачан келгенин тохташдырыуда уллу себеб болады.

7) Муну ызы бла сёзню тарихин ачыкълау барады. Тилде къачан къуралгъаны, башха тилден эсе уа, къачан келгени, джазма эс-

⁹⁴ Хабичев М. Именное словообразование и формобразование в куманских языках, Наука, М., 1989. Китаб къуру къарачай-малкъар тил бла болуб къалмай, бютеу куман тиллеге джораланса да, этимологиягъа аталмаса да, бизни сартын, къарачай- малкъар тилни этимологиясына бюгюнлюкде бу илму ишден уллу, тынгылы юлюш къошхан болмагъанды.

гертмеледе бармыды, бар эсе, кьайсы ёмюрледе, кьайсы миллетни тилинде джазылгъанын беребиз.

8) Ахырында сёзню, аны тамырыны этимологиясын айтабыз эмда тилни энчи неда тыш тилли хазнасындан болгъанын тохташдырыу бла тамамлайбыз статьяны.

Этимология тинтиуню джорукълары бла мадарларын ачыкълагъандан сора, излемге келишген толу этимология тинтиуню кёргюзюрюк бир-эки юлгю:

А < систем тилдеги «!» (ачыкъ тауушду; соруу эмда айланч кесекчиклени кьуллугъунда джюрюйдю); [а] ачыкъ тауушду – кенг ачылгъан, арт тилли, эринсиз, кьаты айтылгъан ачыкъ тауушду, кь-м тилде фонемады; славян, роман, семит эмда бир кьауум тюрк (огъуз) тилленикинден эсе арт тиллиди, базыгъыракъды. Сёзню тамырында, аффикслеринде да эркин джюрюйдю (акъ, джалан, таракъла). Тамырда [а] таууш биринчи келиб, ызындан келген бёлюмледе неда аффикследе башха тауушха буруллукъ болса, ол алгъы бурун 1-чи дараджалы кьаты [ы] таууш бла алмашынады (кьалын, башчы, алгъышлыкъ), андан кьалса, 2-чи дараджалы кьаты [у] таууш бла алмашынады (джаулукъ, габушур, матух, кьабукълу, мамурач), [о] таууш бла уа бек аз эмда кьыйын ангылашынган этимологиялары болгъан сёзледе алмашынады (гаммос, Апполары, Гапполары). Бир кьауум сёзледе [к], [г], [л] тауушладан сора келсе, джумушакъ айтылады: кямар, гяхиник, лябатда.

Междометиеди – адамны тилекчилигин (а джаш, бизге да кьайта келмезмисе) кёл кенгдиргенин неда кьууаннганын билдиреди (а марджа, бери бир чаб; а кьыз, сенмисе; а, джыгырам, мен айтханнга келдингми).

Байламды – тенг джарашхан кьош айтымны эки кесегин бир-бирлерине кьаршчылайды (алгъын саламлашмаучу киши, бюгюн а этек сибиреди).

Кесекчикди – этимсыфат бла этимсёзлеуге огъайлау неда кючлеу магъана береди (бериб а, не бергендиле; бармай а, не ишлерикди ол анда), айтымгъа соруу неда тилекчи хал береди (мен кьызыма барама, миллет а кьайры барады; турсанг а ,

джаши, бир джукъ ауузлан), соруугъа кюч береди (а кимди да ол былайда; а неди да бу чачылгъан), алмашла бла келсе, аны энчи-лейди (сен а, къалгъанлача да болмай, бек игисе; а сени атынг къалайды).

Аффиксди –къарачай-малкъар тилни морфологиясында бек кѳб джюрюйдю, атдан, сыфатдан эмда этимден джангы сѳз-ле, атла къурайды (тум-а, боз-а, чор-а, чул-а, сан-а, къур-а, джыл-а).

Бурунгу тюрк тилледе башчыдан сора келиб, аны во-катив халын къатлагъан кесекчик болуб да джюрюген-ди: edgu edgu sen braman a – ой//ай сен халал, джуму-шакъ брахман! (Suv 497); jekler uluyi a sizin qizinizni ar-сuni tona qunup eltu bardı – ой//ай джекленни патчахы, сени къызынгы Арджуна-Тонга тутуб алыб кетди (Uig II 25).

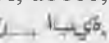
Дагъыда тенглешдир: *азер.* а хасан! – эй, Гасан; *осм. тюрк.* bu ana cadde mi a – бу ара ораммыды, не; *чех.* bratr a sestra – эгеч бла къарнаш; *орус.* а, али, ан – алесе, неда, андан эсе; *араб.* а ля нашрабу-шша'а – шай ичерми эдик, не; фахмут хаз'а – ангылаял-дынгмы экен; а-ля ма радж'ат –(аннга) къайтырмы эдинг да; а-ля уху – сѳз ючюн («а именно» деген магъанада); *испан.* a donde va usted – къайры барасыз да.

Бизни сартын, бу башында айтылгъан джумушла бла энчили-клени къарачай-малкъар /а/ кесини бурунгу баба тилинден келти-реди. Ол себебден /а/ къарачай-малкъар тилни кесини энчи таууш, сѳз, морфология эмда грамматика хазнасынданды.

Эсгертиу: арт джыллада ауузда джюрюген къарачай-малкъар тилде, орус тилден кирген соруу салгъан неда кючлеген байлам бо-луб, айтымны аллында да келеди: *А сен келликмисе? А биз таугъа да чыкъгъан эдик!*

АБАДАН = аб этимон – а ат къуаручу аффикс – дан болуш аффикс → аб ≤ систем тилдеги «أبأ» (ата); къ-м тилде «тамада», «уллу», «мазаллы» деген магъаналаны джюрютеди; ол магъанада бурунгу эмда бюгюнню тюрк тиллени асламысында да джюрюйдю. Апеллятивни тамалы бюгюнню къ-м тилде ачыкъ этимонду; «ана», «ата», «ата-ана», «баба» деген магъаналада джюрюйдю.

Дагъыда къара: аба – ана (МК, 55); ne munliy turur bu aba adam oylani – къалай джазыкъды бу адам улусуну джашы (QBH, 48); аба, абай, абашым (ногъ.) – ана, аначыкъ, ання деген магъанада; аба, абай (къум.) – ана, ання; аба – къыргъ., татар., азерб., хак., сал., тув., апа < аппа – туркм., башк.; апыч, апый – татар. Бюгюннгю къарачай-малкъар абба//аппа (къарт ата, атасыны атасы) деген сёзге да къара.

Тенгешдир: орус. аббат – католик манахланы тамадасы; укр., болг. – абат; эски румча – авва; франц. – аббас; немц. – абт, аббет; перс. – аба (ата, баба деген магъанада); араб. – (ата, ата-ана, баба деген магъанада); арамей тилде ab, abba – «баба» деген магъанада. Дагъыда: корей. абони – ата; маньчж. ама – ата; ороц. ама – ата; эвенк. ама – ата, къарт ата; монг. ааб, аба – ата, къарт ата, тиб. – ап'у, ап'и

«Аба» къуру эркиши джанын кёргюзюб къоймай, тиширью магъанада да эркин джюрюйдю; сёз ючюн, «ана» деген магъанада: аба– осм. тюрк., азерб., тув.; апа – туркм., къыргъ., къаз., уйг., къкъалт.; апе – кар.; афагъай «бийче» деген магъанада – тув.

Бизни сартын, бу къауумну тамырын буруннгю баба тилдеги аб (ата-ана, баба деген магъанада) деген сёз къурайды. Дунияда тюрлю-тюрлю тиллени сёз хазналарында эркин джюрюгени себели, аланы асламысы бу сёзню (аб, аба) буруннгю баба тилден (ббт.) кеслери сакълаб келгеннге санайбыз. Аны бла бирге, сёзсюз да, бир къауум тиллеге бу тамыр неда андан къуралгъан бирси сёзле кёчерге боллукъларын огъайламайбыз.

Къарачай-малкъар тилни юсюнден айтханда уа, аб, аба деген тамырладан къуралгъан сёзлени саны, аланы тилде сёз къурау джорукълагъа (аба, абба//аппа; абам, абамыкъы, абамдан, абаныкъыла) толу бойсунуулары, баш эмда кёчген магъанада (аба, абадан) джорюулери, тилни тауушларыны сингармония джорукъларына (абаданыракъларыбыз) толу бойсунуулары бу тамырны къарачай-малкъар тилни сёз хазнасында буруннгю баба тилден (ббт) сакъланнганына шагъатдыла.

Ол себебден биз абадан деген сёзню, башында айтылгъанны да эсге ала, къарачай-малкъар тилни сёз къурау мадарларына толусу бла бойсуннганын да черте, тилни энчи хазнасына теджейбиз.

АБЫЧАР//абчар = абы//аб + чар; эки сёзден кьуралгъан кьош сёз; аскер бёлекни тамадасы.

Бир кьауум алимле сёз кь-м тилге орус тилден (*офицер*) киргенди деген оюмну джюрютедиле. Алай а бу сёз орус тилни кесине 17-чи ёмюрню аягъында немча тилден (*offizier*) кёчгенди⁹⁵, ары да *франц.* *officier* – ол да *лат.* *officiarius* < *orificium* «борч», «кьулулукъ», «ёнгкюч» деген сёзден чыгъарадыла алимлени бир кьаууму. Башха славян тилледе кьара: *castnik* (*словен.*), *dustojnik* (*чех.*), *сотник* (*укр., кьазакъ.*). Кёргенибизча, «ёнгкюч» бла аскер башчыны, тамаданы бир тукъум магъана байламлыкълары джокъду. Ол себебден, латин-орус оюмну терсге санаб, башха этимология теджерге излейбиз.

Абчар = *аб* («ана», «ата», кёчген магъанада «юйюр тамада») → *аб* ≤ систем тилдеги «*أب*» (*ата*) + *чар* (эски тюрк тилледе «юйюр», «юйдеги») (кь-м тилде «чериу» – аскер). Белгилисича уа, тюрк халкълада аскер бёлекле юйюрледен, тукъумладан, миллетледен кьуралыб болгъандыла. Ол себебден, гитче аскер бёлекни, аскер юйюрню тамадасы *абчар* болургъа боллугъун тюзге санайбыз. Артыкъсыз да европачы халкъланы аскер терминологияларында бу сёз бурундан келмей, кьуру орта ёмюрледен бери джюрюб башлагъанын эсге алсакъ. Белгилисича уа, ол кёзюуледе осман тюркле Европаны халкъларын, артыкъсыз да Балкан тийресин, аскер кюч бла онглаб тургъанды.

Кьара: к-м. т. чериу аскер кьууугъуннга чыкыгъанды; *с^аг с^армаг* (МК 236) – юйдеги, юйюр; *серик* – аскер: *kur alp er kuvanci serig kunleri* (QBN 172) – ётгюр эрни кьууанчы – аны аскерчи кюнлери; *alp serigde bilge tirigde* (МК 407) – аскерде – ётгюрлю, джашауда – акъылман.

Апеллятивни экинчи кесегини тамалында *чериу* → систем тилдеги «*وَرَج*» (смелый, неустрашимый, храбрый) сёз болургъа да боллукъду, артыкъсыз да аскерге башчылыкъ этген адамгъа керекли шартлагъа эс бёлсек. Дагъыда кьара: систем тилдеги «*رَازَج*» (многочисленный, *о войске*); «*رَج*» (влечь за собой, идти впереди).

⁹⁵ Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. I-II т. «Русский язык», М., 1994, стр. 611.

Бизни сартын *абчар* деген сёз тюрк тиллени энчи сёз кьура-
учу грамматика мадарлары бла баба тилден келген хазнасындан
кьуралгъаны башындагъы версиядан эсе тутхучлуду. Болса да, бу
сёз кьарачай-малкьар тилге XIX-чу ёмюрню экинчи сюреминде*⁹⁶
орус тилни юсю бла киргенди.

*⁹⁶ Сёз ючюн, «Хасаука» джырда абчар сёзню орнуна «башчы» термин джю-
рюйдю. Кьарачай-малкьар чам джырда да («Джёрме), «Татаркьанны» джырында
да. «Кьобанланы кьой бёлекде» да джюрюмсийди «абчар» сёз. Алай а, айтылгъан
ёмюрню арт сюреминде орус аскерде кьуллукъ этген адамланы энчи атларына
(«хаджи» дегенча) «абчар» ат да кьошулуб айтылгъан төрелери тюбейди.

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. Аль-мунтахаб фи тафсир Аль-Куран Аль-Карим (Толкование Священного Корана). Министерство вакуфов Египта. Каир. 1420 хиджры // 2000 г.
2. Баскаков А.Н. Русские фамилии тюркского происхождения. «Мишель», М., 1993.
3. Баун Ф. А. Заимствованные слова. «Беседа», Берлин, 1923, № 3.
4. Библия: Ветхий и Новый Завет (Синодальное издание). М., «Протестант», 1991.
5. Бодуэн де Куртенэ И. А. Психолингвистика. Л., 1967.
6. Горелов И.Н. Избранные труды по психолингвистике. Серия «Филологическая библиотека». М.: изд-во «Лабиринт», 2003.
7. Гиргас В.Ф. Арабско-русский словарь к Корану и хадисам. СПб., «Изд-во «Диля», 2006.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1980.
9. Дмитриева Л., Некоторые тюркские этимологии // ЯНС. Кемерово, 1979, вып. 3.
10. Древнетюркский словарь. Наука, Л, 1969.
11. Зубкова Л.Г. Общая теория языка в развитии. М., 2002.
12. Зубкова Л.Г. Язык как форма. М., 1999.
13. Иллич-Свитыч В. Опыт сравнения ностратических языков. т.1, М., 1975.
14. Краткий этимологический словарь казахского языка. Алматы, 1966.
15. Краткий школьный этимологический словарь ногайского языка. Махачкала, 2004.
16. Левитская Л. Чувашские этимологии // СТ. 1974, №2.
17. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., Главная редакция восточной литературы, 1985.
18. Лер-Сплавинский Т. Польский язык. М., 1954, с. 64.
19. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения терминов и терминоэлементов. М., 1982.
20. Марр Н.Я. Избранные работы. т.-1-5, М. – Л. 1933-1937.

21. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. М.: Аспект Пресс, 1996.

22. Мурзин Л. Логическая и психологическая трактовка синтаксических процессов. Пермь, 1980.

23. Потехня А. А. Слово и миф. М. «Правда», 1989.

24. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. Спб., 1911, т. 1-4.

25. Севортыан Э. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974-1989, т. 1-4.

26. Серебрянников Б. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопросы о морфологическом типе языка // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. М.-Л., 1965.

27. Торчинов Е.А. Религии мира. Опыт запредельного. Трансперсональные состояния и психотехника. Спб: Центр «Петербургское Востоковедение», 1998.

28. Успенский Б. Структурная типология языков. М., 1965.

29. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. I-II т. «Русский язык», М., 1994.

30. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950.

31. Хабичев М. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. Наука, М., 1989.

32. Элиаде М. Священное и мирское. М.: МГУ, 1994.

33. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождения языка. М., 1984.

АЙРЫШ. АЙРЫ СЁЗ

Белгилисича, тил илмуну тилни сёз байлыгыны къурамына къарагъан, аны тинтген кесегине лексикология дейдиле. Ол кеси да бир талай бёлумге юлешинеди. Аланы бири семасиологияды. Ол сёзлени магъаналарына къарайды, къауумлагъа айырады (синонимлеге, антонимлеге, омонимлеге, д.а.к.), аланы илму джаны бла тинтеди.

Башхача айтсакъ, семасиология сёзлени тыш къаблары бла ич магъаналарыны бир-бирлерине келишмекликлерине, бир-бирин тутханларына, тутмагъанларына къарайды. Сёзлени бу айтылгъан ышанлары бла къауумлайды:

а) айтылыулары, джазылыулары да бирча болуб, башха магъана берген сёзле (омонимле);

б) айтылыулары, джазылыулары да башха болуб, бирча неда ушаш магъананы берген сёзле (синонимле);

в) айтылыулары, джазылыулары да башха болуб, къаршчы магъананы берген сёзле (антонимле).

Ёнге, бизни сартын, бу тизгин толу тюлдю. Къарачай-малкъар тил илму уа не школ, не ВУЗ программада башха джукъ айтмайды, къошмайды. «Тынгылаб» къоюу а, белгилисича, бар джарсыуну, кемликни къоратмайды неда аны ачыкъламайды.

Ол себебден, семасиологияны башында айтылгъан юч къауумуна биз энтда бирни къошаргъа кереклисин, къолубуздан келгенича, ачыкълаб кёрейик. Алгъы бурун сёз нени юсюнден барлыгын кёргюзген бир юлгю келтирейик.

Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасында Тынчджатмаз бла Джуртубайны быллай ушакълары барды:

Тынчджатмаз: – Атам, бердими тонну?

Джуртубай: – Берди, балам, берди!

Тынчджатмаз: – Да къайда, берди эсе?

Джуртубай: – Ма къулакъ джаныма берди!

«Берди, балам, берди!» – деген айтымда «берди» деген сёз кесини тюз, сёзлюкдеги магъанасында берилмей, къаршчы магъанада келеди – «бермеди» деген магъанада. Алай бла, бу юлгюде келгенине кёре, «берди» деген сёзню къарачай-малкъар тилде эки магъанасы болургъа боллугъун кёребиз: 1) бир затны кимге болса да берирге; 2) бир затны кимге болса да бермезге.

Биринчи «берди» бла экинчи «бердини» тыш къаблары (джазылыулары) бирчадыла, алайлыкълары бла омонимге ушайдыла. Алай а ич магъаналарыны келишмекликлери бла омонимди дерге онг бермейдиле, антонимге ушайдыла – къаршчы магъананы береди. Ёнге, тыш къаблары бла антонимни излемине келишмейдиле: экиси да бирча джазыладыла, бирча тауушладан къуралыбдыла. Алай бла «берди» деген сёзню бу эки фомасы не омонимге, не антонимге толусу бла кирмейдиле, синонимге уа не аз да келишмейдиле.

Къарачай-малкъар тилде сёзлени быллай ышанлары къуру «берди» деген сёзде тюбег къалмайдыла. Аллай сёзле антонимледен, синонимледен неда омонимледен аз тюлдюле.

Тюшкюндюрюрча бир талай юлгю келтирейик: «Алан, арыкъдан да ёлесе!» семизсе деген магъанада; «Къалай иги этдинг!» аман этдинг деген магъанада; «Келдими сакълагъанынг?» – деген соруугъа: «Келди! Келмейин а!» келмеди деген магъанада д.а.к. Бу тизгинни мардасыз узун созаргъа тилни хыйсабы джетерикди. Ол себебден аннга магъаналы эс бёлюрге тыйыншлыды, аны тинтерге, сюзерге керекди.

Бу биз чертген сёзлени антонимден, синонимден, омонимден да башха, энчи ышанлары бардыла – айтылыулары, джазылыулары да бирча болуб, къаршчы магъананы береди. Алай эсе уа аладан башхады, кесини энчи орну, аты да болургъа керекди.

Дунияда биринчи болуб, 1883 джыл бу затха В. Шерцль эс бёлгенди. Алай а бюгюнлюкде да тил илму аны кереклисича тинтиб, ачыкълаб бошамагъанды. Къарачай-малкъар илмуда уа бюгюннге дери эс да бёлмегендиле. Ол себебден, адам таянырлай сынгар илму иш да джокъду, таб, аны термин аты да джокъду.

Белгилисича, сёзлени бир адам тюл, халкъ къурайды. Алай а илму терминлени алимле джарашдырадыла, тилге, къулакъгъа да келишиую болса уа, халкъ да джюрютеди. Алайды да, алимле кеслерини сёзлерин алкъын айтырла, биз а бу ишибизни бардырыр ючюн, «ол зат», «бу ышан» деб турмай, бир джукъ атайыкъ.

«Лингвистика терминлени сёзлюгюнде» (О.С. Ахманова) тилде сёзлени быллай халларына энантиосемия деб айтылады. Кеси да былай ачыкълайды ол терминни: «Троп, состоящий в употреблении слов в противоположном смысле». Энантиосемия деген интернационал термин къарачай адамны тилине бираз къыйынды, артыкъсыз да сохталагъа. Къарачай-малкъар тилни кесини энчи мадарлары бла хайырланыб кёрмегенлей, эринчеклик этиб, тилни айтыу-таууш джорукъларына келишмеген сёзлени тилни сёз хазнасына кийириб барыу дурус да тюлдю.

Къарачай-малкъар тилде айры деген сёз «экиге айырылыу», «къаршчылыкъ» деген магъаналаны джюрютеди. Бизни сартын, сёзню бу артдагъы магъанасы къош сёзледен къуралгъан интернационал терминни (энантиосемия) толусу бла береледи. Сёзню магъана джюгюн андан ары ауур этмез мурат бла эмда аны энчи терминнге бурур ючюн, ат къураучу —ш аффиксни къошуб, айрыш деген терминни къарачай-малкъар тилге энантиосемияны орнуна кийириую тюзге санайбыз.

Алай бла, сёзню айтылыуу бла джазылыуу тюрленмегенлей къаршчы магъананы бериу халына айрыш дейик. Къарачай-малкъар тилде быллай халгъа тюшген сёзлеге уа айры сёзле дейик.

Айрыш адабиятыбызда тюбей келсе да, кёбюсюне халкъны тюз ушакъ тилинде джюрюйдю. Литература тилге ол джазыучуну тилге усталыгъы бла, фахмусуну кючю бла киреди, чыгъармагъа бираз «джан» салады. Медет, айрышны джазмада кёргюзюрлей, айры сёзлеге, сёзтутушлагъа салырлай бир энчи белги болмагъаны себепли, семасиологияны бу мадары адабият тилде бек аз хайырландырылады. Тюз ушакъда уа айры сёзлени эркин табаргъа боллукъбуз. Алай эсе, айры сёз къалай къуралады, аны чуруму недеди, айрыш тилни мадарымыды огъесе сёзню энчилигимиди деген чыуулагъа джууаб излерге керекбиз.

Белгилисича, сёзню магъанасын къабындан айырсаң, аны сёзлюгю къалмайды, ол магъанасыз тауушланы джоппусу болуб тохтайды. «Берди» деген сёз «бер» тамыргъа ючюнчю бетни –ди аффикси къошулуб къуралгъанды, кеси да ючюнчю бетдегини бир затны бергенин кёргюзеди. Къарачай-малкъар тилни сёз къурау джорукълары бла аны огъайлаучу формагъа салыр ючюн, тамыргъа огъайлаучу –ме аффиксни къошаргъа керек эдик: бер+ме+ди. Айрышда уа, ол огъайлаучу аффикс къошулмагъанлай, сёз кесини баш формасындан айры сёзню халына ауазны (интонацияны) кючю бла кёчерге мадар табады.

Сёлешген адам кесини ауазын эниклеген, тюртген, ачыуланган, огъайлагъан неда былагъа ушаш башха тюрлю халгъа келишдириб сёзню айтса, аны магъанасы бираз тюрленирге, чертилерге, кёбейирге неда азайыргъа болады. Айрышда уа сёзню магъанасы къаршчы болады. Алай бла сёзню эки магъанасы бир-бирлерине антоним болургъа мадар табадыла. Болса да, тил илму бир сёзню семантика джаны бла бир-бирлерине джууукъ неда ушаш талай магъананы джорютюрге боллугъун къабыл этсе да, къаршчы магъананы джорютюрюгюн айтмайды. Аны чуруму – айры сёз, айтылыннгынчы, тилде хазыр формада турмайды. Башында чертгенибизча, бир белгили кёзюде сёзню тауушларыны айтылыулары бла ауазны тюрлениуюню синхрон халда келишиулеринде къуралады. Аны айтханыбыз, сёзню магъанасын айрыш халда тюрлендирир ючюн, ушакъда ауазны тюрлендирир чурумла да болургъа керекдиле.

Адам тегерегиндеги дуняда бола тургъан ишлени, затланы хапарлар ючюн, аланы аннга къалай тийишгенлерин, ол затлагъа адам кеси не кёзден къарагъанын билдирир ючюн, сёз бла хайырланады. Сёзсюз да, адам хар неге да бирча разы болуб бармайды, бирде уа этген умутлары толмай да къаладыла. Аллай кёзюледе тилни сёз байлыгъы аны халын толусу бла берелмесе, болушлукъгъа ауазны мадарларын да хайырландырыргъа тюшеди. Ауаз, белгилисича, ушакъда кёбюсюне стилистика къуллукъда джорюйдю. Алай а аны айрыш кючю болур ючюн, ол халда хапары айтылгъан зат, аны чертилген энчилиги ушакъ негерлени барысына да бирча хакъ белгили болургъа керекди. Аны бла да къалмай, айры сёз бла

айтылган зат (болум, хал, д.а.к.) кертисинде, игисинде болургъа кереклисине (ушакъ нёгерлени оюмлары бла) толусу бла къаршчы болургъа керекди. Алай демеклик, дуняны керти сураты (ДКС) бла дуняны тил суратыны (ДТС) араларында толу къаршчылыкъ болургъа керекди. Аллай къаршчылыкъны, башында кёргюзгени-бизча, тилни башха мадарлары бла да берирге боллукъду (огъайлачу аффиксле бла, кесекчикле бла, антонимле бла). Алай а тилни аллай мадарлары ДКС-ни хапарлагъан, суратлагъан болмасала, сёлешген адамны ол затлагъа не кёзден къарагъанын, аны ич дунясын толусу бла берелмейдиле.

Адам ёмюрледен да дуняда бола келген затланы экиге юлеше (дуализм), экили багъа бере келгенди: *акъ – къара, баш – тюб, иги – аман, эркек – тиши, джылы – сууукъ, алды – берди, джити – дуптукъ, д.а.к.* Эки ортагъа чек салыб, бир джанындагъы ангыламланы синонимлеге джыя, бирси джаны бла антонимлик джюрюте, алай а эки джанын да тенг неда тенгиширек «базманда» тутаргъа кюрешеди. Боюнсаханы эки джанындагъы затла шартлары бла бир-бирлерине къаршчы болгъанча, аланы хар бирин да энчи сёзле бла белгилейди адам. Ол себебден, бир сёзню сёзлюкдеги магъаналарында синонимия, омонимия тюбесе да, къаршчылыкъ джангыз да тюбемейди. Бу эки къауумгъа да кирмей, эки ортада энчи тура, бир белгили сёзню къаршчы магъаналагъа юлешуу айрышны баш эмда энчи шартыды. Ол кеси да тилни къаршчылау джюрюген кесеклерини къайсы биринде да эркин тюбейди.

Белгилисича, къайсы бир сёзню да тилде эки тюрю джюгю болады – магъананы эмда халны бериу. Балли Ш. кесини «Французская стилистика» атлы ишинде аны юсюнден былай джазады: «Согласно общему принципу... все речевые факты потенциально способны выражать эти два аспекта (логич. и эмоц.) человеческой мысли». Бирде сёзню хал джаны ташада къалыб кетерге болады, бирде уа магъана джаны кесини баш формасын тас этиб да къоюучанды. Айрыш а сёзню магъанасын къаршчы этгени бла къалмай, аны ал магъанасына тыйыншлы, келишиулю халын андан айырыб, джокъ этиб, башха халны салады. Алай бла «берди» деген сёз, халы тюрленгени себебли, «бермеди» деген магъананы алгъандан сора да, сёзлюкдеги «бермеди» деген сёзню халындан

халы бла иги огъуна башха болады. Кеси да сѣлешгенни «*берди*» деген сѣзню ал магъанасы бла не аз да разы болмагъанын ачыкъ кѣргюзеди. «*Бермеди*» деген сѣзню уа аллай хал кючю, магъана джюгю да джокъду. Кѣргенибизча, айрыш сѣзню энчилиги тюлдю, тилни айтыу эмда магъана тюрлендириу мадарыды. Ол биринчиси.

Экинчиси, айрышны магъана эмда хал джаны бла баш джюгю къаршчылауду. Къаршчылау болгъан джерде уа, адетдеча болса, къаршчылагъан бла къаршчыланган да болургъа керекдиле. Сѣзню юсюнден айтханда – аны ал формасы бла огъайлагъан формасы. Тюз сѣзледе ол къуллукъну огъайлаучу аффиксле неда антонимле толтурадыла. Айрышны юсюнден айтханда, къаршчыланган, къаршчылаучу да магъанады, нек дегенде, сѣзню морфология кюрамы тюрленмегенлей къалады. Айры сѣзню ал формасы – аны магъана джаны, огъайлагъан формасы да – хал джаны боладыла. Адамны халы аны ауазындан белгили болгъанын эсге алсакъ а, айры сѣзлени кюралыуларында ауазны неге керек болгъаны да, айрышны кюру да сѣлешинген кѣзюучюкде нек кюралгъаны да ачыкъ боладыла. Алай бла, ауаз айрышны къаршчылау къуллугъунда амалсыз компоненти болгъанын тохташдырабыз.

Айрыш бир сѣзден, сѣзтутушдан да кюралыргъа болады. Юлгю: «Китабны бердими?» – деген соруугъа: «*Берди!*» (бермеди деген магъанада). Даулетни «Апендини ауаз бергенин эшитгенмисе?» деген соруууна, Тынчджатмаз былай джууаб береди: «Да ол къадар межгитге ийгенинг бла, *ауаз эшитмей не этерик эдим!*» (эшитмегенме деген магъанада). Кѣргенибизча, айры сѣзтутуш кесини кюрамына кирген сѣзлени бютеулей магъаналарына къаршчы келген, башха магъана береди. Аллай магъананы сѣзтутушну кюрамындагъы сѣзле кеслерини тюз магъаналарындан чыгъарырлай амаллары джокъду. Былай къарагъаннга, бу ышан фраземаны, метафораны шартларына да ушайды. Алай а тыш, «кѣзбаулу» ушашлыкъларындан озуб, алагъа бирчадыла, бир-бирлерине джууукъдула дерге джарарыкъ тюлдю. Фразама лексиконну белгисиди, кесин да сѣзлюкде белгилерлей мадар барды.

Айры сѣз (неда сѣзтутушну кѣурамындагы сѣзле) бир кѣзюуге дери кесини сѣзлюкде джазылган магъанасын джюрюте туруб, бир белгили чурумну кючю бла тюрленген ауаз бла айтылынса, сѣз, кесини тыш кябында турганлай, баш магъанасын ташлаб, аннга кяршчы, антонимли магъананы береди. Алай демеклик, **сѣзлени, сѣзтутушланы тауушлары, сѣзлери, джазылыулары бирча болуб, магъаналары бир-бирине кяршчы келген болумгя айрыш дейбиз.** Ол кеси да амалсыз ауазны кючю бла бир белгили синхрон халда кѣуралады.

Айры сѣз, айтылыннгынчы, тилде хазыр формада турмайды. Ол себебден, айрышны сѣзлюкде белгинича тохташдырыр хыйсаб джокъду, тил хазнагя кирмейди, хар кѣуру да айтылынган кѣзюучюкде кѣуралады, тилни семасиология мадарыды.

ЧЕРКЕС ТУКЪУМЛАНЫ ТЮРК ТАМЫРЛАРЫ

(100 тукъумну тенгleshдириу анализи)

Адам улуну тарихи тинтилиб бошалмагъанча, тюрлю-тюрлю миллетлени тарихлери да бирча терен тинтилмегендиле. Сёз ючюн, бурунгу тюрклени тарихлери: ала къайдан чыкъдыла эмда нек тюб болдула дегенча сорууладан озуб, аланы тил, тин эмда турмуш байлыкларына уллу эс бёлюнмейди. Аны чурумуну кеслерини тарихлерин, атларын тюрлю-тюрлю миллетлеге къоюб кетген тюрклени алай ызлары, культуралары болмагъанлыкъда тюлдю. Минг бла джарым джылыны узагъында Къытайны, Иранны, Румну неда Индияны культураларына тенглик, боюнсахлыкъ этиб туралгъан тюрк дуния алай ыз къоймай кетмегенди. Алай а европачы алимлени ангыларын джангылычлы эмда заранлы оюм кючлеб, тюрк халкъны, кёчгюнчю шартын уллу кемликге санаб, «адам улуну къан ичген гыбысына», «къара чибинине» тергеу адет болуб къалгъанды.

Ахыр джыллада бардырылгъан археология ишле уа джылдан джылгъа ол оюмну терслигин тынгылы ачыкъларлай джангы шагъатлыкъла таба барадыла. Джер тюбюнде сакъланнган хазналарындан да бек тюрклени башхалагъа ушамагъан эмда алагъа тенглик этелген джамагъат джашаулары, турмушлары, къраллыкъ эмда иш джюрю-тюулери, аскер джорукълары, къурамлары, аланы бир-бирлерине бойсунуулары, башхала бла байламлыкъ, келечилик джюрютюулери, бар дунияны ангылаулары алимлени тамам да сейирсиндиредиле. Адам улуну тарихинде тюрклени юлюшлери уллуду, алай а аланы тарихлери бюгюнлюкде да джазылыб бошалмагъанды. Кёбюсюне къысхартылыб, ат башындан неда хыртланнган халда бериле келгенди⁹⁷

⁹⁷ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1991.

Къытайны белгили хуналарындан Ингилиз айрымканлагъа дери Евразияда тюркле бла бир кере «саламлашмагъан», аланы дин, тин эмда тил байлыкъларындан «лыкъ» демеген хазна миллет болмаз. Ол себебден аланы ызлары къайсы бир миллетде да, хар къалайда да табаргъа боллукъбуз. Черкес халкъ (черкес, адыгей, къабарты) да аланы бириди. Адыгла IV-чю ёмюрден башлаб тюрклени тюблеринден чыкъмагъанлай XIX-чу ёмюрге дери тургъанлары себебли, тарихлери, культуралары да ала бла къысха байламлыдыла⁹⁸. Сёзсюз да, аллай байламлыкъ миллет тилде да эсленирлей ыз къояргъа керекди. Аны алайлыгъын Р.Бетров да чертеди кесини «Происхождение и этнокультурные связи адыгов» атлы ишинде⁹⁹.

Башхала бла байламлыкъ джюрютмей, алмай, бермей, консерва банкадача, энчи тургъан джангыз бир халкъ да болмайды. Къайсы бир миллет тилде да барды башха тилледен кирген тыш сёзле. Миллетлени, миллет тиллени аллай алыш-беришлерине «иги» неда «аман» деб багъа бериу кесини тамырында огъуна джангылычлы эмда илмугъа келишмеген, тамам магъанасыз ишди. Илмугъа тыш тилледен кирген сёзлени санын, тарихлерин, грамматика энчиликлерин ачыкълау дурусду.

Бу статьябызны баш умуту черкес антропонимикада (тукъум атлада) тюрк тамырланы тинтиудю. Бизни сартын, аллай ишни хайыры къуру тил бла кюрешген алимлеге джараб къалмай, тарихчилеге да себеб боллукъду. Нек дегенде, энчи атланы аталыулары (аланы апеллятив магъаналары) «миллетни бир белгили тарих кёзюуде эмда лингвистика халда къалай джашау этгенин кёргюзюрге болады»¹⁰⁰. Андан сора да, байламлыкъ джюрютген миллетле кеслеринде болмагъан социал-турмуш кереклени, джамагъат-политика джорукъланы, адет-намыс хазналаны, дин оюмланы башхадан атлары бла бирге алыргъа ёч болуучандыла. Тукъум атланы апеллятивлеринде уа миллетни джашаууну тюрлю-тюрлю джанлары аякъ орунлу болуб къалыучанды.

⁹⁸ Сукунов Х.Х., Сукунова И.Х. Черкешенка. Майкоп, 1992.

⁹⁹ Бетров Р. Происхождение и этнокультурные связи адыгов. Нальчик, 1991.

¹⁰⁰ Коков К.Дж., Кокова Л.Дж. Кабардино-черкесские фамилии.

Бурунгу тюрклени заманларындан (IV-чю ёмюрден) башлаб, орта ёмюрледе осман тюрклени, къримлыланы, ногъайлыланы, XVII-XX-чы ёмюрледе Шимал Кавказда аджам тилни*¹⁰¹ адыг миллетлени джамагъат-политика джашауларында, миллет культураларыны къралыуларында алгъан орунларын, юлюшлерин эсге алсакъ, черкес тукъум атлада тюрк тамырланы кёблюгюне сейирсинирча тюлдю. Алай а черкес тукъумланы тинтиуге бир чалдыу салгъан зат да барды: тукъумланы къайдан, къалай, къачан къралгъанларына шагъатлыкъ этген генеология къагъытла кёбюсюне джокъдула. Ол себебден, бир-бирде атны этимологиясын ачыкълау алимни энчи оюмуну дараджасында къалыб кетерге болады. Сёзню тамырын тинтген кёзюуде, тукъум атны апеллятивини талай магъанасы ачыкъланыб да къалады. Ол заманда тукъум атны тамалын сёзню къайсы магъанасы кърурагъанын тохташдырыу «таш салгъанча» бир зат болуб кълалмаз ючюн, тил илмуну мадарларындан сора да, башха тарих лагъымланы да хайырландырыргъа тюшеди.

Черкес тил (дунияда башха тиллени асламысыча) тюрк тамалы сёзлени фонетика эмда морфология энчиликлерин кесини артикуляция эмда сёз кърурау джорукъларына бираз бойсундура, тюрлендире алады эмда тилде ол халда хайырландырады. Сёз ючюн, *беч – беч, Ачемез – Ашэмэз, амалчы – амалшы, Байчора – Байшорэ, Бештау – Бешто, джайгъыч – цIэгъэж, чепкен – кIэпхын, къа-тыкъ – хъэтыкъ, халек – хъэлэч, къауум – къаум//къом, талау – тэлоу//тало, Сосуркъа – Саусырыкъу// Сосрукъуа//Сосрыкуэ, мал – мэл, шапа – тцафIэ, кюч – кIуачIэ*. Ол тюрлениулени асламысы адыг тиллени бюгюнню фонетика халларындан эсе, аланы бираз эртдерекдеги мадарларына бойсунубдула. Аны баш чурумларыны бири – бюгюнню черкес тиллени джамалары барды, къайсы

*¹⁰¹ Аджам тил – неда шимал-кавказ тюрки, XVII-чи ёмюрде кыпчакъ тиллени куман бёлюмюно тамалында къралгъан джазма XX-чы ёмюрню ал сюремине деричи бютеу Шимал Кавказны миллетлеринде эркин хайырландырылгъанды эмда Кавказны халкъла арасы тили болгъанды. Черкеслиледе уа XX-чы ёмюрню 40-чы джылларында да адыг-тюрк билингвизм (эки тилде да сёлешуу) эркин джюрюгенди.

джангы сёзню да, аны ие тилиндеча, толу джазыб алырлай хыйсаб барды.

Черкес тукъум атланы тенгleshдириу анализ этиб тинтгенибизге кёре, черкес антропонимикада тюрк тамырланы орунлу болууларын талай къауумгъа юлеширге боллугъун эслейбиз:

- 1) аллындан да толусу бла тюрк тамырлы атла;
- 2) тюрк тилли суффиксле къошулуб къуралгъан атла:
 - а) – чи (черкес тилде –ш//ши);
 - б) – ли (черкес тилде –лы);
 - в) – ай (черкес тилде – ай//эй);
 - г) – чыкъ (черкес тилде –ц//к);

3) эки неда талай сёзден къуралгъан атлада бир тамыры тюрк тилли болгъанла;

4) тюрк элементле бла джалгъаныб къуралгъан атла (къан, хан, бек, герий, окъ, д.а.к.).

Биз бу статьябызда тинтген 100 тукъум атны «Кабардино-черкесские фамилии» деген сёзлюкден авторла (Коков К.Дж., Коква Л.Дж.) кеслери тизгенча алгъанбыз. Элли неда эки джюз болмай, джюзде нек тохтайбыз?

Биринчиге, алдан да бютеу черкес тукъум атлада тюрк тамырланы ачыкълар умутубуз, муратыбыз да джокъ эди. Экинчиси, бизни сартын, къуру 3 харифни (А, Б, К) ичиндеги тукъумлада 100 тюрк тамалны ачыкълагъаныбыз бизни оюмубузну – черкес халкъны къуралыуунда тюрк дунияны, тюрк тилни уллу юлюшлери болгъаны – толусу бла джакъларлай эмда тынгылы юлгюле бла шагъатлыкъ этерлей хыйсаб, мадар да береди. Ол себебден, 100 тукъум ат, джюз юлгю бизни ишибизни тамамларгъа, оюмубузну илму дараджагъа чыгъарыргъа толу джетишеди. Былайда дагъыда бир керекли фикирни айтыргъа излейбиз: тюрк дуниясы черкес-лилеге бир кёзюуге деричи, биреуча, тышындан къатылгъан эсе да, адыгейлилегеча да болмай, къабарты бла черкес миллетлени къураугъа (тюрк тамаллы тукъумланы кёблюгюн эсге алсакъ) ич факторча да къошулады дерге боллукъду.

Бизни тинтиуюбюз антропонимни алгъы бурун этимологиясын ачыкълаугъа эмда аны къысха ареал характеристикасын тохташдырыугъа джораланыбды. Бютеу черкес тукъумлада тюрк тамырла-

ны ачыкълау, аланы сан джаны бла тергеу керекли эмда магъаналы иш болса да, бу статьябызны чеклеринде ол ишни тындырырлай мадар кёрмейбиз. Алай а, сёзсюз да, бу ишибиз тюрк тамырлы черкес тукьумланы сёзлюгюн*¹⁰² кьураугъа биринчи атлам болургъа боллугъу туурады.

1. АБАЗЭ (АВАЗА – Абазов), атны тамалында кьарачай-малкьар¹⁰³ (къ-м) *абаза* (ложный, обманчивый, ядовитый) фитоним сёз (тенглешдир: абазакъоян, абазакъулакъ) неда осман тюрк тилден *абаза*¹⁰⁴ (глупый) деген сёз тура болурла.

Бу оюмну тюзлюгюне абаза деген этноним атдан кьуралгъан башха *Абазокъуэ* (*абаза+къуэ – абазалыны джаиы*¹⁰⁵) черкес тукьумну барлыгъы да шагъатлыкъ этеди.

2. АБЕЙ (АВЕЈ – Абаев), атны тамалындагъы эски тюрк *аба* (мать, отец, человек) деген сёзге + джууукълукъну кёргюзген, эр-келетиучю –*ай/-й* аффикс¹⁰⁶ кьошулубду.

Тукьум ат эски тюрк *бай//бей* (богатый, вождь, правитель) сёзге + кючлеучю *а* кесекчик неда абхаз-адыг –*а* белгилеу-ачыкълау аффикс (Коков, 48) кьошулуб кьуралыргъа да боллукъду. Бизни сартын, биринчи оюмубузну тынгылыгъа эмда кертисине эм келишиулуге санайбыз.

Тукьум ат тюрк тилли миллетлени асламысында (кьарачай, малкьар, кьрым татар, кьазах, узбек, осман тюрк, кьазан татар, д.а.к.), тегейлиледе тубейди.

3. АГУЗАР (AGUZAR – Агузаров), тукьум атны тамалында бурнгу *огъуз* тюрк халкъны атына + орта тюрк *эр* (муж, мужчина) сёз кьошулубду.

*¹⁰² Сёз ючюн, «Русские фамилии тюркского происхождения» деген сёзлюкча.

¹⁰³ Кьарачай–малкьар тамалланы Э.Р. Тенишев бла Х.И. Стойюнч улу чыгъаргъан «Кьарачай-малкьар–орус сёзлюкден» (М., «Русский язык», 1989) алабыз.

¹⁰⁴ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1993.

¹⁰⁵ Коков К.Дж., Кокова Л.Дж. Кабардино-черкесские фамилии.

¹⁰⁶ Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. М., Наука, 1989.

4. АКЪ (AQ – Аков), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *акъ* (белый) сёз тура болур. Къарачай-малкъар тукъум эмда адам атланы къурамында эркин джюрюйдю: Акъ+башлары, Акъ+чыкълары, Акъ+байлары, Акъ+бийче, Акъ+билек.

Аковланы тукъум хатарларына кёре, 5 тёлюню мындан алгъа Акъбайладан бир джаш юйдеги черкес элге кёчгенди. Аталары эртде ёлюб, юй бийчеси ууакъ сабийлери бла къалгъанды. Алысын юйдеги къарыусуз джашагъаны себебли, чам халда, тукъумну «бай» деген кесегин айтханны кёюб, элчиле къуру ал кесегин айтыргъа тюзелгенди. Алай бла чам ат тукъум атха бурулуб кетгенди.

5. АКЪБАЙ (AQBAJ – Акбаев), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *акъ* (белый, чистый) + *бай//бей//бий* (богатый, князь, владыка) сёзле тура болурла.

Къарачайда Акъбайлары бек эски тукъумланы бириди, 23 атагъа айланыбды, Будиян къауумгъа киредиле. Тукъум ат каримледе, къазан татарлылада, башкирлиледе, удмуртлулада, къазаклылада, къыргъызлылада, осман тюркюледе да тюбейди. Къабартыгъа бла Ногъайгъа алай узакъ болмагъан заманлада Къарачайдан баргъандыла.

6. АКЪСЫРЭ (AQSIĀ – Аксиров), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *акъ* + *сыра* (пиво) сёзле тура болурла.

Къарачай-малкъар халкъда неге хайырландырлыкъларына кёре (кюнде кюннге, алгъан-берген къууанча, меджисуу байрамлагъа) талай тюрлю сыра этгендиле: *акъ сыра, къара сыра, къызыл сыра.*

Антропонимни апеллятиви *акъ* + эски тюрк *сыр* (краска) сёзлеге + ат къураучу –а аффикс къошулуб чыгъаргъа да боллукъду. Алай а кавказ миллетлеге *акъ* бояу иги огъуна кеч келгенин эсге алсакъ, бизни сартын, биринчи оюмубуз кертисине эм бек келишиуюдю.

7. АКЪУШЭ (AQUŞĀ – Акушев), тукъум атны тамалында эски тюрк *акъу* (щедрый) сёз бла + ишни атын кёргюзген –чи аффикс (черкес тилледе аны –ш//–шэ формада джюрютедиле) тура болурла.

8. АЛЭКЪЕЙ (ALAQEJ – Алакаев), тукъум атны тамалында ногъай халкъны *алакай* кесегини аты турады, Ногъайда тукъум ат болуб да джорюйдю.

Къабартыгъа Алакъайлары Ногъайдан келгендиле, Къарачайгъа уа алай узакъ болмагъан заманлада Къабартыдан келгендиле. Антропоним къзахлылада, татарлылада, къыргъызылылада да джорюйдю.

9. АЛБОРЭ (ALBORĀ – Альборов), тукъум атны тамалында эски тюрк *ал* (алый, ярко-красный, оранжевый) сѣз бла + эски тюрк *бор* (вино) сѣзге + атладан ат къураучу –а аффикс къошулубду.

10. АЛБЭРДЫ (ALBERDĪ – Альбердиев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *ал* (перед, передняя часть) сѣз бла + *бер* (давать, даровать) сѣзлеге + ючюнчю бетни –ди аффикси къошулубду. Тюрк тилли халкълада *берди* сѣз къошулуб къуралгъан тукъум эмда адам атла, эркин джорюйдюле: *Аллабердиев, Аллахбердиев, Бекберди, Бердишери, Байрамберди, Къудайбердиев, аллаберди* (Акъ Ногъайда этноним), орусда *Аллавердов, Аллавердиев, Бердимуратов, Бердюков*, д.а.к.

Антропонимни апеллятивни эски тюрк *ал* (алый, ярко-красный) сѣз бла + *берди* (джеген этиуде хайырландырылгъан чындай халы) деген сѣзледен къуралыргъа да боллукъду. Алай а биз биринчи оюмубузну тюзге санайбыз.

11. АЛБОТ (ALBOT – Алботов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *ал* (первый) сѣз бла + *бот* (дитя, детка) сѣзле тура болурла: «биринчи сабий» деген магъанада. Антропоним къарачай тилде да джорюйдю.

12. АЛШАГЪЫР (ALŞAYİR – Алчагиров), тукъум атны тамалында эски тюрк *ал* (ярко-красный, алый) сѣз бла + *чагъыр* (молодое вино) сѣз тура болурла.

Апеллятивни къ-м *ал* (первый) сѣз бла араб тилден кирген *шаир*// *шаъир* (поэт) сѣз къуаргъа да боллукъдула: «биринчи, эм иги джырчы» деген магъанада. Алай а биз биринчи оюмубузну тюзге санайбыз.

13. АЛЫБЕРД (ALĪBERD – Алибердиев), тукъум атны тамалында төртюнчю сыйлы халифни аты *Али бла + къ-м эмда орта тюрк *берди* (он дал, подарил) этим тура болурла.

14. АЛЫБЕЧ (ALĪBEC – Алибеков), тукъум атны тамалында төртюнчю сыйлы халифни аты *Али бла + къ-м эмда орта тюрк *бек/бег* (правитель, вождь, князь, господин) сёз тура болурла (черкес тилледе аны *беч* формада джюрютедиле).

15. АЛЫХЪБЕРД (ALĪNBERD – Алихбердиев), тукъум атны тамалында араб тилден *Аллах* бла + къ-м эмда орта тюрк *берди* (он дал, подарил) деген сёз тура болурла. Антропоним тюрк, орус эмда башха тилледе тюрлю-тюрлю формалада эркин джюрюйдю.

16. АЛЪЭСКИР (ATLASKIR – Атласкиров), сёзню тамалында ачыкъ этимонлу къ-м эмда эски тюрк *атлы* (конный) + *аскер* (войско) сёзле тура болурла.

Тукъум ат кърым татарлыланы антропонимикаларында, ногъай, черкес топонимикада да (Хабез районада Жако элни ауузда джюрюген аты) тюбейди. Апеллятивни биринчи (*ат*) кесеги къошулуб къуралгъан атла Къарачай бла Малкъарда да тюбейдиле: Атмурзалары, Атнасирлери, Атлы (эркиши ат).

17. АЛЪКЪАЩ (ALQAS – Алкашев), тукъум атны тамалында эски тюрк *алкъа* (восхвалять, благославлять) сёз бла + ишни атын кёргюзген *-чы* аффикс (черкес тилледе аны *-ш/-шэ* формада джюрютедиле) тура болурла: Аллахха «махтау салыучу, сыйлаучу» деген магъанада.

18. АЛТУД (ALTUD – Алтудов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *ал* (перед) сёз бла + *тут* (держать) деген сёз тура болурла. Апеллятивни кёчген магъанасы «кертиге ачыкъ кёллю; алчы, биринчи, алда баргъан» деген магъанада джюрюйдю.

19. АЛЪТЫДОКЪУЭ (ALTIDOQO – Алтидоков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *алты* (шесть) сёз бла + *д//токъ*

(сытый, кусок, утешение, услада) деген сёзлеге + черкес тилде тукъум ат къураучу къуэ (джашы) сёз кьошулуб тура болурла.

Тюрк тилледе *алты* кьошулуб къуралгъан этнонимле (алты-кесек), антропонимле (Алтыбармакълары, Алтыбашев), топонимле (Алтайгъыр – алты + айгъыр, Алтавыз – алты + авыз, Алтёгюз – алты + ёгюз) эркин джюрюйдюле. *Токъ* сёз а энчи адам атны къуллугъунда Енисей сууну джагъаларында табылгъан VII-IX-чу ёмюргю эски тюрк джазмалада, XII-XIV-чу ёмюрледе уйгъур джазмалада тюбейди. Къарачай тукъум атланы тамалында да джюрюйдю: Токъчукълары, Токълары.

20. АМАЛШЫ (AMALŞI – Амальчиев), тукъум атны тамалында араб *амал* (надежда, чаяние, ожидание) неда **амал* (дело, работа, поступок) сёз бла + ишни атын кёргюзген къ-м эмда орта тюрк –чы аффикс (черкес тилледе аны –ш/-шэ формада джюрютедиле) тура болурла.

Черкес тилге антропоним къ-м неда башха тюрк тилни юсю бла киргенине ат къурау мадары толу шагъатлыкъ этеди, къ-м тилде *амалчы* эркин джюрюген сёздю: «къыйын болумдан чыгъа билген, амал табалгъан» деген магъанада. Кърым татарлыланы тукъум эмда адам атларында да тюбейди: Амалчиев, Амалчи.

21. АМАНКЪУЛ (AMANQUL – Аманкулов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *аман* (плохой, негодный) сёз бла + *къул* (раб, слуга, невольник, божий раб) сёз тура болурла.

Антропонимни апеллятивини биринчи кесеги араб *аман* (милость, благополучие, безопасность) сёзден къуралыргъа да боллукъду. Алай а къ-м эмда башха тюрк тилледе *аман* (плохой, негодный) сёзден тукъум, адам, джер-суу атла эмда тюз сёзле эркин джюрюгенлерин (Аманкой, Аманакай, Аманишев, Аман-Ныхыт, Аман-Суу, Аман-бай, Амангелди, аманлыкъчы, аманлыкъ, аманына таяныу) эсге алсакъ, сёзсюз да, биринчи оюмубуз экинчиден эсе тутхучлуду.

Къ-м эмда башха тюрк тилледе *къул* кьошулуб къуралгъан антропонимле да бек эркиндиле: Байрамкъул, Байкъул, Къулчора, Къаракъул, Къул-Къара, Кулканай, кулпалы, Кулшык, д.а.к.

22. АМЫРОКЪУЭ (AMİROQO – Амироков), тукъум атны тамалын эски тюрк *амыр* (любить) сѣз бла + *охъ* (стрела, сын, потомок) сѣзге + черкес *къуэ* (сын) сѣз къошулуб, къурайдыла.

Антропонимни апеллятиви башха эски тюрк *амыракъ* (друг, любимый) неда араб *амир* (повелитель, правитель, князь) сѣзден къуралыргъа да боллукъду. Орус Амиров тукъумну къуралыуун Н. Баскаков, Л. Будаговну оюмуна¹⁰⁷ таяна, тюрк *амыр* (генерал, полководец) сѣзден чыгъаргъа боллугъун да къабыл этеди.

Къарачай-малкъар тукъум, адам атлада эмда тюз сѣздеде эркин джюрюйдю: Амыр, Амырбий, Амырхан, Амырханлары, амыры тауусулуб, амырына таяныб, д.а.к.

23. АНДЕМЫР (ANDEMİR – Андемиров), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *ант* (клятва, присяга) сѣз бла + *темир* (железо) сѣз тура болурла. Къош сѣзлени джалгъанган джерлеринде эки бирча таууш келсе, бири тюшюб къалыучанды неда къатланыб айтылады: Къара+аякълары – Къараякълары, Бут+туу – Бутуу, кет+дик – кетик.

Меджисуу заманлада гиздох таякъ¹⁰⁸ бла, темир бла, оджакъ сынджыр бла, бѣрю сингир бла ант этиу адетле эркин джюрюгендиле. Сѣз ючюн, къарачай-малкъар фольклорда джорукъну бузгъан неда ишеклик этилген адамгъа оджакъ сынджырны къолуна бериб, аны бла ант этдирген адет болгъаны чертиледи. Эшта, аны тамыры бурун заманлада темирчиликге дин магъана бериуде болур: къарачай-малкъар нарт эпосда эм биринчи джаратылгъан нарт Дебет темирчи болгъанды, биринчи гюрбеджини, биринчи темир кереклени да ол этиб башлагъанды¹⁰⁹. Бююнлюкде да бычакъда, чалкъыда «темир созулгъан этеди» деген айтыу эркин джюрюйдю. Темирге «джан салыуну, кеси созулургъа боллугъуну» чурумларыны тамыры, сѣзсюз да, бурунгу меджисуу ийнаныуладады.

¹⁰⁷ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I-II. Спб., 1863-1871.

¹⁰⁸ Каракетов М.Дж. Из традиционной обрядово-культурной жизни карачаевцев. М., Наука, 1995.

¹⁰⁹ Паргы. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. М., 1994.

24. АНДЫРХЪУЕЙ (ANDĪRHOJ – Андрухаев), тукъум атны тамалында эски тюрк *адурукъ* (избранный) сѣзден къуралгъан къ-м антропоним *Адурхай* бла + черкес *къуе* (сын) сѣз тура болурла. Антропонимни апеллятивин эски тюрк *ан* (большой, высший) сѣз бла + *д//турукъ* (стоящий, стоячий, как постоянный признак) сѣз къуаргъа боллукъдула: Адурхай – адурукъ//х + джууукълукъну кѣргюзген, эркелетиучю –*ай/-й* аффикс. Тюрк тилледе къ//х тауушланы бир-бирлери бла алмашынулары эркин джюрюген джорукъду: къаз – хаз, къул – хул, къум – хум, д.а.к.

Къарачай эмда крым татар атлада эркин джюрюйдю: Адурхай къауум, Адурхай, Андуркай, Андырка.

25. АРЫЩ (ARĪŞ – Аришев), тукъум атны тамалында эски тюрк ары (пчела) сѣз бла + ишни атын кѣргюзген къ-м эмда орта тюрк *-чы* аффикс (черкес тилледе аны –*ш//шэ* формада джюрютедиле) тура болурла.

Апеллятивни бютеулей магъанасы: бал чибинле бла кюрешген, балчы. Черкес миллетде балчылыкъ, четенчилик эртделеден келген усталыкъ болгъанын эсге алсакъ, бу оюмубузну тюзге санарлайды.

26. АСЭЖЪАЛ (ASAQAL – Асакалов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *сакъал* (борода, подбородок) сѣз бла + къошакъ объектни кѣргюзген абхаз-адыг –*а* префикс тура болурла.

Атропонимни апеллятивин тюрк *акъ* + *сакъал* къош сѣзде [къ] тауушну тюшген формасы бла тохташдырыу, бизни сартын джангылычлыды. Ол сеbebден, биринчи оюмубузну тюзге санайбыз.

27. АТЭЛЫКЪ (ATĀLIQ – Аталиков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *ата* (отец) сѣз бла + иеликни кѣргюзген –*лыкъ* аффикс тура болурла.

Кесини уланын башхагъа бериб ёсдюрюу, аны юсю бла джууукълукъ джюрютюу Къарачайда, бютеу Кавказда да эркин джюрюген адет болгъанды бийлени, чанкаланы, ёзденлени араларында XX-чы ёмюрню ал сюремине дери.

«Ата» сѣз къошулуб къуралгъан антропонимле тюрк эмда башха миллетледе кѣб тюбейдиле: Атабийлери, Атайлары, Атайлары,

Атажуков, Атакуев, Атабеков, Атачыкъ, Атабаш, Ататюрк, д.а.к.

28. АУЩ (AUŞE – Аушев), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *ау* (сеть, охота, невод) сёз бла + ишни атын кёргюзген къ-м эмда орта тюрк *-чы* аффикс (черкес тилледе аны *-ш/-шү* формада джюрютедиле) тура болурла. Апеллятивни магъанасы – уучу.

Антропонимни тамалында къ-м эмда орта тюрк *аууш* (перевал) сёз бла + атладан ат къураучу *-а* аффикс (черкес тилледе аны *-а// -э* формада джюрютедиле) болургъа да боллукъду: «ауушдан ётген, ауушну ары джанындан келген адам» деген магъанада.

29. АХЪТАУ (АНТАУ – Ахтаов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *акъ//ах* (белый) сёз бла + *тау* (гора) сёз болур.

Антропоним къарачай-малкъар атлада да тюбейди: Ахтаулары. Апеллятивни биринчи кесеги (*акъ*) бла экинчи кесеги (*тау*) бирем-башха къошулуб къуралгъан атла тюрк тилледе бек эркин джюрюйдюле: Акъчыкъ, Акъбайлары, Акъкъаш, Акътёш, Таучулары, Таумырзалары, Таусолтан, д.а.к.

30. АЦКЪЭН (АЗҚАН – Ацканов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *ач* (голодный, жадный, недостаток) сёз бла + атлагъа къошулуучу *къан* (кровь, потомок, хан, правитель) сёз тура болурла.

Апеллятивни биринчи кесеги (*ач*) бла экинчи кесегинден (*х//къан*) бирем-башха къуралгъан атла къарачай-малкъар антропонимикада эркин джюрюйдюле: Ачей, Ачемез, Темиркъан, Татаркъан, Абайханлары, Къалаханлары, д.а.к.

31. АЧМЫЗ (АСМІЗ – Ачмизов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *ач* (открой, отвори, разреши) этим бла + этимсыфатны огъайлаучу *-мез* аффикси тура болурла: «ачмагъан, ышанмагъан, эркинлик бермеген» деген магъанада.

Антропонимни апеллятивни бурунладан келген къ-м эркиши атдан (*Ачемез*) къуралыргъа да боллукъду: *ачы* (испытывать боль, страдать) этимге + этимсыфатны огъайлаучу *-мез* аффикси («ачы-

усуз, джарсыусуз, бушуусуз, кыйынлык сынамагъан» деген магъанада).

32. БАЙКЪУЛ (BAJQUL – Байкулов), тукъум атны тамалында къ-ма эмда орта тюрк *бай* (богатый, вождь, правитель) сёз бла + *къул* (раб, слуга, невольник, божий раб) сёз тура болурла.

Антропоним Къарачайда да джюрюйдю: Байкъуллары.

33. БАЙШОРЭ (BAJŞORA – Байчоров), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *бай* (богатый, вождь, правитель) сёз бла + *чора* (княжеский отрок, соратник, дружинник, сын богатыря) сёз тура болурла (Будагов, 1, 674 бет). Апеллятивни экинчи кесегинде эски тюрк чын (*чура*) болургъа да боллукъду: *чур-тегин*, *бег-чур*, *джеген-чур*.

Антропонимни апеллятиви *бай* + *чор* (уятлыгъы джабышхан тиширыу) сёзге + атладан ат къураучу –а аффикс къошулуб къуралыргъа да болур. Бурунгу меджисууну заманларында ала (проказа), чора, къоян ауруулары болгъанланы сыйлыгъа, тейри сайлагъаннга, тейри белгиси болгъаннга тергеб, аллайлагъа артыкъ багъа бериб тургъандыла.

Антропоним къарачай, татар, къзаха, ногъай, къаракъалпакъ, къыргъыз, башкир тукъум атлада *Байчора*//*Байчура* формада джюрюйдю. Н. Баскаковну оюму бла орус *Бачурин*, *Бичурин*, *Мичурин* тукъумла да бу апеллятивден къуралыбдыла.

34. БАЛЭ (BALÄ – Балов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бала* (ребенок, детеныш, слуга, помощник) сёз болургъа боллукъду.

Тюрк миллетлени антропонимлеринде эркин джюрюйдю: Балаев, Балатуков, Балачиков, Джанбала, Гитчебала. Н. Баскаковну оюму бла орус *Балашов*, *Балабанов* тукъумланы тамалларында да бу апеллятив турады.

35. БАЛКЪЫЗ (BALQIZ – Балкизов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бал* (мёд) сёз бла + *къыз* (дочь, девушка) сёз тура болурла: «балча татлы, бек суйген къызы» деген магъанада.

Тюрк антропонимикада (къарачай, малкъар, ногъай, къзаха, татар) эркин джюрюйдю: Балкызов, Балбийке, Балсекер, Балтотай, Балджы, Къызбала, Къызчыкъ.

36. БАРСЫКЪУЭ (BARSİQO – Барсоков), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *борсукъ* (барсук) сѣз бла + черкес *къуэ* (сын) сѣз тура болурла.

Орус *Барсуков* тукъумну, кърым татар *Борсукъ* эркиши атны да тамалларында бу апеллятив турады.

37. БАРКЪУУ (BARQUU – Баркуев), тукъум атны тамалында эски тюрк *бар* (лох узколистый) сѣз бла + *къуу* (сухой, засохший) сѣз тура болурла.

Фитонимни аты ногъай тилде *барак*¹¹⁰ формада эркин джюрюйдю: Барак тау ((Булгарова, 139 бет).

38. БАТЫР (BATIR – Батыров), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *батыр* (герой, богатырь) сѣз тура болур.

Тюрк миллетлени антропонимикаларында эркин джюрюйдю: Батыр, Къарабатыр, Кичибатыр, Батырша, Батыршин, Багъатырлары, Батырмурза.

39. БАТЫРБИЙ (BATIRBIJ – Батырбиев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *батыр* < монг. *бахадур* (герой, богатырь) сѣз бла + *бий* (князь, правитель) сѣз тура болурла.

Тюрк антропонимикада эркин джюрюйдю: Батырбий, Батырбек, Баьтиргазы, Баьтирмырза.

40. БЕРБЕЧ (BERBEC – Бербеков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бер* (давать, вручать, даровать) сѣз бла + *бек* (правитель, вождь, князь) сѣзню черкес (*бек/ч*) формасы тура болурла.

Дагъыда: антрапонимни къарачай Бербеклери деген тукъум ат бла тенгleshдир.

¹¹⁰ Булгарова М.А. Ногайская топонимика. Ставр., 1999.

41. БЭРЕМКЪУЛ (BAREMQUL – Баремкулов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *байрам* (праздник, торжество) сѣз бла + *къул* (раб, невольник, раб божий, человек) деген сѣз тура болурла.

Къарачайда Байрамкъуллары бек эски тукъумланы бириди, кеслери да Науруз къауумгъа киредиле.

42. БЭРЕМЫКЪУЭ (BAREMIQUE – Баремуков), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *байрам* (праздник, торжество) сѣз бла + *укъ* (укъ//окъ «стрела, сын, потомок») сѣзню черкес –ыкъ формасы + черкес *къуэ* (сын) сѣз тура болурла.

Къарачайда Байрамукълары бек эски тукъумланы бириди, кеслери да Будиян къауумгъа киредиле.

43. БЭРСОКЪУЭ (BARSOQUE – Барсоков), тукъум атны тамалында эски тюрк *барс* (тигр, барс) сѣз бла + *окъ* (стрела, семя, сын) сѣзге + черкес *къуэ* (сын) къошулуду.

44. БЭТМЭН (BĀTMĀN – Батманов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *батман* (мера веса от 180 до 300 кг) сѣз тура болур.

Къарачай-малкъар нарт эпосда отну (порох) батманла бла ёл-челейдиле.

45. БЭТЫЩ (BĀTIŞ – Батышев), тукъум атны тамалында эски тюрк *бату* (драгоценный камень) сѣз бла + ишни атын кѣргюзген къ-м эмда орта тюрк -чы аффикс (черкес тилледе аны –и//–иэ формада джорютедиле) аффикс тура болур: «ювелир» деген магъанада.

Антропонимни апеллятиви къ-м эмда орта тюрк *батыш* (впадина, низменность) деген сѣзден къуралыргъа да боллукъду: «алаша сюекли» деген магъанада.

46. БЭЧ (BEC – Беков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сѣзню черкес формасы бек//ч тура болур. Орус *Бекович* тукъумну тамалында да бу апеллятив турады.

47. БЕЧБУЛАТ (BECBULAT – Бекбулатов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сѣзню черкес формасы бек//ч бла + *болат//булат* (сталь) сѣз тура болурла.

Антропонимни апеллятивини биринчи кесегинде къ-м эмда орта тюрк *бек* (крепкий, прочный) сѣз турургъа да боллукъду. Антропоним XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада тюбейди; къарачай тукъум атды – Бекболатлары; тюрк миллетлени асламысын-да эркин джюрюйдю.

48. БЭЧЕЙ (BÄCEJ – Бачеев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сѣзню черкес формасы бек//ч бла + даучу *-ей* аффикс (Коков, 35 бет) тура болурла.

49. БЭЧКЪАН (BACQAN – Бичканов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сѣзню черкес формасы бек//ч бла + энчи атлагъа къошулуб ат къураучу *къан* (кровь, хан, правитель) сѣз тура болурла.

50. БЭЧЫЖЬ (BECĪĠ – Бекизов), тукъум атны тамалында эски тюрк *беки* (герой, муж, супруг) сѣзню черкес беки//бэчи формасы бла + черкес *-жь* (большой, старый, добрый) сѣзле тура болурла.

Апеллятивни биринчи кесегинде къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сѣзню черкес формасы бек//ч турургъа да боллукъду: «старый, добрый князь//муж//герой» деген магъанада.

51. БЭШОРЭ (BAŞORA – Бошоров), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *баи* (голова, глава, предводитель, начало) сѣз бла + *ор* (гнедой, коричневый) сѣзге + атладан ат къураучу *-а* аффикс къошулуб тура болур: «тору, мор чачлы» деген магъанада.

Апеллятивни тамалында къ-м эмда эски тюрк *бай* (богатый, вождь, правитель) сѣз бла + *чора* (княжеский отрок, соратник, дружинник, сын богатыря) сѣз турургъа да боллукъдула (Будагов, 1, 674 бет).

Бизни оюмубуз бла тукъум атны тамалын биринчи оюмубуз гюз ачыкълай болур.

52. БЭЩОКЪУЭ (BĀŞOQUE – Башоков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *баиш* (голова, глава, предводитель, начало) сёз бла + *окъ* (стрела, семя, сын) сёзге + черкес *къуэ* (сын) къошулубду.

53. БЕЙ (BEJ – Беев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бай//бей//бий* (богатый, князь, владыка) сёз тура болур.

Къарачай-малкъар антропонимикада эркин джюрюйдю: Байлары, Байылары.

54. БЕЙТОКЪУ (BEJTOQU – Бейтоков//Бетоков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бай//бей//бий* (богатый, князь, владыка) сёз бла + *токъ* (сытый, толстый) сёз тура болурла.

Антропонимни апеллятивини экинчи кесегинде эски тюрк *токъу* (застежка у пояса, пряжка) болургъа да боллукъду.

Тукъум ат Къарачайда да барды: Байтокълары.

55. БЕЙЦЫКІУ (BEJZUQ – Бейцуков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бай//бей//бий* (богатый, князь, владыка) сёз бла + эркелетген *-чыкъ* (малкъар формасы *-цыкъ*) аффикс туругъа боллукъдула.

56. БЕКЪАЛДЫ (BEQALDĪ – Бекалдиев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сёз бла *неда бек* (прочный, очень, сильно) сёз бла + *къалды* – *къал+ды* (остался, сохранился, уцелел) сёзле болургъа боллукъдула. Къарачай-малкъар тилде къош сёзню эки сёзю джалгъанган джерде бирча тауушла келселе, бириси тюшюб кетеди *неда къатланыб айтылады*: *ит+тил = ит_ил*; *бек+къалды = бекъ_алды*.

57. БЕКЪАН (BEQAN – Беканов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бек* (правитель, вождь, князь, гоподин) сёз бла +

энчи атлагъа къошулуб ат къураучу *къан* (кровь, хан, правитель) сёз тура болурла.

58. БЭЩ//БЭЩЭ (BEŞA – Бешев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *беш* (пять) сёз бла + атладан ат къураучу –а аффикс тура болурла.

Тюрк антропонимикада «беш» бла къуралгъан атла эркин джю-ройдюле: Бешкесек, Бештау, Бешбаш, Бесибе, Бесавыл, Бесакай.

59. БЕШК1УР (BEŞKUR – Бешкуров), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *беш* (пять) сёз бла + *къур* (ряд, положение, достоинство, ранг, пояс) сёзле тура болурла.

60. БЭЩТО (BEŞTO – Бештоев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *беш* (пять) сёз бла + *тау* (гора) сёзню черкес (то) формасы тура болурла.

Антропоним Джылы-Сууну туурасындагъы Бештау тауну атындан да, къ-м эркиши атдан да (Бештау) къуралыргъа боллукъ-ду.

61. БЕШТОКЪУЭ (BEŞTOQUE – Бештоков), тукъум атны тамалы къ-м эмда орта тюрк *беш* (пять) сёз бла + *тау* (гора) сёзге + черкес *къуэ* (сын) сёз къошулуб къуралгъан болур.

62. БИБОЛЭТ (BIBOLAT – Биболатов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бай//бей//бий* (богатый, князь, владыка) сёз бла + *болат//булат* (сталь) сёз тура болурла.

63. БИКЪУЭ (BIQUE – Биюков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *мийик* (высокий) сёзню малкъар *бийик* варианты бла + черкес *къуэ* (сын) сёз тура болурла. Къош сёзню эки сёзю джалгъанган джерде бирча тауушла келселе, бириси тюшюб кетеди неда къатланыб айтылады.

Антропонимни апеллятивини биринчи кесегинде къ-м эмда орта тюрк *бий* (богатый, князь, владыка) сёз болургъа да боллукъду.

64. БИЙ (BIJ – Биев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бий* (богатый, князь, владыка) сѣз тура болур.

65. БИЙКЪАРЭ (BIJQARA – Бийкаров), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бий* (богатый, князь, владыка) сѣз бла + *къара* (адам атланы къураугъа къошулуучу буруннгу тюрк компонент) тура болурла.

XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада тюбеучю атла бла тенгleshдир: Буян-къара, Бюрлюк-къара, Къыты-къара, Къулун-къара, Бугъра-къара-хан.

66. БИРКЪУЭ (BIRQUE – Бирков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бир* (один) сѣз бла + черкес *къуэ* (сын) сѣз тура болурла: «джангыз джаш» деген магъанада.

67. БИТОКЪУ (BITOQU – Битоков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бий* (богатый, князь, владыка) сѣз бла + *токъ* (сытый, толстый) сѣз тура болурла.

Апеллятивни экинчи кесегиндеги (токъ) XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада эмда Енисейни буруннгу эсгертмелеринде энчи атланы компонентича аслам тюбейди.

68. БОЛЭТ (BOLAT – Болатов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *болат* (сталь) сѣз турады.

XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада антропоним халда тюбейди. Къарачай-малкъар атла бла да тенгleshдир: Болатлары, Бекболатлары, Темирболатлары, Болат-Хымыч (къ-м нарт эпосну персонажы).

69. БОРЭН (BORAN – Буранов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *боран* (пурга, метель, буран) сѣз тура болур. Антропонимни апеллятивин *бор//бур* (крутить, переворачивать, вращать, запутывать) сѣз бла + ишни атын айтхан –*ан* аффикс къурай болурла.

Тюрк джазмалада энчи атланы къурамларында XIII-чю ёмюрледен бери тюбейди. Тенгleshдир: Борена – алан патчах

Дюргюлелни эгечини аты (Гюрджюге бийчелик этген Тамараны анасы), Боран – «Батырла» деген малкъар джомакъны персонажы, Кед-Боран – бурунгу тюрк ат, Боранбийке – ногъай тиширыу ат, д.а.к.

70. БОРАНШЫ (BORANŞI – Браншиев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *боран* (пурга, метель, буран) сёз бла + ишни атын кёргюзген къ-м эмда орта тюрк *-чы* аффикс (черкес тилледе аны *-ш/-шэ* формада джюрютедиле) аффикс тура болурла. Тенгleshдир: сабанчы, темирчи, башчы, тёречи, д.а.к.

71. БОРЭНЫКЪУЭ (BORĀNUQUE – Борануков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *боран* (пурга, метель, буран) сёз бла + черкес *къуэ* (сын) сёз тура болурла.

72. БОРЫКЪУЭЙ (BORIQUEJ – Борукаев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бёрю* (волк) сёз бла + черкес *къуэ* (сын) сёз тура болурла.

Тенгleshдир: къ-м тукъум ат Бёрюкайлары; кърым татар ат Бо-руалий; Енисейни бурунгу эсгертемелеринде VII-чи ёмюрледен башлаб энчи атланы компонентича тюбейди. Бёрю бурунладан да тюрк миллетледе тотем джаныуарды, бир къауумларыны мифологияларында уа биринчи бабаларына огъуна саналады.

73. БОТ (BOT – Ботов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *бод//т* (тело, стан, племя, род) неда *боту* (верблюжонок, дитя, детка) сёз турурга боллукъдула.

Къарачай-малкъар антропонимикада апеллятивлени тамалларында эркин джорюйдю: Боташлары, Ботталары. Дагыда тенгleshдир: *Боты* энчи атча XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада тюбейди. *Ботай Казакгы улу* – хазар тарихни джазыучуну аты (Хасанов, 327 бет).

74. БОТЭЩ (BOTAŞ – Боташев), тукъум атны тамалында эски тюрк *бод* (тело, стан, племя, род) неда *боту* (верблюжонок, дитя, детка) сёз бла + атладан ат къураучу *-аш//-ш* аффикс тура болурла.

И.М. Мизи улуну оюму бла антропонимни тамалында эски тюрк *бод* (племя, народ, род) сёз бла + Алтайда, Ота Азияда, Кавказда джашагъан *ас* халкъны аты турадыла: Бод + ас > Боташ: «ас халкъдан, ас миллетден» деген магъанада¹¹¹.

Къарачай-малкъар антропонимикада Боташлары бек эски тукъумланы бирине саналады, кеслери да Будиян къауумгъа киреди. *Ботасун* энчи ат XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада тубейди.

75. БУЗАЙ (BUZAJ – Бузаев), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *буз* (лед, разрушать, нарушать, побеждать) сёз бла + энчи ат къураучу –*ай* аффикс тура болурла. Тенгleshдир: Хопай, Добай, Шауай, Джаныуай д.а.к.

76. БУЗЭРЕЙ (BUZĀREJ – Бузараев), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *бузар* (ломающий, побеждающий, разрушающий) сёз бла + энчи ат къураучу –*ей//ай* аффикс тура болурла.

77. БУЛЭТ (BULĀT – Булатов), тукъумну апеллятивине БОЛЭТ тукъумнукъугъа къара.

78. БУРАЙ (BURAJ – Бураев), антропонимни апеллятивин *бор// бур* (крутить, переворачивать, вращать, запутывать) сёз бла + энчи ат къураучу –*ай* аффикс къураугъа болурла.

79. БУТАЙ (BUTAJ – Бутаев), тукъум атны тамалында эски тюрк *бут* (награда, подарок от вельможи) сёз бла + энчи ат къураучу –*ай* аффикс тура болурла.

80. БЫКЪЫШ (BĪQIŞ – Бикишев), тукъум атны тамалында къ-м *быкъы* (ствол с коротко обрезанными и заостренными ветками для подвешивания чего-либо) сёз бла + ишни этгенни атын кёргюзген къ-м эмда орта тюрк –*чы* аффикс (черкес тилледе аны –*и*

¹¹¹ Мизиев И.М. История балкарцев и карачаевцев с древнейших времен до прихода Тимура. Нальчик, 1996.

формада джюрютедиле) аффикс тура болурла: «быкыла этиучю уста, быкычы» деген магъанада.

81. БЫЛЫМ (BİLİM – Белимов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *билим* (знание) сёз турургъа боллукъду.

Апеллятив эски тюрк *бул* (находить, отыскивать) сёзге + биринчи бетни –*ым* аффикси къошулуб къуралыргъа да боллукъду: «кесиме табхан» деген магъанада. Бул→был кёчерге боллугъуна талай юлгю: булайда – былайда (здесь), була – была (эти), мунсуз – мынсыз (без этого).

82. БЫЛЫМГЪУЭТ (BİLİMŪOT – Белимготов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *билим* (знание) сёз бла + *къут* (душа, счастье, счастливый удел) сёз турургъа боллукъдула. Бурун заманлада билимге дин магъана (сакрализация), таша магъана салыб, аннга артыкъ уллу сый берну кёб миллетледе джюрюгенди. Къ→гъ кёчерге боллугъуна (Хабичев, 119 бет.) къара.

Антропоним *къут* энчи атланы компонентича тюрк джазма эсертмеледе XII-чи ёмюрден тюбейди: Къут-Тенгри-Хатун. Къарачай тукъум атха да къара: Билимгётлары.

83. БЫРМАМЫТ (BIRMAMIT – Бирмамитов), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк *бурма* (кучерявый, выющийся, в переносном смысле «густой») сёз бла + *бут* (нога, основа, основание) сёзле тура болурла.

Антропонимни апеллятиви Бийчесын бла Схауатны араларында орналган Бырмамыт сыртны¹¹² къ-м атындан къуралыбды. Топоним атланы къурауда сан терминлени хайырландырыугъа (Подольская, 28 бет.) къара¹¹³. Къ-м тилде дагъыда тенгleshдир: *къол* – Узун-Къол, Джалан-Къол; *аякъ* – Джёгетей Аягъы, Къылиян Аягъы; *къулакъ* – Бытда къулакъ, Солдатла къулакъ; Кюн *бет*, Чегет *бауур*, Гошях *сырт*, Кёкле *башы*, д.а.к.

¹¹² Аны юсюнден Лайпанланы С. «Бырмамутну джыры» деген китабына да къара.

¹¹³ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1978.

84. КАЦЫБЕЙ (KAZBEJ – Кацибаев), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *къач* (убегать, крест, икона) сёзню малкъар *кац* фомасы бла + *бей* (богатый, князь, владыка) сёз тура болурла.

Къарачай-малкъар эркиши ат бла да тенгleshдир: Къачханбий

85. КЭП (КАР – Кепов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кеп/кеб* (колодка, форма для чего-либо) тура болур. Тенгleshдир: кебге уруу, кебден чыгъарыу.

86. КЫШТЫК (KİŞTİK – Киштиков), тукъум атны тамалында къ-м эмда эски тюрк киштик (кошка) сёз тура болур. Зооморф атны апеллятиви эки сёзден къуралыбды: киш (соболь) + тюк (волосы, шерсть, ворст).

Адамгъа джаныуарланы атларын атау бурун заманладан бери да белгилиди. Аны чуруму тотемизм, фетишизм, зоолатрия меджисуулукъдады. Адамны бир джерин неда халисинде бир шартын олбу джаныуаргъа ушатыб, алай аталыргъа да боллукъду: Бёрюкай, Аюкай, Къозай.

87. КЫП (KIP – Кипов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кеп* (колодка, форма для чего-либо) тура болур.

Тенгleshдир: Кэп (Кепов). Кипкелери (къ-м тукъум ат).

Къ-м тукъум ат Кипке = кип + ке: *кип* (колодка, форма) + затны, халны, этилиу мадарны кёргюзген –*ке* аффикс (джелке, сирке, кюлкую, тюлкую, теке)

88. КУШЫКУ (KUŞUK – Кучуков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кючюк* (щенок, детеныш, собака) сёз бла + черкес *къуу* (сын) сёз тура болурла.

Энчи зоофор ат (Кючюк) тюрк миллетледе эркин джрюдю, XII-XIV-чю ёмюрледе уйгъур джазмалада тюбейди. Итге энчи магъана бериуню шумерлени меджисуу адетлеринде да кёребиз: Калбу-Рабу (уллу ит) май айны джакъчысы болгъанды¹¹⁴. Къ-м ми-

¹¹⁴ Э. Уоллис Бадж. Амулеты и суеврия. Лондон, М., К., 2001.

фологияда итни талай шартына эс бёлюрге тыйыншлыды: ит кибик биледи (хар нени да биледи, деген магъанада), Къыяма Кюн ит иесине уллу дау салмайды (Бусагъат аш берликди, меннге къарарыкъды деб, умут юзмей турады, киштик а Сират кёпюрге, адам таярлай, къухсан этеди деген айтыу барды).

89. КУЧМЕЗ (KUCMEZ – Кучмезов), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кёч* (переселяться, переходить, кочевать) сёз бла + огъайлаучу этимсыфатны –*мез* аффикси тура болурла: «кёч-меген, кёчмеучю» деген магъанада.

Къ-м тукъум атха да къара: Кёчмезлери (Кучмезов).

90. КУШМЭЗОКЪУЭ (KUCMÄZOQUE –Кучмазоков), тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кёч* (переселяться, переходить, кочевать) сёз бла + огъайлаучу этимсыфатны –*мез* аффиксге + черкес *къуэ* (сын) сёз къошулуб тура болурла.

Бу тюбюндеги (91-96) тукъумланы тамаллары да бир тамырдан къуралыбдыла:

91. КУЭШЫ, тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кёч* (переселяться, переходить, кочевать) сёз тура болур.

92. КУЭШЭР, тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кёч* (переселяться, переходить, кочевать) сёз бла + *эр* (муж, мужчина, человек) сёз (неда келлик//белгисиз заманны ючюнчю бетде –*ер* аффикси) тура болурла.

93. КУЭШБИ, тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кёч* (переселяться, переходить, кочевать) сёз бла + *бий* (богатый, князь, владыка) сёз тура болурла.

94. КУЭШТЫ, тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк *кёч* (переселяться, переходить, кочевать) сёз бла + ётген заманны 3-чю бетде –*ди* айффикси тура болурла.

95. КУЭШМЕН, тукъум атны тамалында къ-м эмда орта тюрк

кѣч (переселяться, переходить, кочевать) сѣз бла ат кѳураучу –мен компонент тура болурла.

96. КУЩМЭЗЫКЪУ, тукѳум атны тамалында кѳ-м эмда орта тюрк кѣч (переселяться, переходить, кочевать) сѣз бла + огѳайлаучу этимсыфатны –мез аффиксге + черкес кѳуэ (сын) сѣз кѳошулуб тура болурла.

97. КЪУРЧЭ (KURCÄ – Курчев), тукѳум атны тамалында кѳ-м эмда эски тюрк кѳурч (сталь, булат, крепкий, выносливый) сѣз бла + атладан ат кѳураучу –а аффикс тура болурла. Антропоним XII-XIV-чю ёмюрледе уйгѳур джазмалада тюбейди.

Апеллятивни тамалы кѳ-м кѳурча (омакѳ, джылтырауукѳ) сѣзден кѳуралыргѳа да боллукѳду. Тенглешдир: парча-кѳурча болуб келеди.

98. К1ЭНЭТ1 (KANAT – Кенетов), тукѳум атны тамалында кѳ-м эмда эски тюрк кѳанат (крыло) сѣз турургѳа боллукѳду.

99. КЪЭЗБЕЧ (QAZBÄC – Кабеков), тукѳум атны тамалында кѳ-м эмда эски тюрк кѳаз (гусь) сѣз бла + бек (господин, князь, вождь, правитель) сѣз турургѳа боллукѳдула.

IV-X-чу ёмюрледе кѳаз бек кѣб тюрк халкѳны меджисуу ий-наныуларында тотем халда джюрюгенди. Махмуд Кашгарини сѣз-люгюнде Афрashaбны кѳызыны атыды *Кѳаз*; гидронимди; кѳаланы атыды. Кѳарачай-малкѳар халкѳ джырда Кѳрымшаухалланы Кѳаншаубийни бир кѳызыны аты *Кѳазды*¹¹⁵. Сабий санау айтыуда быллай сѣзле тюбейдиле: бара-бара кѳаз табдым, кѳаз ичинде баз табдым. Былайда кѳаз «джер» деген магѳанада келеди.

Дагѳыда тенглешдир: Казбек тау, Казбек (эркиши ат), Лермонтовну «Герой нашего времени» чыгѳармасында Казбич.

Антропонимни апеллятиви Казбек тауну атындан кѳуралыргѳа да боллукѳду.

¹¹⁵ Асанов Ю.Н. Родственные объединения адыгов, балкарцев, карачаевцев и осетин в прошлом. Нальчик, 1990.

100. КЪАЗАНШ (QAZANŞ – Казанчиев), тукъум атны тама-
лында орта тюрк *къазан* (казан, медный котел) сѣз бла + ишни
этгенни атын кѣргюзген къ-м эмда орта тюрк *-чы* аффикс (черкес
тилледѣ аны *-и* формада джюрютѣдиле) келирге боллукъдула:
«къазанла этиучю, аланы джамаучу» деген магъанада.

Антропонимни апеллятивин *Къазан* (г. Казань, название сто-
лицы Татарстана) бла + джашагъан джерин кѣргюзген *-чы* аффикс
къуараргъа да боллукъдула: тебердичи, джѣгетейчи, басханчы де-
генча. XVII-XIX-чу ёмюрледѣ къазан татарлыладан Кавказ джа-
нында ислам динни джайыу бла, Абу-Ханифаны масхабын синг-
дириу бла кѣбле кюрешгенлерин эсге алсакъ, бу оюмубузну тюзге
санарлайды.

Къарачай-малкъар Къазанлылары тукъумну апеллятиви бираз
башхады: *къазан* (казан, медный котел) сѣзге + иеликни кѣргюзген
-лы аффикс (башлы, саблы, джоллу къул) къошулубду. Къарачайда
талай тюрлю ёлчем болгъанды: темирли, къазанлы...

Дагъыда тенглешдир: къарачай-малкъар тукъумла – Къазанчы-
лары, Къазанчыкълары, Къазанлылары; черкес тукъумла – Казано-
вы, Казанокы.

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1991.
2. Сукунов Х.Х., Сукунова И.Х. Черкешенка. Майкоп, 1992.
3. Бетрозов Р. Происхождение и этнокультурные связи адыгов. Нальчик, 1991.
4. Коков К.Дж., Кокова Л.Дж. Кабардино-черкесские фамилии.
5. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1993.
6. Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. М., Наука, 1989.
7. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I-II. Спб., 1863-1871.
8. Каракетов М.Дж. Из традиционной обрядово-культурной жизни карачаевцев. М., Наука, 1995.

9. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. М., 1994.
10. Булгарова М.А. Ногайская топонимика. Ставро., 1999.
11. Мизиев И.М. История балкарцев и карачаевцев с древнейших времен до прихода Тимура. Нальчик, 1996.
13. Э. Уоллис Бадж. Амулеты и суеверия. Лондон, М., К., 2001.
14. Асанов Ю.Н. Родственные объединения адыгов, балкарцев, карачаевцев и осетин в прошлом. Нальчик, 1990.

СЁЗЛЮКЛЕ

1. Древнетюркский словарь. Л, 1969.
2. Карачаево-балкарско-русский словарь (под ред. Тенишева Э.Р. и Суюнчева Х.И.). М., 1989.
3. Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю. 1-3 т., Н., 1996.
4. Толковый словарь адыгейского языка (под ред. Хатанова А.А.). Майкоп, 1960.
5. Опыт словаря тюркских наречий (под ред. Радлова В.В). 1-4 т., Спб, 1893, 1899, 1906, 1911.
6. Этимологический словарь тюркских языков (под ред. Левитской Л.С.). М, 1989.
7. Арабско-русский словарь(под ред. Баранова Х.К). М., 1957.
8. Ногайско-русский словарь (под ред. Баскакова Н.А.). М., 1963.
9. Русча-узбекча география терминлари лугъати. Тошкент, 1953.
10. Русско-казахский словарь (под ред. Мусабаева Г.Г.). 1-2 т., Алма-Ата, 1978.
11. Словарь «Крымскотатарские имена» (под ред. Абдуллаева Э.М.). Симферополь, 1992.
12. Карманный татарско-русский и русско-татарский словарь (под ред. Сафиуллиной Ф.С.). Казань, 1996.
13. Киркиско-русский словарь (под ред. Юдахина К.К.). 1-2 т., М., 1965.

АНА ТИЛНИ ДЖАРМАЛАУ

(Социолингвистика оюмла)

Ана тилибизни бюгюннго социолингвистика джарсыуларына джораланган ишими талай джылны мындан алгъа «Къарачай» республикан газет басмаларгъа унамай къойгъан бир статьяндан башларгъа излейме. *(Къысхартылыб бериледи).*

«Тилсиз адам кёзю-къашы бла, бармакълары бла хатар берирге дыгалас этеди. Айтыргъа излегини он этиб бирин кючден-бутдан ангылатады, этер иши, болургъа кереклиси да алай бирге джарсыйды. Миллет адамладан къуралыбды – «тилсизледен» къуралгъан миллетни аты, иши, халы къалай боллукъду экен?»

Ишим Ставрополда болгъаны себебли, талай джылны анда джашаргъа тюшдю. Сыйыгъыз тёптемде болсун, алай а къайсы бирибиз да алгъы бурун адебли, намыслы сабий ёсдюрюрге дыгалас этебиз. Биздегиле да ёсуб джетдиле да, школгъа иерге керек болдукъ. Ай медет, Ставрополда къарачай тилни окъутмайдыла, къарачай адетге, намысха юретмейдиле. Андагъы билимге, школ культурагъа сёгюм салгъанлыгъым тюлдю, алай а миллетинги шартларын гитчеликден сингдирмесенг, сабийликден юретмесенг, тамбласында «Акбаевле», «Хубиевле», «Чотчаевле» боллукъдула ансы Акъбайладан, Хубийледен неда Чотчаладан боллукъ тюлдюле. Болургъа амаллары, мадарлары да джокъду.

Алайды да, ол аишхы муратымы толтура, 2004 джыл элге кёчдюк. Къарачайны эм уллу эллерини бириди – Джангы Джёгетей. Алапат школу, устазлары, мен кесим да ол школну тауусханма. Ол джыллада бизни школубуз районда, областда да бек игилени тизгининде эди. Ай медет, медет! Энди ана тилни окъутмайдыла анда... Джангы Джёгетейде, къарачайдан баишха бир миллет.

бир адам джашамагъан элде, бюгюнню къарачай-макъар литература тилни тамалын салгъан ёзенде къарачай тил джокъду! Биринчи класслагъа ана тилни, «эксперимент халда», окъутмай кёрюрге излеген акъылманны тюз акъылы барды деб къалай айтхы?! Не уа къралны «перестройкаларындандамы» арымагъансыз, адамла?!

«Къарачай тилни окъутмау» деген экспериментигизни магъанасы, умуту, иннети недеди? Не хайыр табар муратлысыз? Ол сиз окъутхан сабийлеге хайыры неде боллукъду, экен? Мен Къарачайгъа нек кечюб келгенме да? Къарачай тилни излей энди уа къайры кечейим?

Къралны, республикабызны да конституциялары берген эркинликни, бир бош къагъытны буршу этиб жууанча, ууб, джууб къояргъа къалай базадыла бу «экспериментни» иелери? Окъуу министрство миллет тиллеге, адабиятха, тарихден дерслеге артыкъ сагъатла къошар орнуна, сагъатланы джокъ этсе. Къарачай-Черкес кърал китаб басмадан кърал кеси он джылдан артыкъны ичинде ана тил бла литературадан бир деб бир окъуу китаб чыгъартмаса. Школланы кёбюсюнде къарачай тилни дерслерин, аман къызгъа чоюн къошакъ дегенлей, сагъатлары джетмегенлеге, не аз да филология билимлери болмагъан устазлагъа берселе... Былай болуб барса, тюз адам не сагъыш этерге керекди? Не бу барысы да къарачай тил бла адабиятны, миллет культурабызны къурутуда къралны таиша иннетиди, оумуду, оноуду, буйругъуду дериксе (ол а алай болурлай тюлдю), неда бизни республикабызны окъуу системасына миллетибизни сюймеген диверсантла, террористле, ким да болсун бир ачы джаубуз кириб, арт он джылда бизге улуу уруш ачыб кюрешеди, дериксе. Айыб этмегиз, мен башха джууб кёрелмейме...

Мени сартын, Къарачай-Черкесни окъуу системасы сабийлени, сохталаны, тамблагъы кюнубюзню ана тилибизден айырыб кюрешгенлеге сеbeb болмай, аны айныуна артыкъ эс бёлсе, ана тилден дерс сагъатланы асламыракъ этсе, устазланы билимлерине, усталыкъларына, окъуу методикалагъа къаты болса, китаб чыгъарыугъа ачха бёлсе, сабийлени къызындырылай, иколлада тюрю-тюрю олимпиадала, эришуле, миллет фестивалла, тил-

адабият-культура байрамла бардыртса, уллу хайыр келтирлик эди, джамагъатдан да тыйынышлы бюсюреу табарыкъ эди.

Ана тилибизни, адабиятыбызны, адетибизни эмда миллет тарихибизни окъурлай, билирлей, сабийлени толу къарачайлы этиб ёсдюрюрлей бизни башха джерибиз не башха джуртубуз джожьду, марджа. Бир кёзююлю эксперимент «аджирни» джюгенин 1-чи классда бошлардан алгъа бу затлагъа дайым сагъыш этерге дурусду, мени сартын».

P.S. Окъуу джылыны экинчи айында огъуна, терсликлерин аныглабмы огъесе башха чурум бламы, билмейме, школда ана тилни окъутуб башладыла. Алай а «экспериментни» иннети бюгюн да хауада, къынындан чыкъгъан къылышча, кесини чагъын, кёзюююн сакълаб тургъаннга ушайды. Ана тилни окъутмау деген иннет ётген ёмюрню 70-чи джылларындан бери къыза, суууй, эсибизни алгъанлай турады. Миллет культураланы бу заранлы, ачы джаууна бир тыйынышлы джууаб керек болгъаны уа хакъды.

Къарачай-малкъар тилни бюгюнню халын ачыкъларлай энтда бир юлгю: кюнлени атларын айтыуда болсун, ачха санауда болсун, телефон номерни айтыуда болсун, сан бир адамны эслериксе ана тилибизде тергеу бардыралгъан неда санланы атларын айталгъан. 5-10 минут барлыкъ ушакъда уа джармаламай сёлешген хазна адам да кёрлюк тюлсе. Бу джарсыу къуру джаш адамлада болуб къалмай, абаданлада да тюбейди. Аны сылтауу орус неда башха тилни иги билгенликде тюлдю, амма, къарачай тилни билмегенликдеди, аны бла аз эмда оюмсуз хайырланыуды. Эки тилни араларында чек кёрмегенликдеди. Тилни быллай джарсыуларына уа илмуда, белгилисича, социолингвистика къарайды.

Социолингвистика (социал лингвистика) – тил илмуну, социологияны, этнографияны эмда социал психологияны чеклеринде къуралгъан илму джорукъду, кеси да тилни джашауда джюрюу мадарларын, социал-турмуш болумну тилге къатылыуун эмда джамагъатны джашауунда тилни алгъан орнун, къуллугъун тинтеди.

Социолингвистика тилни халын, болумун ачыкълар ючюн, аны талай джанындан сюзерге керек болады: тил бла джамагъат, тил политика, миллет тилле, билингвизм, д.а.к. Тил илму теория джаны

бла не уллу джетишимле этсе да, тилни социал дараджасына, болумуна къарамай, аны не халда тургъанын билиу, бар кемликлерин тюзетиу, миллет тилни айныууна себеб болуу тынмазлыкъ ишди. Болса да, бюгюнню къарачай-малкъар тил илмуда, тенглешидриу грамматиканы дараджасындан озуб, терен социолингвистика тинтиуле джангыз да бардырылмагъандыла. Ол себебден, бу илму джорукъну бир къауум мадарлары бла къарачай-малкъар тилни бизни республикада къаллай социал халда тургъанын, тилни кесини эмда тилни джорютгенлени араларында бар джарсыулары, республикан тил политиканы, ана тил бла кенг джайыла баргъан билингвизмни араларында байламлыкъны бираз ачыкълаб кёрюрге излейбиз.

1. ТИЛ ПОЛИТИКА

Къарачай-Черкес Республиканы Конституциясыны 11-чи статьясында: «Къарачай-Черкес Республикада кърал тилле абаза, къарачай, ногъай, орус эмда черкес тилледиле» деб джазылыбды.

Кърал тилни дараджасын, аны къайда, къалай хайырландырылгъанын федерал эмда республикан законла белгилерге керидиле¹¹⁶. Болса да, 1996-чы джыл къабыл этилген Законда¹¹⁷ КъЧР-ни кърал тиллерини дараджалары миллет тиллени дараджаларында белгиленибди, аны чурумундан республикада кърал тиллени джашауда толу хайырландырырлай, аланы айнытырлай, джашауда орунлу болууларына себеб болурлай кърал мадарла этилинмейдиле. Ол себебден ана тиллени бюгюнню джашауну джорюшюне, бола тургъан тюрлениулеге келиширлей, кеси кесинден кюч алыб турурлай республикада таймаздан ишлеген «тил генераторлары», таза чокъуракълары джокъду.

Арт джыллада республиканы бютеу школларында, артыкъсыз да сахарлада, миллет тиллени окъутуб башлауну (кеси разылыгъы бла окъургъа излегенле болсала), сёзсюз да, биринчи атламгъа, джетишимге да санаргъа боллукъду. Медет, 2-3 сабийни азгъа са-

¹¹⁶ Конституция Карачаево-Черкесской Республики. Ст. 11, п. 3.

¹¹⁷ Закон о языках народов Карачаево-Черкесской Республики от 14.06.1996 г.

наб, дерс берилмеген төреси да, устазны ана тилден баш окъуу болмагъан төреси да эркин тюбейди школлада.

1991-чи джыл къралыбыз тюрленгенча, аны джамагъат-политика джорукълары да, джашау этиу тамаллары да тюрленгендиле. Болса да, бюгюнню джангы джашаугъа келишген окъуу китабла джарашдырылмагъандыла, совет идеологиягъа таяныб къуралгъан китабла бла бериледиле ана тил бла къарачай литератураны дерслери. Медет, аллай китабла огъуна табылмайдыла, джетишмейдиле сохталаны санына. Болса да, орус тил бла литератураны, тарихни, бир къауум башха дерслени окъуу китаблары «перестройка» бара тургъан кёзюледе огъуна джашау бла бирге тюрлендирилген эдиле.

18 джылны ичинде ана тилледен джангы окъуу китабланы къураугъа Окъуу министерсвода буйрукъ неда башха кърал оноу этилмегенди, республикан дараджада джангыз кере да ачыкъ конкурс бардырылмагъанды; аллай китабланы къураугъа къралдан ачха грантла къуралмагъандыла. Быллай чурумланы юслери бла окъуу неда болушлукъ пособиелени дараджаларында алимлени энчи китаблары, джазыучуланы сабийлеге джораланган суратлау китаблары болмаса, анча джылны ичинде китаб басмадан окъуу методикагъа, школ китабны ГОСТ-уна келишген бир джангыз окъуу китаб чыкъмагъанды.

Окъуу китабланы юслеринден айтханда, энгда бир уллу кемлик: баш билимге джораланган къарачай тилде джангыз бир (гитче методикалы материалланы санамай) окъуу, дерс китаб джожьду! Къарачай-малкъар тилни хакъындан илму ишле орус тилде джазылсала, окъуу китабла орус тилде болсала¹¹⁸, джангыз лекцияны кёзююнде устаз айтхандан «къарачай» билим алгъан студент, тамбласында школда сохталагъа ана тилни къалай окъутурукъду? Сёзсюз да, бу эм уллу джарсыуланы бириди.

Къарачай-малкъар илмуну орус тилде «сёлешгенини» талай чуруму барды. Биринчиси, илму ишлени асламысы диссертация

¹¹⁸ Къарачай-малкъар тилге окъугъан студентлени эм тынгылы окъуу китаблары «Грамматика карачаево-балкарского языка» огъуна орус тилде джазылыбды.

халда кьуралыбдыла. Алай демеклик, илмуда кандидат неда доктор дараджаны джакълаугъа джораланыбдыла. Илмуну хакъындан федерал закон аллай ишлени Россия Федерацияда джашагъан халкъланы миллет тиллеринде джазаргъа, къабыл этерге толу буюрса да, белгилисича, орус тилде джакълагъан тынчыракъды эмда аллай джерле кёбюрекдиле.

Экинчи чуруму – авторланы, миллет тилни чеклеринде къалыб кетмей, бютеу къралгъа «хапар» айтыргъа, бютеуроссия илмугъа къошулургъа излегенлериди.

Ючюнчюсю, башында экисини таша, ич чуруму, 1943-чю джылдан, кёчгюнчюлюкден, бери къарачайлыла бла малкъарлыла информацийон вакуумну сынаб келгенлери себебли, башхалагъа кеси миллетлеринден хапар айтыргъа, илму кёзден «реабилитация» этерге, бирсиледен кем болмагъанларын кёргюзюрге дыгалас этгенча кёрюнедиле. Алай демеклик, аллай илму ишлени асламысы алдан огъуна да кеси миллетлеринден эсе, башхалагъа джораланыбдыла. Ол себебден, къарачайлы алимле кёбден кёб бола баргъанлыкъгъа, къарачай илму ётген ёмюрню 40-чы джылларыны туурасында къалыб, бериден эсе арыды.

Медет, бу затланы былай къараб эсленмеген дагъыда бир хаталары – халкъыбызны ана тилибизде джамагъат-политика, илму эмда литература публицистика оюму джукълана, джокъ бола барды. Белгилисича, къайсы бир халкъ да дуняда бар затлагъа, бола тургъан ишлеге берген багъасын, аланы ангылай билиуюн, дуняда кесине, башхалагъа белгилеген орнун, кесини энчи оюмун, акъылын публицистиканы юсю бла береди.

Сёзсюз да, бу башында чертилген шартла миллет тилни бюгюнню политика, социал эмда психоллингвистика халын кёргюзедиле. Кеси халкъыны тилин, тарихин, динин, тин байлыгъын, культурасын, ана тилинде окъумай, башха тиллени «тылмачлыкълары» бла таныгъан сабийни (абаданланы да) кеси тилине не артыкъ суймеклиги, неда аннга кёл салмакълыгъы болурлай мадары бек азды. Аллай мадарланы кёб, аз этиу а тил политиканы баш джумушуду.

Тил политиканы кърал эмда муниципал органла, джамагъат бирлешликле, миллет организацияла кьурасала да, аны тамалын

алгы бурун къралны оноуу, законлары, этген ишлери салады. Сёз ючюн, Татарстанда кърал тилни (орус бла татар) дараджасын кёлтюрюр мурат бла паспортлада, кърал эмда муниципал учреждениелени атларында, орамланы атларында, джамагъат джюрюген джерледе эки тилде да джазадыла. Иш джюрютюуде орус тилден сора да татар тилни хайырландырыр эркинлик барды. Къралны джанындан тилге былай эс бёлюу, сёзсюз да, тилни политика дараджасын кёлтюрген бла кълмай, тилни джюрютгенлени ана тиллерин суююуге учундурады, тил культураны ёсююуне себеб болады. Татарстанны сынамын КъЧР-де хайырландырыугъа, бизни сартын, излемни джокълугъу болмаса, бир тукъум бир тыйгъыч кёрмейбиз. Сёз ючюн, бизни республикада да, федерал законланы толтура. сюдде адам кесине тылмач тутарлай мадарланы къурадыла.

КъЧР-ни юсюнден айтханда, къралны джанындан миллет тилледе ыйыкъда эки кере чыкъгъан бирер газет болмаса, ана тилледе башха басма материал болмагъанлыгы да аланы айныуларына, бюгюнню джашауда орунлу болууларына да уллу джарсыу салады.

Информацион технологияла, глобализация кызыу атлам алгъан заманда ала бла бирге болуу, ала бла толу хайырланыу заманны къаты излемиди. Ол излемге келишелмеген кърал болсун, миллет болсун, адам улуну джюрюшюнден да, дуняда бола тургъан ишледен да артха къллыкъды, джарсырыкъды. Республикан телевидение бла радиода миллет тилледе баргъан программалагъа берилген заманны бурхулугъу ол излемге не аз да келишмейди. Былайда эсге алынныкъ дагъыда бир зат: тил, кългъытдача болмай, аузда айтылады, айтылууу бла айныйды. Ол себебден, миллет тиллени айныуларында телевидение бла радиону, кинону магъаналары бек уллуду.

Сёз ючюн, «Эльбрусоид» джамагъат организацияны башламчылыгы бла арт джыллада талай сабий мультфильм къарачай-малкъар тилге кёлчюрюлгенди. Бюгюнлюкде сабийчикле аланы «тиллери» бла сёлеширге, аланы эниклерге кюрешедиле. Мультфильмни ана тилге белгили джазыучу, тилни керти устасы Байрамукъланы Фатима кёлчюрюлликге, ауаз салгъанланы асламысы

малкъар диалект бла неда сахар акцент бла сѣлешгенлери, сѣзсюз да, къарачай сабийлени бир къауумун сейирсиндиреди, бирсилери уа «омакъ тилни» алайлай аладыла. Аллай кемликлерин айтмасакъ, эльбрусидчилени бу ишлери ана тилге юретиуде, сюдюрюуде бюгюннго заманнга келишген тынгылы лагъымды эмда къарачай-малкъар тил политикада джангы атламды.

Тилни байлыгъын, ич «тахсасын», кючюн кѣргюзген литература мадарланы бири поэзияды. Тыш чурумланы кючюнден ана тилни джунчуб, буюгъуб тургъанын тилни джюрютгенле, артыкъсыз да пассионарийле*¹¹⁹ кеслерича толтурургъа, себеб болургъа кюрешедиле. Бу белгиленген арт 15-20 джылны ичинде, айырыб 9-10 джылда, басмадан чыкъгъан назму китабланы саны, аланы кѣблюго айтылгъан оюмубузгъа шагъатлыкъ этеди. Медет, проза чыгъармала бу белгиленген кѣзюуде джокъну орнундадыла*¹²⁰. Поэтлени былай кѣбейгенлери, ким билсин, ана тилни джюрютгенлени бюгюннго тил политикагъа кеслери да сезмегенлей берген «тин» джуаблары огъуна да болур.

Этилирге керекли болуб, тил политикада этилинмей тургъан ишле:

1. Республиканы кърал тиллерини юсюнден Законнга ана тиллени айнытыугъа, кърал эмда джамагъат джашауда толу джюрютюуге, алагъа кърал джакълыкъ эмда болушлукъ этиуге себеб боллукъ тюрлениулени кийириу.

2. Кърал тиллени тюз джюрютюуню джорукъларын белгилерлей КъЧР-ни Правительствосунда Орфография комиссиясын къурау.

3. Къысха заманда кърал тиллени джангы орфография сѣзлюклерин чыгъарыу.

4. Кърал эмда миллет тиллени айнытыуда арт 15 джылда джиберилген кемликлени ачыкълаб, аланы кърал дараджада тюзетиу.

5. Кърал тиллени айнытыугъа джораланган 3-5– джыллыкъ

*¹¹⁹ Джан аурутуб, джукъ этерге излеб, тынчлыкъсыз болуб тургъанла.

*¹²⁰ Тилни джюрютгенле ана тиллерине тыш къоркъуу кѣрмеген, тынчлыкълы кѣзюу болса, проза бла джазгъан авторланы саны поэтледен эсе иги огъуна аслам болургъа керек эди.

программаны кѳурау; аллай программаны республикан бюджетни юсю бла бардырыу.

6. Республиканы джериндеги кѳрал эмда муниципал учреждениелени, джамагѳат организацияланы, география объектлени атлары болгѳан белгилени кѳрал тиллени барысында да джазыу.

7. Кѳрал тиллени окѳутуугѳа джораланнган программалагѳа кѳрал болушлукѳ этиу.

8. Ана тилледен окѳуу китабланы хазырлаугѳа джораланнган кѳрал грантланы белгилеу эмда ачыкѳ конкурсла этиу.

9. Кѳрал тиллени тинтиуге джораланнган илму ишлени, кѳрал тилледе джазылгѳан школ эмда вуз окѳуу китабланы, сѳзлюклени бюджет ачхагѳа чыгѳарыу.

10. Республикан радио бла телевидениеде кѳрал тиллеге эфир заманны ѳлчемин тѳйыншлысы чакѳлы бирге джетдириу эмда барысына да тенг мадарла бердириу.

11. Кѳрал тиллени айнытыуда цифра технологияланы кенг хайырландырыу.

12. Кѳрал тиллеге окѳутургѳа джораланнган дерслени эмда окѳуу китабланы, пособиеле бла болушлукѳ кереклени ана тилледе беру.

13. Кѳрал тиллеге юретген сабий садлада, окѳуу школлада, вузлада ана тиллени сагѳатларыны ѳлчемин тѳйыншлысы чакѳлы бирге джетдириу.

14. РФ-ны халкѳларыны эмда тыш кѳралланы белгили джазычуларыны чыгѳармаларын, миллет культураланы айныуларына сеbeb боллукѳ илму ишлерин республиканы кѳрал тиллерине кѳчюрюу.

15. Кѳрал тиллени айнытыугѳа джораланнган энчи илму-методика программала кѳурау, тинтиу-излем ишле бардырыу.

16. Кѳрал тиллени республикан байрамын джыл сайын белгилеу, ол кюннге аталгѳан ишлени джоюмларын республикан бюджетден бардырыу.

17. Школ эмда джамагѳат библиотекаланы фондларын кѳрал тилледе чыкѳгѳан литература бла тѳйыншлы санда толтуруу.

18. Ана тилни, тарихни эмда культураны илму-тинтиу институтун кѳурау.

19. Сабий садла бла ал башланган школлада (1-4 класслада) бютеу дерслени эки тилде (орус эмда ана тилде) бардырырлай мадарла кзурау: дерс китабланы, болушлукъ окъуу-методика кереклени ана тилледе да джарашдырыу.

20. Ана тил бла литератураны, КъЧР-ни халкъларыны тарихин эмда джергили географияны дерслерин 11-чи классха дери толусу бла окъутуу эмда орта билим берген школланы экзамен программаларына къошуу.

2. ТИЛ БОЛУМ

Бюгюннгю тил болумну (языковая ситуация) ачыкълар ючюн, аны талай шартына эс бёлюрге тыйыншлыды: а) ана тилни джашауда хайырландырылыуу; б) ана тилни джюрютгенлени тилни юсюнден оюмлары; в) ана тил бла башха тиллени араларында бюгюнлюкде кзуралган болум.

Биринчи соруубузну кыйыры тил политика бла байламлы болганы себебли, башындагы бёлюмде аннга талай джууаб табарыкъбыз. Ана тилни дараджасы республикада крал тилча белгиленсе да, бюгюнлюкде аны керти халы, куллукъ этиую «юйлю» тил бла тенгишди. Крал тилни куллугунда не аз да джюрюмейди эмда бюгюнлюкде ол дараджада джюрюрлей закон джаны бла да, джамагат-политика болум бла да хыйсабы джокъду. Ол затха крал тилленни хакъындан республикан законну Конституциябызны 11-чи статьясына келишмегенини тышында, дагыда бир уллу тыйгыч барды – крал тиллени кёблюгю. Сёзсюз да, Татарстанча, Адыгеяча неда Коми Республикача эки тилли болуб калсакъ, тилни хайырландырыу, аны официал джашауда орунлу этиу тынчыракъ боллукъ эди. Алай а, беш крал тил бла бирден хайырланыу, барысын да тенг дараджага чыгарыу бир кюннге этиллик иш тюлдю, кеси да республиканы бюгюннгю ачха эмда иш кзурау болумуна келишелмейди.

Миллет тиллени джюрютгенлени тил культуралары, мадарлары да хазна калмай бирчаракъды. Бираз энчирек черкес тилни юсюнден айтырга боллукъбуз: ана тилден, тарихден окъуу китабланы, башха болушлукъ материалланы, аудио-видеоматериалланы

хоншу Адегея бла КъМР-ден алырлай таблыклары барды.

Ана тилни чеклерин эм кючлю «бузгъан» чурумланы бирине, сёзсюз да, шахарланы санаргъа боллукъду. Аны сылтауу – шахарда адамла иш, къуллукъ, окъуу дегенча байламлыкъ бла бирлешеди-ле. Аллай бирлешликле асламысына кёб миллетлени келечилеринден къуралыучандыла, ол себебден, халкъла арасы тилде – орус тилде – асламыракъ сёлешинеди. Алай бла ана тилни дараджасы «юй» тилни чеклерине джыйылады.

Бюгюнлюкде ана тилни кюнден кюннге тохтаусуз къозгъаб, ишлетиб, айнытыб тургъан тыш мамматы джангыз школ бла прес-сады. Школда ана тилге ыйыкъда бютеулей да орта класслада 5 урок (тилден – 3, литературадан – 2), абадан класслада да 2 урок бериледи. 30-33 урокдан ол алай кёб да тюлдю.

Прессаны юлюшю андан да азды: «Къарачай» газет ыйыкъда 2 кере чыгъады, бютеулей да А2 форматда 8 бет. Аны да 1 бетин орус тилде чыкъгъан телепрограмма алады, рекламагъа берилген оруну да тергесек, ана тилде хапар берген 6 бети къалады. Электрон СМИ-ни ана тилде эфири бурхчукъ болгъаны бла да къалмай, республиканы хар бир джеринде да тутулмайды канал, хауа болумгъа кёре да чыгъадыла джарсыула...

Республикада ана тилде джангыз газетден башха тюрлю таймаздан чыкъгъан кёзююлю журнал неда башха ёнгнге джокъду. Интернетде къарачай-малкъар сайтланы саны 20-гъа джууукълашса да, аланы ичлеринде бетлери таймаздан джангыртылгъан, административ ишлери бардырылгъан, ачыкъ чатлары болгъанла бюгюнлюкде къуру 4-5 бардыла. Къуру ана тилде ишлеген а бири да джокъду. Алай бла, кёргенибизча, ана тил информатсион ишлеге, технологиялагъа уллу къатышалмайды, аланы юслери бла кесини айныуна бир магъаналы себеб табалмайды эмда информатсион тапхада кесини тил орнун тыйыншлысыча толтуралмайды.

Джамагъат-политика джашауда, граждан обществовланы ишлеринде ана тил хазна хайырландырылмайды. Андан да озуб, къарачай миллет организацияланы иш бардырыу тиллери да ана тил тюлдю: кеслерини джыйылыуларын, съездлерин, къагъыт джюрю-тюулерин орус тилде бардырадыла. Бу айтханыбызны джакъларлай бир «къаршчы» юлгю келтирирге боллукъбуз: 1998-чи джыл

Къарачай джаш тѣлюню союзуну 1-чи съезди болады. Ол заман-ны властлары съездни оноун, къурамын да кеслерине джараулу этер мурат бла аны ишине кеслерини адамларын да къошадыла. Съездни бардыргъан ол затны эслеб, джыйылыуну ишин ана тилге кѣчюреди. Чиновник къауумну иш джюрютюулери да, докладлары да орусча болгъанлары себебли, джангыз бири трибунагъа чыгъыб, 9-10 сѣзю ана тиллеринде тагъыб, кеси миллетлери бла сѣлешелмей къалдыла. Ол съездде айтырларын толу эмда кескин айталгъанланы асламысы тюз элчи джашла эдиле. Алай бла, ана тилни «кючю» бла къара халкъ властны хыйла чалдыуундан ѳтюб, кесине керекли оноула да этелген эди...

Тил болумну юсюнден айтханда, ана тил, кѣргенибизча, кърал-муниципал къуллукъда, джамагъат-политика джашауда, информ-мацион ишле бла технологиялада, илмуда орунлу болмагъаны се-бебли, джашауда ол ишлени бардырлыкъ термин атланы къурау, алагъа тилде «джарау» этиу, джангы терминлени юслери бла тил-ни сѣз байлыгъын айнытыу тохтаб турады.

Ана тилни терминле къурау ишлеге къошулууу ѳтген ѳмюрню 40-50 джылларында къалыб, джашау а XXI-чи ѳмюрге кириб ба-рады. Къызыу баргъан глобализация тюрлениуле хар кюнде бир джангы зат, джангы сѣз, джангы ангылам чыгъара, дуняны керти сураты (ДКС) бла дуняны тил суратыны (ДТС) араларын узакъ-дан узакъ эте барады.

Дуня дунягъа къуралгъанлы джюзле бла миллет тилле ѳлген-диле. Халкъ бютеу къырылыб, аны чуруму бла джокъ болмайдыла миллет тилле. Аны сылтауу – миллет тил дуняны керти суратына тенглик этелмей тохтагъанындады, джашауда бар затлагъа, бола тургъан ишлеге заманында энчи атла атамай къойгъанындады, ке-сини ие орнун, джумушун къонакъ тиллеге бергениндеди. Быллай байламлыкъ тилни дуняда джашау этиу джоругъуду. Къарачай-малкъар тилни юсюнден айтханда, ол да заманны эрке неда энчи уланы тюлдо: джорукъ къайсы бир тилге да бирча тийишеди.

Ана тилни «эшикде» орну алай къолай болмагъанын ачыкъ-лагъандан сора, аны юйде иелигине, «бийлигине» къарайыкъ. Ду-нияда 50-100 джылны мындан алгъа джорюген джашау-турмуш халда миллет тил юй тилни дараджасында неллей бирни да тюб

болмай турургъа боллукъ болур эди. Алай а, бюгюнлюкде телевизор, DVD, телефон болмагъан хазна юй болмаз. Ол себебден «юй хауаны дуниядан ташалыгъы, джабыкълыгъы» ётген заманлада къалгъан джомакъды.

Социология тинтиуле ачыкълагъаннга кёре, орта шахарчы адам юйде джукъламай тургъан заманыны 60-65% телевизор бла, компьютер бла ашырады. Электрон СМИ-де къарачай тилни хазна орну, юлюшю болмагъанын эсге, алсакъ, юйде алгъан информациябызны кёбюсю ана тилде болмагъанын эслерикбиз. Башындагъы социология мисалла заманны юсюнден болсала да, тыш тилли электрон информацияны юлюшю башхаракъ тергелирге керек болур. Юйлю адамларыбыз бла этген ушагъыбыздан эсе телевизордан, компьютерден алгъан информациябызны саны да, сейирлиги да, темаланы кёблюгю да иги огъуна кенгирек болур. Ол себебден, ана тилни юйлю тил болууу да толу тюлдю, анда да джокъду тыш тиллени зорлукъларындан къутулурлай онг.

Кърал тилни сакъларгъа, айнытыргъа, аннга онг берген мадарланы къураргъа къралны борчу болгъанча, миллет тилни энчилигин, аны тазалыгъын сакълау да, алгъы бурун, адамны энчи граждан борчуду. Не кърал, не бир башха джамагъат-политика бирлешлик адамны юйде къайсы тилде сёлеширегин, тилни не халда хайырландырлыгъын мардаялыкъ, буюраллыкъ да тюлдю. Ол затны хар адам кеси сайлайды. Медет, бюгюнню къарачайлыланы асламысы юйде, эшикде да ана тилни джармалаб сёлешедиле: не орусча, не къарачайча толу, таза сёлешмейдиле, эки тилни да бирден къатышдырыб, экисин да бузадыла. Тилни бу халлы джарсыуларына билингвизмни чеклеринде къаралады.

3. БИЛИНГВИЗМ НЕДА ТИЛНИ ДЖАРМАЛАУ

Бир белгили джамагъатны ичинде (сёз ючюн, къралны) эки неда тилде сёлешюге билингвизм (bi- кьош сёздеде «эки, экили» + lingua- «тил» деген рум сёзле) дейдиле, кеси да социоллингвистика тинтиуледе эм уллу, магъаналы орунланы бирин алады.

Кёб тилде сёлешюу кеси кесинден заранлы неда джарсыулу иш тюлдю: хайырландырылгъан тилледен къайсы болса да бирисини ич

эмда тыш джорукълары, энчиликлери бузулгъунчу. Ана гилни (тыш тилни да) джорукъларына къатылыуну талай чуруму барды: а) тилни грамматикасын толу билмегенлик; б) джамагъатны информацион коммуникацияларында эки тилге да бирча, тенг мадарла берилмегенликде; в) экинчи тилни ич грамматика джорукълары ана тилникинден башха тюрлю болмакълыкъ; г) айтыуда бла сёз къурауда интерференция. Биринчи бла экинчи чурумла тилни джорукълауда аны тыш джорукъларыдыла, артдагъы экиси да – ич джорукълары.

Тилни тыш джорукъларын бузуу. Тилни грамматика джорукъларын билмеу къуру окъуу системаны кемликлерин кёргюзмейди. Сёзсюз да, бюгюнню школ эмда вуз окъуу системада ана тилни тюз эмда деменгили методикала бла окъутууда кемликле аз тюлдюле. Устазланы къарыусуз билим дараджаларындан, окъуу сагъатланы азлыкъларындан башлаб, окъуу эмда методика китабланы джетимегенликлерине, аланы эскиликлерине деричи айтыргъа боллукъбуз. Алай а биз башха затха эс бёлдюрюрге излейбиз – къарачай-малкъар тилни орфографиясында болгъан кемликле ана тилибизни тыш джаудан эсе къаты чача барады.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясына ахыр кере тынгылы 1964-чю джыл¹²¹ къаралгъанды. Андан сора ууакъ тюрлениуленни, ол-бу атланы джазылыу формаларын кийириу болмаса, илму магъанасы болурлай, иш этилмегенди. 1970-чи джыл малкъар орфография бла пунктуацияны¹²² энчи джорукълары чыкъгъанды. Алай бла къарачай-малкъар тилни экиге юлешиу (къарачай тил бла малкъар тилге) кесини биринчи уллу атламын этеди. Андан бери къарачай бла малкъар алимле бирге джыйылыб, бирге оноулашыб, бир тилни диалектлерин джууукълашдырырлай сынгар бир магъаналы орфография неда башха грамматикалы иш бардырмагъандыла. Ётген 40 джылны ичинде уа тилни экиге юлеширлей кёб илму эмда методикалы «джангылыкъла» болгъандыла.

Къарачай-малкъар тил илмуда грамматиканы бёлюмлери тенг

¹²¹ Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Ставрополь китаб басма. Черкесск, 1964.

¹²² Бозиев Ю.А., Жабоев М.Т. Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы. Нальчик, 1970.

тинтилмегенликден, бир къауумлары уа 30-40-чы джылланы дараджасында къалгъанлыкъдан, илму тамаллы окъуу эмда методика ишлени санлары да, аланы агъачлыкълары да кемизлидиле. Тил илмуну баш джетишимлери орфография бла пунктуацияны тамалын салады, алай эсе уа, бюгюнню тил илмуну не дараджалагъа джетгенин орфография кемликлерибизден танырыкъбыз.

Бир юлгю: 1985-1993-чю джыллада устазланы билимлерин ёсдюрген курслада быллай бир деменгили сынау-тинтиу иш бардырылгъанды¹²³. Къарачай тил бла литературадан устазланы араларында (бютеулей да 64 адам) орфографиялы диктантла джаздырылгъанды. Диктантны къурамында 95 къыйын орфограмма да болгъанды. Къуру б//п тауушланы тюз вариантларын джазыуда (сёзню тамырыны ахырында б//п джазыуда – 15-си, б//п сёзню тамырыны ахырына аффикс къошулгъан гёресинде – 23-сю) 38 джангылгъан болгъанды. Диктантны джазгъанла ана тилден устазла болгъанларын энтда да бир эсгертебиз.

Эксперимент ана тилден устазланы билимсизликлерин кёргюзмейди, алай а къарачай-малкъар орфография бла пунктуацияны джарашыб бошалмагъанлыгъын, аны джорукълары тилни джорукълары бла тенг болмагъанлыгъын эмда аны эскилигин танытады. Белгилсича уа, тилни сакълауда, аны айныгъуда орфография бла пунктуация эм уллу, эм деменгили мадарладыла. Къайсы бир къралны законунда да кърал тилни хакъындан алыннган законларында баш пунктланы бири орфография бла пунктуациягъа джораланыбды.

Ана тилледе бюгюнню халны тюзетир ючюн:

1) ана тилни энчи фонетикасына, энчи морфологиясына, энчи синтаксисине джораланнган илму-излем ишлеге кърал болушлукъ этерге;

2) къысха заманны ичинде къарачай-малкъар (неда къарачай) тилни орфографиясы бла пунктуациясын джарашдырылкъ Комиссияны къураб, аны ишин таймаздан бардырыгъа;

3) къарачай тилни орфография бла пунктуация сёзлюгюн къысха заманда тыйыншлы тираж бла чыгъарыгъа;

¹²³ Суяночев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черкесск. 2001.

4) школ эмда вуз окъуу системалагъа джораланнган окъуу китабланы бюгюннго джашауну излемлерине эмда джангы орфография бла пунктуацияны джорукъларына келишиулю этерге;

5) дерсден тышында окъуллукъ материалланы эмда окъуу пособиелени джангы излемлеге келишиулю джарашдырыгъа;

6) бютеу окъуу эмда болушлукъ китабланы, пособиелени, методика китабланы бир къолдан, бир методика излемледен ётдюрюб, ана тилни окъутурукъ школлада бирча излемле салыргъа керекди.

Тилни ич джорукъларын бузуу. Башында чертгенибизча, аны эки сылтауу барды: тиллени типология къаршчылыкълары бла интерференция (тилни чалышдырыу).

Тилни литература формасы бла ауузда джюрююу бир-бирлеринден узая, бирде уа бир-бирлерине къаршчы да бола турадыла. Литература тил джангы сёзлени, терминлени къурау ишлеге азыракъ къошулгъаны себебли¹²⁴, бюгюннго дуняны керти суратындан (ДКС) иги огъуна артха къалыбды. Аны тышында, литература тил бла хайырланнганланы асламысы (журналистле, джазычула, алимле) кёб джылланы узагъында шахарда таймаздан джашагъанлары себебли, ана тилни керти лабораториясында – элдеде тил не халда тургъанындан, джангы тил джорукъладан бираз узагъыракъдыла эмда орус тилни типология къатылыуларындан бегирек джарсыбдыла. Ол себебден, газетде болсун, окъуу неда суратлау литература китаблада болсун, аллай «шахар» тил бла джазылгъан тёрелеринде, сёзсюз да, ауузда джюрюген тилге биреуча, джалгъан тилча, ёксюзча кёрюнеди эмда эки арада тиклик, къаршчылыкъ да туудурады. Ол биринчиси.

Экинчиси, къарачайлыланы юслеринден айтсакъ, сёз къарачай-орус билингвизмни юсюнден боллукъду. Алгъы бурун бу эки тил бир-бирлерине хазна ушамагъан эки башха юйюрге (къарачай тил – алтай юйюрге, орус тил – индо-европей юйюрге) киргенлерин чертерге тыйыншлыды. Бу эки къауумну энчиликлери, бир-бирлерине келишген//келишмеген джерлери тил илмуда тынгылы

¹²⁴ Тилни терминле, атла къурау ишлеге толу нек къошулалмагъанына башыракъда къарагъан эдик.

белгиленибди. Биз бу кьаршчы нёгерледе башха затха эс бёлдюрге излейбиз.

Тиллени дуняда бирге эмда хоншулукьда джюрюген төрелеринде бир-бирлери бла таймаздан эришгенлей, бир-бирлерин кеси джорукьларына бойсундурургьа излегенлей туруулары тынмазлыкь, тохтамазлыкь ишди. Хар тилни кесини энчи таууш кьурау, ауузда айтыу, сёз кьурау, сёзлени айтымда джюрютюу, аланы магьана-оюм бирлешликлеге джыйыу джорукьлары барды. Бюгюннге деричи билингвизм кьарачай адамны орус тилде джиберген халатларына, тил чалышыуларына (акцент) эс бёлнуб келгенди эмда ол халатланы тюзетиу мадарлагьа магьана бергенди. Бизни сартын, сорууну башха тюрлю салыргьа, илмуну эсин джангы джарсыугьа бёлюр заман джетгенди: кьарачай адамны ана тилинде орус тилни кьатылыуу эмда аллай кьатылыуланы юслери бла джиберилген халатланы тюзетиу, деген кёзден кьараргьа излейбиз.

30-40 джылны мындан алгьа кьарачай тилни толу билген адамны орус тилинде [в], [ф], [ц], [щ] тауушланы айтыуда, орус тауушланы кьарачай тауушлагьа ушатыу (кьарачай тауушланы асламысы орус тауушладан эсе кьатыдыла эмда бир кьауумлары арт тиллирекдиле) эки неда талай кьысыкь тауушну бирге келген джерлеринде (Карачаевскде – Карачайскде, Черкесскге – Черкескеге) «артыкь» тауушланы джутуу, грамматика родлада (ведро упал, мама пришел) халатла джибериу, айтымны кьурау джорукьлада (башчы – башчыны кьаууму + хапарчы – хапарчыны кьаууму) кьарачайчагьа гартыу дегенча энчи миллет интерференция амалсыз тюбей эди эмда ол акцент бла миллетлигин таныргьа бола эди. Бюгюнню кьарачайлылада, артыкьсыз да джаш төлюде, аллай тил чалышыула иги огьуна аз болгьандыла.

Кьарачайлыланы ана тилде сёлешиулеринде шахар бла эл энчиликле кескин чек тута башлагьандыла. Шахарчыланы кьарачай тиллери, орусха ушашыракь болуб, бютеулей да бираз джумушагьанды, бир кьауум тауушла (кь, гь, х) бираз ал тилли болуб, тамакьдан тынгылауукьгьа кёче барадыла. Интерференцияны ызын айтымны кьурауда, синтаксис эмда логика конструкцияланы бирикдириуде да эслейбиз: айтымны ал джаны башчыдан эмда аны кьауумундан кьуралмай, хапарчы бла аны кьауумундан кьуралыр-

гъа, эки къауумну кесеклери бир-бирлерин алмашдырыб келирге да боладыла.

Ауузда джюрюген тилни дагъыда бир уллу джарсыуу – ана тилни джармалау. Тил илмуда «джармаланнган» тилле эртделеден да белгилидиге, илму аланы талай къауумгъа юлешеди: лингва франка, пиджи¹²⁵, койне эмда креол тилле. Къарачай тилни джармаланыуу башындагъылагъа тюгел джетиб бошамаса да, пиджи бла лингва франка¹²⁶ терминлени биринчи магъаналарына (талай тилни сёзлерин бирикдириу, къатышдырыу) иги огъуна джуууклашханды. Болса да къарачайлыланы бюгюннюгу ауузда джюрюген тиллеринде (устная речь) тил илму алкъын кескин белгилемеген затла да бардыла.

Сёз ючюн, сёлешген заманда эки тилни да мадарларын бирден хайырландырыу; эки тилни айтыу, сёз эмда айтым къурау мадарларын алмашдырыу; ушакъны бир кесегин ана тилде, бирси кесегин орус тилде, бирде уа, экисин да алмашдыра сёлешуу. Тил болум ушакъ этгенлеге толусу бла ана тилде сёлеширча таблыкъла берген кёзюуде да (сёз ючюн, къуру къарачайлыла болгъан джерледе), ушакъ кёбюсюнде джармаланнган тилде барыучанды.

Аны чуруму, сёзсюз да, орус билимни кенг джайылгъанында да болур, алай а ол тюлдю биринчиде. Орта, баш билимлери болгъан, кандидат, доктор илму дараджалары болгъан къарачай билингваланы орус тиллеринде да тубеученди таууш эмда синтаксис интерференция. Андан да озуб, джашыракъ заманларында сёлешуу санланы (артикуляция аппаратны) ийлеуню юсю бла орус тауушланы тынгылы айтыб тургъанла, къартлыкъ келсе, сёлешуу аппарат «бечелирек» болса, джангыдан къайтхан интерференцияны да кёребиз тил практикада. Адамны сёлешуу саны аны бютеу саны бла, антропология энчиликлери бла къысха байламлыды эмда аланы джорукъларына сыйына ишлейди. Ол себебден, тилни чалышыууну юсюнден айтхан заманда, интерференцияны барлыгъы эм биринчиге билингва хайырланнган эки тилни араларында типоло-

¹²⁵ Языковая ситуация в странах Африки. М., 1975.

¹²⁶ Лингвистический энциклопедический словарь. /Гл. ред. В.Н. Ярцева/. М., 1990.

гия башхалыкъны чертеди; аны болмагъанлыгъы – тил практикада ана тилден эсе экинчи тилге аслам эс бёлюннгенин, экинчи тилни джашауда онглу орунлу болгъанын эмда тилни джюрютген аннга артыкъ эс бёлгенин кёрюзеди.

Сабийни ана тилге юретиу бла юретмеу деген сайлауну, сёзсюз да, ата-ана этеди эмда ол джууаблы борч аланы эркинликлерине берилибди. Бизни къралда орус тил кърал тил болгъаны себебли, аны бютеу гражданлагъа сингдириуге тюрлю-тюрлю кърал мадарла кьуралыбдыла: орта эмда баш окъуу системаны, иш-къагъыт джюрютюуну, кърал эмда джамагъат ишлени бардырыуну, информацияны джайыу системаланы тилине закон бла орус тил буюрулубду. Болса да, ана тиллени аллай таблыкълары, адамны къызындырылай, кёллендирирлей мадарлары джокъду. Ол себебден, сёзсюз да, билингва боюнсахада эки тилни джюкleri, эркинликleri, мадарлары да тенг тюлдюле.

Билингва боюнсахада ана тилге себеблик этерлей мадарла бардыла, ол мадарланы бир къаууму неда асламысы бюгюнлюкде хайырландырылмай турадыла. Ата-ананы эмда башхаланы сайлауларын ана тилге аудуртурукъ ишлени кърал бла бирге миллет эмда джамагъат-политика организацияла, культура автономияла дегенча бирлешликле да бардырыгъа керекдиле. Сёз ючюн, къарачай эллени барысында дегенча, джумада хутбала ана тилде бардыла. Имамланы асламысы джаш адамла болсала да, дин темагъа ауаз берир ючюн, бек къыйын философия категориялагъа кирирге тюшсе да, хазна араб неда орус сёз къошмагъанлай, айтырларын, сорурларын да тынгылы къарачай тилде бардырадыла. Аны айтханыбыз, излем болса, ауузда джюрюген тилни бюгюннгю халы бизни, хазна къалмай, разы этелликди.

Ол себебден, ана тилни сыйын, дараджасын кёлтюрюлей, сейирлигин баямларлай, миллетликни кёрюзген шартланы эммагъаналысы болгъанын, миллет культураны ёзеги болгъанын танытырлай ишле бардырылыргъа керекдиле эмда аланы юслери бла ана тилге сый, багъа берилирлей иннет программала кьуралыргъа дурусду.

Ана тиллени джармалауну тохтатыргъа, республиканы кърал тиллерини дараджаларын кёлтюртюуге эмда аланы айныуларына

болушлукъ этиуге, бизни сартын, быллай ишле сеbeb боллукъ эдиле:

Республиканы кърал башчылыгъыны джанындан:

1. Эксперимент халда, абаза, къарачай, ногъай эмда черкес халкъла аслам джашагъан бирер районда (сёз ючюн, Абаза районда, Къарачай районда, Ногъай районда, Хабез районда) муниципал эркинлигинде болгъан ишлени эки тилде (орус бла ана тилдеде) джорютюрлей эркинлик берюу.

2. Республиканы тамалын салгъан халкъланы (абаза, къарачай, ногъай, орус, черкес) тарихлерин, культураларын тинтиб, ала-ны джамагъатны ичинде иги кёзден баямлау; школ эмда вуз окъуу программалагъа кийириу.

Джамагъат бирлешликлени джанындан:

1. Миллет организацияланы эркинликлеринде джорюген ишлени (съездлени, джыйылыулары, ич къагъыт джорютюу чотну, кеслерини структураларыны, къуллукъланы атларын) ана тилде бардырыу;

2. Миллет культураны айнытыугъа, аны иги кёзден баямлаугъа джораланган ишле бардырыу;

3. Джамагъатны ичинде республиканы кърал тиллерини дараджаларын кёлтюрюуге, ана тиллени сакълаугъа, айнытыугъа джораланган кёбчюлюк ишлени бардырыу;

4. Ана тилден дерслени берилиулерине, окъуу китабла бла методика материалланы не дараджада къралгъанларына кёз-къулакъ болуу эмда школланы окъуу программаларын кърурау ишлеге кёшулуу.

Бу къысха социоллингвистика оюмубузну тамамлай, Россия Федерацияны башха республикаларында, регионларында ана тиллеге къалай къарагъанларына, кърал тиллени дараджаларын не мадарла бла джакълагъанларына эс бёлдюрюрге излейбиз. «Джаханимни кёрмеген, джандетге кёл салмаз» дегенлей, иги бла аман дайым да тенглешдириуде танылады...

КъЧР-ни эмда бир къауум республикаланы тилни хакъындан законларын, хайыры болмаса, хатасы болмаз деген оюм бла, китабны ахырында болушлукъ халда (*къысхартыб*) беремиз.

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Карачаево-Черкесской Республики. Ст. 11, п. 3.
2. Закон о языках народов Карачаево-Черкесской Республики от 14.06.1996 г.
3. Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Ставрополь китаб басма. Черкесск, 1964.
4. Бозиев Ю.А., Жабоев М.Т. Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы. Нальчик, 1970.
5. Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черкесск, 2001.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. /Гл. ред. В.Н. Ярцева/. М., 1990.
7. Языковая ситуация в странах Африки. М., 1975.

ТЕРМИНЛЕГЕ АНГЫЛАТМА

Белги – знак.

Тил белги – знак языка.

Лексика белги – лексический знак.

Ангылам белги – понятийный знак.

Ангылам саф – понятийный ряд.

Хал – качество.

Болум – состояние.

Хакъ – действительно, точно.

Шарт – свойство.

Ышан – признак.

Амал – метод.

Мадар – средство.

Лагъым – возможность.

Энчилик – особенность; собственный признак.

Къууат кюч – электромагнитная сила.

Къууат кючю болгъан толкъун (КъКТ) –
электромагнитная волна.

Синтез халда къуралыу – процесс синтетический.

Мыйы – мозг.

Мисал – пример.

Юлгю – пример.

Эсеблеу – выводы.

Таууш – звук.

Ауаз – голос; интонация.

Тилни тауушлары – звуки языка.

Таууш белги – вербальная единица.

Ачыкъ таууш – гласный звук.
Узун ачыкъ тауушла – долгие гласные.
Къысыкъ таууш – согласный звук.
Ичине тартылган къысыкъла – инспиранты.
Тилле арасы фонетика – общая фонетика.
Энчи фонетика – описательная фонетика.
Тенглешдириу фонетика – сопоставительная фонетика.
Тарих фонетика – историческая фонетика.
Магъана тюрлендирген таууш – фонема.
Энчи магъаналы тауушла – звуки с фиксированным значением.

Сёз – слово.

Сёзтутуш – словосочетание.
Сёз белги – лексическая единица.
Къош сёзле – сложносоставные слова.
Бир магъаналылыкъ – моносемия.
Кёб магъаналылыкъ – полисемия.
Тилни сёз хазнасы (ТСХ) – лексический состав языка.
Сёзню къурамы – состав слова.
Тамыр – корень.

Тил – язык.

Тил илму – лингвистика.
Тилни мадарлары – лингвистические средства языка.
Тилни башха мадарлары – паралингвистические средства языка.
Тилни тыш мадарлары – внеязыковые средства.
Тилни энчиликлери – особенности языка.
Тилни ич джорукълары – внутренние законы языка.
Тилни тыш джорукълары – внешние законы языка.
Тилни чеклери – границы языка.
Тилни грамматика ышанлары – грамматические признаки языка.
Тилни категориясы – категория языка
Тилни эски хазнасы (ТЭХ) – архаика.
Эниклеу сёз – мимема.
Тил илмуда къыйындан тынчха кёчюу джорукъ – закон перехода от сложного к простому.

Тилни экономия джоругъу – закон экономии.
Дунияны керти сураты (ДКС) – действительная картина мира.
Дунияны тил сураты (ДТС) – языковая картина мира.
Сёлешу мадар – средство общения.
Тилни генезиси – генезис языка
Таша тамаллы – немотивированные основы.
Тарих грамматика – историческая грамматика.
Тенглешидириу грамматика – сравнительная грамматика.
Баба тил – праязык.
Сёзню бурунча бичиу – реконструкция слова.
Академ илму – академическая наука.
Тил политика – языковая политика.
Тохташдырылган заман – историческое время.
Къуругъан тилле – мертвые языки.

Магъана – семантика; смысл.

Стилистика кючю – стилистическая сила.
Синоним сафла – синонимические ряды.
Айрыш сёз – энантиосемия.
Кёл-сезим кючю – эмоционально-экспрессивная сила.
Магъана-хал-сезим шкала –
семантико-эмоционально-экспрессивная шкала.
Алмашыныу – мена.
Магъана айыртхан кесек – смысловоразличительная единица.
Баш магъана – главный смысл.
Магъана сафла – семантические ряды.
Кёчген магъаналы белгиле – единицы в переносном смысле.
Джангы магъана – новая семантика.
Энчи атла – имена личные.
Экинчи атла – вторичные номинанты.
Сыр-сан тюрлениу – качественно-количественные изменения.

ЗАКОН

О языках народов Карачаево-Черкесской Республики

Настоящий Закон направлен на создание условий для сохранения, равноправного и самобытного развития языков народов Карачаево-Черкесской Республики. Язык – это духовная основа существования любой нации, сохранение и развитие нации прежде всего связано с сохранением и функционированием ее языка. Язык – это средство познания истории народа, хранитель его культуры, первейшая основа становления личности человека. Беречь и развивать родной язык и с уважением относиться к другим языкам – долг и обязанность каждого гражданина.

Глава I. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Статья 1.

Государственными языками в Карачаево-Черкесской Республике являются абазинский, карачаевский, ногайский, русский и черкесский.

Статья 2.

Языком межнационального общения и официального делопроизводства в Карачаево-Черкесской Республике является русский язык. Республика признает равные права народов Карачаево-Черкесской Республики на сохранение и развитие их языков. Все языки народов Карачаево-Черкесской Республики пользуются поддержкой государства. Никто не вправе навязывать человеку использование того или иного языка помимо его воли, кроме случаев, предусмотренных действующим законодательством.

Статья 3.

Карачаево-Черкесская Республика на своей территории решает

все вопросы, связанные с языками, обеспечивает их экономическую, социальную и юридическую защиту, стимулирует их изучение.

Статья 4.

Государственные программы сохранения и развития языков народов Карачаево-Черкесской Республики разрабатываются органами государственной власти республики, предусматривая такие направления, как содействие изданию литературы на языках народов Карачаево-Черкесской Республики, создание условий для использования различных языков в средствах массовой информации.

Статья 5.

Карачаево-Черкесская Республика гарантирует осуществление конституционных прав и свобод человека и гражданина вне зависимости от незнания какого-либо из государственных языков республики.

Глава II. ПРАВА ГРАЖДАН ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЯЗЫКОВ

Статья 6.

В сфере общения, подлежащих правовому регулированию, право выбора и использование языка общения гражданами республики определяется настоящим Законом Карачаево-Черкесской Республики.

Статья 7.

Граждане Карачаево-Черкесской Республики имеют право свободного выбора языка общения, воспитания, обучения и творчества. Обучение детей родному языку является гражданским правом и долгом родителей.

Статья 8.

Гражданам республики обеспечивается право обращения в государственные, общественные организации и учреждения на языках народов Карачаево-Черкесской Республики с заявлениями, предложениями, жалобами, а также получения на них ответов на языке обращения. В случае невозможности дать ответ на языке обращения используется русский язык.

Глава III. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВ В ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Статья 9.

В органах государственной власти Карачаево-Черкесской Республики работа ведется на языке межнационального общения – русском языке.

Статья 10.

Рабочим языком международных, всероссийских и других симпозиумов, конференций, совещаний, проводимых в Карачаево-Черкесской Республике, является русский язык, а также языки, избранные самими участниками.

Статья 11.

Тексты законов Карачаево-Черкесской Республики и других правовых актов, принятых органами государственной власти республики, публикуются на государственных языках Карачаево-Черкесской Республики.

Статья 12.

При подготовке и проведении выборов и референдумов используется русский язык. Избирательные бюллетени печатаются на русском языке.

Глава IV. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ, ОРГАНИЗАЦИЙ И УЧРЕЖДЕНИЙ

Статья 13.

В деятельности государственных органов, организаций, предприятий и учреждений используется русский язык. В отношениях с другими государствами используется язык, приемлемый для обеих сторон.

Статья 14.

На территории Карачаево-Черкесской Республики официальное делопроизводство в государственных органах, организациях, на предприятиях и в учреждениях ведется на русском языке.

Статья 15.

Тексты документов (бланков, печатей, штампов, штемпелей и вывесок) с наименованиями государственных органов, организаций, предприятий и учреждений оформляются на русском языке.

Статья 16.

Вывески с наименованием органов государственной власти республики оформляются на государственных языках Карачаево-Черкесской Республики.

Статья 17.

Официальные документы, свидетельствующие о статусе гражданина – паспорт, трудовая книжка, документы об образовании, свидетельство о рождении, браке, документы о смерти и другие – оформляются на русском языке.

Статья 18.

Официальная переписка и иные формы официальных взаимоотношений между государственными органами, организациями, предприятиями, учреждениями Карачаево-Черкесской Республики с адресатами в Российской Федерации ведутся на государственном языке Российской Федерации.

Статья 19.

Судопроизводство и делопроизводство в судах Карачаево-Черкесской Республики и в других правоохранительных органах ведется на русском языке. Лицам, участвующим в деле, не владеющим языком, на котором ведется судопроизводство и делопроизводство в правоохранительных органах, гарантируется возможность пользоваться услугами переводчика в процессуальных действиях, в том числе для дачи объяснений, показаний и полного ознакомления с материалами дела, а также гарантируется право выступать в суде на родном языке.

Статья 20.

В государственных и частных нотариальных конторах, исполнительных органах государственной власти нотариальные действия осуществляются на русском языке.

Статья 21.

Издание республиканских газет, журналов, художественной литературы, передачи республиканского телевидения и радиовещания осуществляются на государственных языках Карачаево-

Черкесской Республики. Республиканские газеты и журналы могут также, по усмотрению учредителей, издаваться на других языках.

Статья 22.

В сферах промышленности, строительства, связи, транспорта, энергетики и других видов производства на территории Карачаево-Черкесской Республики применяется русский язык.

Статья 23.

Порядок использования языков в сфере обслуживания и коммерческой деятельности определяется законодательством Российской Федерации и Карачаево-Черкесской Республики. Отказ в обслуживании граждан под предлогом незнания языка недопустим и влечет за собой ответственность согласно законодательству Российской Федерации и Карачаево-Черкесской Республики. Делопроизводство в сфере обслуживания и коммерческой деятельности ведется на русском языке и иных языках, предусмотренных договорами между деловыми партнерами.

Глава V. ЯЗЫК ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ И НАДПИСЕЙ, ТОПОГРАФИЧЕСКИХ ОБОЗНАЧЕНИЙ И ДОРОЖНЫХ УКАЗАТЕЛЕЙ

Статья 24.

В Карачаево-Черкесской Республике географические наименования и надписи, топографические обозначения, названия населенных пунктов, улиц, площадей оформляются на языке межнационального общения – русском языке, и, по усмотрению органов местного самоуправления – на языках народов Карачаево-Черкесской Республики.

Статья 25.

Органы исполнительной власти обеспечивают установку надписей, топографических обозначений и дорожных указателей и несут ответственность за их оформление и поддержание в надлежащем порядке в соответствии с законодательством Российской Федерации и Карачаево-Черкесской Республики и международными стандартами.

Глава VI. ЯЗЫКИ ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ

Статья 26.

Карачаево-Черкесская Республика на своей территории обеспечивает создание системы воспитательно-образовательных учреждений и иных форм воспитания и обучения на государственных языках и создает условия для реализации прав граждан других национальностей, проживающих в республике, на воспитание и обучение детей на родном языке.

Глава VII. ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА НАРУШЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ РЕСПУБЛИКИ О ЯЗЫКАХ

Статья 27.

Действия юридических и физических лиц, нарушивших законодательство о языках народов Российской Федерации и Карачаево-Черкесской Республики, влекут за собой ответственность в соответствии с законодательством Российской Федерации и Карачаево-Черкесской Республики.

Статья 28.

Настоящий Закон вступает в силу со дня его официального опубликования.

Глава Карачаево-Черкесской Республики

В. ХУБИЕВ.

г. Черкесск. 14.06.96.

ЗАКОН О ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЯЗЫКАХ РЕСПУБЛИКИ КОМИ

Государственными языками Республики Коми являются коми и русский языки. В Республике Коми, как единственной и исконной территории обитания и компактного проживания коми народа, коми язык является объектом особой заботы государства и находится под его защитой. Русский язык на территории Республики Коми является основным средством межнационального общения. Закон

не ущемляет неотъемлемых прав граждан любой национальности на свободное развитие их родных языков и культур, гарантирует государственную поддержку в их стремлении удовлетворить свои культурные запросы на родном языке. Настоящим Законом устанавливается порядок официального применения государственных коми и русского языков на территории Республики Коми. Сфера межличностных отношений, использование языков в воинских частях и при отправлении религиозных и культовых обрядов данным законом не регулируются. Использование других языков народов Российской Федерации регулируется Законом РСФСР «О языках народов РСФСР».

I. Общие положения

Статья 1. Государственными языками Республики Коми являются коми и русский языки.

Статья 2. Государственные коми и русский языки функционируют на территории Республики Коми на равных условиях.

Статья 3. Законодательство Республики Коми о государственных языках исходит из общих принципов и положений, установленных законодательством Российской Федерации о языках народов России, состоит из настоящего Закона и издаваемых в соответствии с ним других правовых актов Республики Коми.

II. Использование государственных языков физическим лицом

Статья 4. Физическое лицо на территории Республики Коми имеет право вести дела и общаться во всех органах государственной власти и управления, в учреждениях, на предприятиях и организациях Республики Коми на коми и (или) русском языках.

Статья 5. В органах государственной власти и управления, на предприятиях и в учреждениях Республики Коми, в сфере бытового обслуживания и торговли, во всех организациях, по долгу службы имеющих дело с физическими лицами, обслуживание физического лица производится на избранном им государственным языке.

Статья 6. Лица, препятствующие физическому лицу в выборе государственного языка общения, проявляющие языковую нетер-

пимость и пренебрежение или навязывающие другой язык общения, привлекаются к ответственности в установленном порядке.

III. Использование государственных языков в деятельности органов государственной власти и управления

Статья 7. Делопроизводство, заседания, совещания в органах государственной власти и управления, их учреждениях ведутся на коми и русском языках. Акты государственных органов власти и управления принимаются и публикуются на коми и русском языках и обладают одинаковой юридической силой. При обращении учреждений государственной власти и управления Республики Коми за пределы республики используется государственный язык Российской Федерации – русский язык.

Статья 8. При общении учреждений государственной власти и управления в пределах республики используются государственные языки по усмотрению каждой из сторон.

Статья 9. Судопроизводство в Республике Коми ведется на коми и русском языках.

Статья 10. Нотариальное делопроизводство в государственных нотариальных конторах, других государственных органах, совершающих нотариальные действия, ведется на коми и русском языках.

Статья 11. Официальные документы, удостоверяющие личность или сведения о ней (паспорта, трудовые книжки, аттестаты, дипломы об окончании учебных заведений, свидетельства о рождении, браке, смерти и другие документы) оформляются на коми и русском языках.

Статья 12. При подготовке и проведении выборов в органы власти и управления всех уровней, референдумов и других общественно-политических мероприятий используются коми и русский языки.

Статья 13. Руководители республиканских и местных органов государственной власти и управления создают условия для овладения всеми работниками минимумом знаний государственных языков, необходимым для выполнения служебных обязанностей.

Статья 14. В Республике Коми при обращении к физическому лицу органы государственной власти и управления, их учреждения

пользуются коми или русским языком в зависимости от желания физического лица. Органы государственной власти и управления Республики Коми обеспечивают физическому лицу по его желанию возможность ведения дел и обращения на коми или русском языках.

IV. Использование государственных языков в деятельности учреждений, предприятий и организаций

Статья 15. Языком внутреннего делопроизводства учреждений, предприятий и организаций, расположенных на территории Республики Коми, является один из государственных языков Республики Коми.

Статья 16. При обращении расположенных на территории Республики Коми учреждений, предприятий и организаций с учреждениями государственной власти и управления, а также между собой используется любой из государственных языков.

Статья 17. Внутриреспубликанская отчетность и финансовая документация учреждений, предприятий, организаций ведется и представляется на языке делопроизводства предприятия.

Статья 18. Незнание одного из государственных языков Республики Коми не может являться причиной отказа в приеме на работу. Знание этих языков не дает никаких преимуществ при занятии любым видом деятельности, в т.ч. управленческой. Перечень должностей, при занятии которых необходимо знание обоих государственных или других языков, в государственных учреждениях определяется Президиумом Верховного Совета Республики Коми, а на предприятиях – должностной инструкцией.

V. Использование государственных языков Республики Коми в сфере образования, науки и культуры

Статья 19. Граждане Республики Коми имеют право свободного выбора языка воспитания и обучения. Государственные коми и русский языки изучаются во всех общеобразовательных школах Республики Коми.

Статья 20. Во всех общеобразовательных школах республики курсы коми литературы, истории, географии, краеведения являются обязательными предметами и входят в число дисциплин, включаемых в документ об окончании учебного заведения.

Статья 21. Каждый имеет право выбора коми или русского языка для сдачи вступительных экзаменов при поступлении в средние специальные, высшие учебные заведения, аспирантуру, для представления научных работ, дипломных проектов, публикации научных трудов.

Статья 22. Издание республиканских газет и журналов, а также передачи телевидения и радиовещания осуществляются на коми и русском языках.

VI. Имена, названия, знаки, информация

Статья 23. В Республике Коми осуществляются меры по сохранению традиционных географических административно-территориальных названий. Наименование населенных пунктов, улиц, площадей, дорожные указатели оформляются на коми и русском языках. В случаях, когда объект имеет коми название, оно дается в существующей орфографии, затем его адаптированной к русскому языку вариант. Если объект имеет традиционно русское название, к нему дается адаптированный к нормам коми языка вариант. Если объект имеет и коми, и русское название – оба признаются официальными.

Статья 24. При передаче личных имен, отчеств, фамилий за основу берется их традиционное написание. По желанию физического лица в паспорт, свидетельство о рождении и другие документы могут быть вписаны и традиционные коми имена в их традиционном произношении.

Статья 25. Названия учреждений, предприятий, организаций, тексты официальных печатей, штампов, бланков и объявлений оформляются на коми и русском языках. Почтово-телеграфные отправления, информация в общественных местах осуществляется на государственных языках.

VII. Ответственность за нарушение Закона

Статья 26. Действия юридических и физических лиц, нарушающие данный Закон, влекут за собой ответственность и обжалуются в установленном порядке.

Председатель Верховного Совета Республики Коми
Ю.СПИРИДОНОВ.

г. Сыктывкар, 28 мая 1992 года.

ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН О ЯЗЫКАХ НАРОДОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

(в ред. Закона РТ от 28.03.96 N 488)

Глава I

Статья 2. Свобода пользования языками

На территории Республики Татарстан государством создаются условия каждому народу и личности для сохранения и всестороннего развития родного языка, обеспечивается свобода выбора и использования языка общения.

Статья 3. Правовое положение языков

Государственными языками в Республике Татарстан являются равноправные татарский и русский языки.

(в ред. Закона РТ от 28.03.96 N 488)

Статья 4. Гарантии защиты языков народов Республики Татарстан

1. Языки народов Республики Татарстан пользуются защитой государства. Государственные органы гарантируют и обеспечивают социальную, экономическую и юридическую защиту языков независимо от их статуса.

2. Социальная защита языков предусматривает проведение научно-обоснованной языковой политики, направленной на сохранение, развитие и изучение языков народов Республики Татарстан, на обеспечение их равноправия.

3. Экономическая защита языков предполагает целевое бюджетное и иное финансирование государственных и научных программ по сохранению, изучению и развитию языков народов Республики Татарстан, проведение в этих целях льготной налоговой политики.

4. Юридическая защита языков предполагает обеспечение ответственности юридических и физических лиц за нарушение законодательства Республики Татарстан о языках.

Статья 5. Гарантии прав граждан Республики Татарстан вне зависимости от знания ими языка

1. Государство гарантирует гражданам Республики Татарстан осуществление основных политических, экономических,

социальных и культурных прав вне зависимости от знания ими какого-либо языка. Гражданам гарантируется пользование родным языком.

(в ред. Закона РТ от 28.03.96 N 488)

2. Знание или незнание языка не может служить основанием для ограничения прав граждан Республики Татарстан. Нарушение языковых прав народов и личности влечет за собой ответственность согласно закону.

Статья 6. Компетенция Республики Татарстан в сфере охраны, изучения и использования языков народов Республики Татарстан

Ведению Республики Татарстан в лице высших органов государственной власти и управления республики в сфере охраны, изучения и использования языков народов Республики Татарстан подлежат:

законодательство Республики Татарстан о языках народов Республики Татарстан;

обеспечение равноправного функционирования татарского и русского языков как государственных языков;

создание условий для развития других языков, применяемых в республике.

Республика Татарстан содействует сохранению, развитию и изучению татарского языка татарами и лицами других национальностей, проживающими за ее пределами.

Статья 7. Государственная программа Республики Татарстан по сохранению, изучению и развитию языков народов Республики Татарстан

1. Государственная программа Республики Татарстан по сохранению, изучению и развитию языков народов Республики Татарстан разрабатывается Кабинетом Министров Республики Татарстан и утверждается Верховным Советом Республики Татарстан. Реализацию программы в установленные сроки обеспечивают органы исполнительной власти.

Финансирование программы развития языков народов Республики Татарстан предусматривается при составлении бюджетов всех уровней.

2. Государственная программа по сохранению, изучению и развитию языков предусматривает такие направления, как содействие изданию литературы на языках народов Республики Татарстан, финансирование научных исследований в этой области, содействие соответствующим научно-исследовательским институтам и вузам, ведущим исследования по языкам народов Республики Татарстан, создание условий для использования различных языков в средствах массовой информации, подготовка специалистов, работающих в области сохранения и развития языков народов Республики Татарстан, развитие системы народного образования с целью совершенствования языковой культуры народов Республики Татарстан и другие.

3. Составной частью государственной программы по сохранению, изучению и развитию языков народов Республики Татарстан является раздел о возрождении, сохранении и развитии татарского языка, его всестороннем изучении и совершенствовании. В разделе предусматривается открытие детских дошкольных учреждений с татарским языком воспитания и обучения, решение вопросов обеспечения системы обучения на этом языке, подготовки научных и педагогических кадров, развития литературы, науки и искусства, телевидения и радиовещания, издания книг, газет и журналов на татарском языке, выпуска словарей, учебной и учебно-методической литературы, а также решение других вопросов в целях развития татарского языка.

Государственная программа предусматривает дальнейшее развитие татарского языка преимущественно на тюрколингвистической основе.

Республика Татарстан обеспечивает приумножение и сохранение фондов и памятников языков народов Республики Татарстан в научно-исследовательских учреждениях, вузах, архивах, библиотеках, музеях, а также их охрану и использование.

Государство оказывает татарскому населению других регионов разнообразную помощь в сохранении и развитии его родного языка, культуры, традиций и обычаев, необходимых для гармоничного духовного развития.

Глава III

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН В ВЫСШИХ ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Статья 11. Язык работы Верховного Совета, Кабинета Министров, аппарата Президента Республики Татарстан

1. В Верховном Совете, Кабинете Министров и аппарате Президента Республики Татарстан работа ведется на татарском и русском языках.

2. На сессиях Верховного Совета Республики Татарстан, на заседаниях Президиума и постоянных комиссий народным депутатам Республики Татарстан предоставляется право выступать по их усмотрению на одном из государственных языков Республики Татарстан и в случае необходимости на любом другом языке народов Республики Татарстан с обеспечением соответствующего перевода.

3. Проекты законов и других нормативных актов Республики Татарстан вносятся на рассмотрение Верховного Совета Республики Татарстан и его органов на татарском и русском языках.

Статья 12. Язык опубликования законов и других правовых актов Республики Татарстан

Тексты законов Республики Татарстан и других правовых актов, принятых Верховным Советом Республики Татарстан, его Президиумом, Президентом, Кабинетом Министров Республики Татарстан, публикуются на татарском и русском языках и имеют одинаковую юридическую силу.

Статья 13. Язык проведения референдумов и выборов в представительные и исполнительные органы в Республике Татарстан, Президента Республики Татарстан

1. При подготовке и проведении референдумов и выборов в представительные и исполнительные органы в Республике Татарстан, Президента Республики Татарстан используются государственные языки Республики Татарстан, а также иные языки в соответствии с настоящим Законом.

2. Бюллетени референдумов и избирательные бюллетени оформляются на государственных языках Республики Татарстан, а также на иных языках в соответствии со статьей 3 настоящего

Закона. Документация по проведению референдумов и выборов оформляется на татарском и русском языках.

Глава IV

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ, ПРЕДПРИЯТИЙ, УЧРЕЖДЕНИЙ И ОРГАНИЗАЦИЙ

Статья 14. Использование языков в работе государственных органов, предприятий, учреждений и организаций

1. В деятельности государственных органов, предприятий, учреждений и организаций Республики Татарстан используются государственные языки Республики Татарстан.

2. Гражданам Республики Татарстан, не владеющим татарским или русским языком, предоставляется право выступать на заседании, совещании, собрании в государственных органах, на предприятиях, в учреждениях и организациях на том языке, которым они владеют. В случае необходимости обеспечивается соответствующий перевод.

3. Гражданам Республики Татарстан, не владеющим тем языком, на котором ведется заседание, совещание, собрание в государственных органах, на предприятиях, в учреждениях и организациях, в случае необходимости обеспечивается перевод на приемлемый для этих граждан язык.

4. Граждане Республики Татарстан вправе обращаться в государственные органы, в учреждения и организации Республики Татарстан с предложениями, заявлениями, жалобами на родном языке или на любом другом языке народов Республики Татарстан, которым они владеют.

5. Ответы на предложения, заявления и жалобы граждан Республики Татарстан, направленные в государственные органы на предприятия, в учреждения и организации Республики Татарстан, даются на том государственном языке, на котором написано обращение.

Статья 15. Использование языков в официальном делопроизводстве

1. На территории Республики Татарстан официальное делопро-

изводство в государственных органах, в учреждениях и организациях ведется на государственных языках Республики Татарстан.

2. Тексты документов (бланков, печатей, штампов, штемпелей) и вывесок с наименованиями государственных органов, предприятий, учреждений и организаций оформляются на татарском и русском языках.

3. В местности компактного проживания населения, не владеющего государственными языками Республики Татарстан, официальное делопроизводство в государственных органах, в учреждениях и организациях может вестись на языке большинства населения данной местности.

4. В Республике Татарстан официальные документы, удостоверяющие личность гражданина или сведения о нем (паспорта, свидетельства о рождении, браке и смерти, трудовые книжки, аттестаты и дипломы об окончании учебных заведений, военные билеты и другие документы), оформляются с учетом национальных традиций именованя на татарском и русском языках.

Статья 19. Язык средств массовой информации

1. Издание республиканских газет и журналов, передачи телевидения и радиовещания осуществляются на татарском и русском языках. Газеты и журналы могут также по усмотрению учредителей издаваться на иных языках.

2. В средствах массовой информации могут использоваться также языки народов, составляющих большинство населения данной территории.

3. При переводе и дублировании кино и видеопродукции используются государственные языки с учетом интересов населения.

Статья 20. Языки, используемые в сферах промышленности, связи, транспорта и энергетики

1. В сферах промышленности, транспорта, связи и энергетики на всей территории Республики Татарстан применяются татарский и (или) русский языки.

В оперативной связи в железнодорожном, воздушном, речном, трубопроводном транспорте, энергетике и связи используется русский язык.

2. В сферах промышленности, связи, транспорта и энергетики,

наряду с татарским и русскими языками, могут употребляться другие языки с учетом интересов местного населения.

Статья 21. Языки, используемые в государственной сфере обслуживания и в коммерческой деятельности

В государственной сфере обслуживания и в коммерческой деятельности используются государственные языки Республики Татарстан и иные языки населения, проживающего на соответствующей территории, в объемах, необходимых для профессиональной деятельности. Отказ в обслуживании граждан под предлогом незнания языка недопустим и влечет за собой ответственность согласно законодательству.

Статья 22. Языки в сфере науки

В Республике Татарстан осуществляется свободный выбор языка научных работ.

В периодических научных изданиях, публикуемых на татарском языке, изложение основных положений научных результатов (резюме) дается на русском языке и по необходимости на одном из иностранных языков. В периодических научных изданиях, публикуемых на русском и другом языке, резюме дается на татарском языке и – по необходимости – на одном из иностранных языков.

Статья 23. Языки в сфере культуры

1. В целях обогащения татарской национальной культуры и широкого ознакомления татар с достижениями культуры других народов в Республике Татарстан обеспечивается перевод на татарский язык и издание художественной, политической, научной и другой литературы, а также перевод на татарский язык и публичная демонстрация фильмов и других аудиовизуальных произведений.

В целях обогащения культуры народов, проживающих на территории Республики Татарстан, обеспечивается перевод произведений мировой культуры на татарский и русский языки.

2. В целях ознакомления других народов с достижениями татарской культуры обеспечивается перевод известных татарских произведений на русский язык, их издание и тиражирование.

3. В целях обеспечения связи современной культуры с ее истоками в татарских школах, на татарских филологических и исторических факультетах и отделениях средних специальных и высших

учебных заведений с обучением на татарском языке создаются условия для изучения старотатарского письменного языка на арабской графике как учебного предмета.

В республике создаются условия для желающих изучить арабскую и латинскую графики. Осуществляется подготовка научно-педагогических кадров, издание учебников, учебных пособий, литературно-исторических памятников и книг на этих графиках.

Глава V

ЯЗЫК ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ И НАДПИСЕЙ, ТОПОГРАФИЧЕСКИХ ОБОЗНАЧЕНИЙ И ДОРОЖНЫХ УКАЗАТЕЛЕЙ

Статья 24. Порядок определения языка географических наименований и надписей, топографических обозначений и дорожных указателей

В Республике Татарстан географические наименования и надписи, топографические обозначения, дорожные указатели оформляются на татарском и русском языках, а также на иных языках с учетом интересов местного населения.

Статья 25. Обязанности органов исполнительной власти по оформлению и установлению надписей, топографических обозначений и дорожных указателей

Органы исполнительной власти обеспечивают установку надписей, топографических обозначений и дорожных указателей и несут ответственность за их оформление и поддержание в надлежащем порядке в соответствии с законодательством Республики Татарстан, международными стандартами.

Статья 26. Наименование и переименование территорий, населенных пунктов и иных объектов

1. Наименование и переименование территорий, населенных пунктов и иных объектов производятся на государственных языках народов Республики Татарстан в соответствии с законодательством Республики Татарстан.

2. Искажение наименований населенных пунктов недопускается.

Президент Республики Татарстан

М.ШАЙМИЕВ.

г. Казань, 8 июля 1992 года.

ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ АДЫГЕЯ

ГЛАВА 1

Статья 3. Правовое положение языков

1. Государство признает равные права народов Республики Адыгея на сохранение и развитие всех языков. Все языки народов Республики Адыгея пользуются поддержкой государства.

2. Государственными языками Республики Адыгея являются русский и адыгейский языки.

Статья 4. Гарантия защиты языков народов Республики Адыгея

Являясь равноправной республикой в составе Российской Федерации, Республика Адыгея на своей территории решает все вопросы, связанные с языками, обеспечивает их экономическую, социальную и юридическую защиту, стимулирует их изучение, содействует гражданам республики независимо от расы, национальности, вероисповедания выбору языка образования, воспитания и обучения, осуществлению политических, экономических и социальных прав.

Статья 5. Компетенция Республики Адыгея в сфере охраны, изучения и использования языков народов Республики Адыгея

Введению Республики Адыгея в лице высших органов государственной власти и управления республики в сфере охраны, изучения и использования языков народов Республики Адыгея подлежат:

– законодательство Республики Адыгея о языках народов Республики Адыгея;

– обеспечение равноправного функционирования русского и адыгейского языков как государственных языков;

– Республика Адыгея создает условия для изучения адыгейского языка и литературы, истории и искусства народов Адыгеи во всех учебных заведениях.

Статья 8. Государственная программа Республики Адыгея по сохранению и развитию государственных языков народов Республики Адыгея

Государственная программа по сохранению, изучению и развитию государственных языков Республики Адыгея разрабатывается Кабинетом Министров – Правительством Республики Адыгея и при-

нимается Законодательным Собранием (Хасэ) – Парламентом Республики Адыгея. Реализацию программы в установленные сроки обеспечивают органы исполнительной власти Республики Адыгея.

Финансирование программы развития государственных языков Республики Адыгея предусматривается при составлении бюджетов всех уровней.

ГЛАВА 3

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ РЕСПУБЛИКИ АДЫГЕЯ В ВЫСШЕМ ОРГАНЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АДЫГЕЯ

Статья 11. Язык работы в высшем законодательном органе Республики Адыгея

1. В высшем законодательном органе Республики Адыгея работа ведется на государственных языках республики.

2. Съезды, пленумы, сессии, конференции, заседания, совещания в Республике Адыгея проводятся на государственных языках республики. При этом обеспечивается синхронный перевод.

3. Рабочим языком международных, всероссийских и других симпозиумов, конференций, совещаний, проводимых в Республике Адыгея, являются государственные языки республики, при этом предоставляется возможность выступлений на любом другом языке с обеспечением приемлемого для участников перевода.

Статья 12. Язык опубликования законов и других правовых актов Республики Адыгея осуществляются на государственных языках Республики Адыгея.

2. Республиканские газеты и журналы могут также по усмотрению учредителей издаваться на иных языках.

Статья 20. Языки, используемые в сферах промышленности, связи, транспорта и энергетики В сферах промышленности, связи, транспорта и энергетики на территории Республики Адыгея применяется государственный язык Российской Федерации. На местном уровне в этой сфере наряду с русским языком применяется и адыгейский язык.

Статья 21. Языки, используемые в сфере обслуживания и в коммерческой деятельности

Делопроизводство в сфере обслуживания и коммерческой деятельности ведется на государственных языках Республики Адыгея и иных языках, предусмотренных договорами между деловыми партнерами.

Отказ в обслуживании граждан под предлогом незнания языка недопустим и влечет за собой ответственность согласно законодательству Российской Федерации и Республики Адыгея.

ГЛАВА 5

ЯЗЫК ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ И НАДПИСЕЙ, ТОПОГРАФИЧЕСКИХ ОБОЗНАЧЕНИЙ И ДОРОЖНЫХ УКАЗАТЕЛЕЙ

Статья 22. Порядок определения языка географических названий и топографических обозначений, надписей и дорожных указателей

В Республике Адыгея географические названия, топографические обозначения, наименования населенных пунктов, улиц, площадей, надписи и дорожные указатели оформляются на государственных языках Республики Адыгея.

Статья 23. Обязанности органов исполнительной власти по оформлению и установлению надписей, топографических обозначений и дорожных указателей

Органы исполнительной власти обеспечивают установку надписей, топографических обозначений и дорожных указателей и несут ответственность за их оформление, поддержание в надлежащем порядке в соответствии с законодательством Российской Федерации и Республики Адыгея и международными стандартами.

Статья 24. Наименование и перенаименование территорий, населенных пунктов и иных объектов

1. Наименование и перенаименование территорий, населенных пунктов и иных объектов производится на государственных языках Республики Адыгея в соответствии с законодательством Российской Федерации и Республики Адыгея.

2. Искажение наименований населенных пунктов не допускается.

Президент Республики Адыгея

А. ДЖАРИМОВ.

г. Майкоп, 31 марта 1994 года.

КЪАРАЧАЙ-МАЛЖАР ТИЛНИ БЮТЕУ ТАУШЛАДРЫНЫ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Таушла	Аузда орну			Тилде орну			Къуралыу мадары										Айтылыу халы										
	Кент ачылтъан	Орта ачылтъан	Тюз ачылтъан	Тар ачылтъан	Ал тили	Орта тили	Арт тили	Тамакълы	Даврулу	Сонор	Атылыуыч	Къобулу	Африката	Тили	Тили-тынг	Тынгылауукъ	Джумш тынг	Срили	Бурунлу	Джумшакъ	Кваты	Зынгырлауукъ	Тунакы	Эмгек	Созлгъан	Квалтырауукъ	Хумка
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
[в]	+						+														+						
[о]	+						+														+						
[э]		+			+																+						
[ы]				+			+														+						
[у]				+	+		+														+						
[oo]			+																		+						
[ǣ]		+			+																+						
[и]				+																	+						+
[ы]				+				+													+						+
[a]		+						+													+						+
[б]									+		+																
[г]				+			+		+		+											+					+

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
[ГЬ]			+						+			+											+					
[Д]					+				+		+												+					
[ДЖ]					+				+				+			+							+					
[Ж]					+				+			+				+							+					
[З]					+				+			+											+					
[Й]					+		+			+		+					+						+					
[К]			+					+		+		+						+						+				
[КЬ]			+						+		+													+				
[Л]						+					+											+						
[М]											+								+				+					
[Н]						+					+											+						
[НГ]				+					+		+							+				+						
[О]											+								+					+				
[Р]			+			+				+												+					+	
[С]					+	+			+			+												+				
[Т]					+	+			+		+													+				
[У]											+		+											+				
[Х]			+				h	h	+	+		+	+										+				+	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
[ч]				+	+			+					+		+								+				
[ш]				+	+			+			+				+								+				
[ч(л)]				+	+			+			+					+							+				
[л(л)]				+	+			+					+		+								+				
[ш(л)]				+	+			+				+			+			+	+				+				
[м(л)]										+								+	+								+
[в]								+				+						+				+					
[ф]								+				+						+					+				
[л]				+	+			+					+					+					+				
[ш]				+	+			+				+			+								+				
[ж]				+				+			инспирант										+						
[х]		+					h	+				+											+				+

АВТОРНУ ЮСЮНДЕН

Акъбайланы Мудалифни джашы Харун, РФ-ны Журналистлерини союзуну члени, Журналистлени халкъла арасы ассоциациясыны члени, джамагъат эмда кърал къуллукъчу, тюрколог. 1965 джыл туугъанды.

1992 дж. КъЧКъПУ-ну филология факультетин (къарачай-малкъар тил бла литература, орус тил бла литература) бошагъанды. 1989-1993 дж. КъЧКъПУ-да лаборант, 1994-1999 дж. КъЧГТИ-ни къарачай-малкъар тилден секторуну илму къуллукъчу, 2000 дж. ТКЪРТУ-да тамада устаз, 1994-2001 дж. «Къарачай» газетде бѐлюмню тамадасы, джууаблы секретарь, 1994-2001 дж. ХКРА-да фольклор бѐлюмню тамадасы, 2001-2004 дж. «Московский Комсомолец. МК-Кавказ» бютеуроссия газетни Баш редактору, 2001-2005 дж. «Информконтакт» фирманы Баш директору, 2005-2006 дж. КъЧР-ни Президентини Советниги болуб ишлегенди. «Ата Джурт», «Молодежная» республикан газетлени, «Вести гор», «Таулу джашау», «Кавказский кроссворд» бютеуроссия газетлени, «Горец» сайтны къурагъанды (учредитель).

Акъбайланы Харун «Джамагъат» миллет организацияны президиумуну члени, джаш тѐлюню хакъындан бѐлюмню тамадасы (1988-1992), Къарачай джаш тѐлюню союзуну председатели (1997-2002) болгъанды, Бютеусоюз студент форумну (1989, Москва), Тюрк халкъланы алчыларыны халкъла арасы ассамблеясыны (1999, Домбай), Бютеуроссия граждан форумну (1999, Москва, Кремль), Кавказны миллет организацияларыны алчыларыны конференциясыны (2001, Нальчик) делегатыды.

Акъбайланы Х. М. талай илму эмда методика ишни авторуду: «Къарачай сабий оюнла» (1994), «Сбор и обработка полевого аутентичного материала» (1995), «Календарная обрядность» (1996), «Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы» (2007).

Акбаев Харун Мудалифович

**ОЧЕРКИ
ПО КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ
ЛИНГВИСТИКЕ**

Технический редактор: В. Б. Дудко.

Корректор: З. Э. Семенова.

Верстка: С. А. Антипкина.

Подписано в печать 12.05.2009 г.

Формат 60×84^{1/4}₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная.

Гарнитура «Таймс». Объем уч.-изд. л. 9,5, усл. печ. л. 12,09.

Тираж 500 экз. Заказ 408.

РГУ «Карачаево-Черкесский республиканский институт повышения
квалификации работников образования».

г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

Отпечатано в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополь».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартак, 8.